

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata

II. évfolyam 1. szám 2009/1.

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Ormos Mária akadémikus, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Buday-Sántha Attila DSc, Pécsi Tudományegyetem
Botos Katalin DSc, Szegedi Tudományegyetem
Csáth Magdolna DSc, Kodolányi Főiskola
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Horváth Gyula DSc, főigazgató – MTA Regionális Kutatások Központja
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Szávai Ferenc DSc – Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. habil. Bertalan Péter – Kaposvári Egyetem
Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Nagy Mariann – Pécsi Tudományegyetem
Dr. habil. Rédei Mária – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Szónoky Ancsin Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt.

Felelős kiadó:

Dr. Gulyás László
6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339
HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Juhász Nyomda

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	5
NAPJAINK KÖZÉP-EURÓPÁJA	
Botos Katalin: Importált és hazai valóság	7
M. Császár Zsuzsa–Kolutác Andrea: Baranya megye és Tuzla kanton társadalmi- gazdasági változásainak összehasonlító elemzése	18
A HABSBURG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE	
Marjanucz László: Térképek a nemzeti terjeszkedés szolgálatában	30
Suba János: Nemzetiségek törekvései kartográfiai ábrázolása cseh és szlovák példák alapján.....	44
Majoros István: Közép-Európa nyomában... Viták, vélemények a régióról	55
Szávai Ferenc: Volt-e szerepe a gazdasági tényezőnek az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában?	61
Hajdú Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia: a geopolitikai kényszertől a világpolitikai feleslegességig.....	73
REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK	
Gulyás László: Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában 1. Csehszlovák és szlovák tanulságok.....	86
Veres Lajos–Abonyiné Palotás Jolán: Gondolatok Paul Krugman 2008 évi Nobel-díjas amerikai közgazdász munkásságáról	92
FIATAL REGIONALISTÁK	
Lőrinczné Bencze Edit: Horvát integráció magyar szemmel.....	100
ESEMÉNYEK ÉS KONFERENCIÁK	
Beszámoló az MTA Regionális Tudományos Bizottság 2009. március 16-i üléséről	114
Beszámoló a „Többnemzetiségű államok keletkezése és felbomlása Közép-Európában konferenciáról.....	118
RECENZÍÓK	
Abonyiné Palotás Jolán: A földrajz közgazdasági alapjai SZEK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged, 2007. Ismerteti: <i>Komarek Levente</i>	120
Dévényi Anna, Rab Virág: Receptek válságra. Pénz és gazdaság 20. sz. első felében Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pannónia Könyvek. Pécs, 2008. Ismerteti: <i>Bertalan Péter</i>	121
Gecse Géza: Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat Nemzeti Tankönyvkiadó Budapest, 2007. Ismerteti: <i>Bertalan Péter</i>	123
Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza Nyíregyháza, 2006. Ismerteti: <i>Komarek Levente</i>	126

Horváth Gyula (szerk.): Regionális fejlődés és politika Oroszországban MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs, 2008 Ismerteti: <i>Gulyás László</i>	129
Gulyás László (szerk.): Ne a munkanélküliséget, a munkát támogatsd! Tanulmányok a HRM és a munkaerőpiac témaköréből EETOSZ-VIKEK. Budapest, 2008. Ismerteti: <i>Csehné dr. Papp Imola</i>	130

Előszó

2008 tavaszán induló folyóiratunk harmadik számát (2009/1. szám II. évfolyam 1. szám No. 3.) tartja kezében az ezen sorokat olvasó, ami egyben azt is jelenti, hogy folyóiratunk második évfolyamába lépett.

Fiatal folyóiratként folyamatosan számról számra alakítjuk ki profilunkat és szerkesztési gyakorlatunkat. Így ezen számmal kapcsolatban is néhány változást kell bejelentenünk.

- Egy újabb rovattal, a „**FIATAL REGIONALISTÁK**” rovattal bővül folyóiratunk. Ennek magyarázata, hogy publikációs lehetőséget kívánunk adni a PhD-fokozattal még nem rendelkező, de kiemelkedő kutatási eredményeket produkáló fiatal regionalistáknak. Elsőként Hardi Tamás témavezetői ajánlására Lőrincné Bencze Edit kapott lehetőséget, hogy kutatási eredményeit publikálhassa.
- A Tanácsadó Testület tagjai soraiban üdvözölhetjük Rechnizter János professzort, a magyar regionális tudomány jeles személyiségét.
- A Szerkesztő Bizottság felkérésére Pintér Attila – a Kaposvári Egyetem oktatója – elkészítette a KEK és annak szakmai háttérét adó Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (rövidítve VIKÉK) honlapját, amely a www.vikek.hu címen érhető el. Kérjük látogassa meg honlapunkat.

Ami viszont nem változott az a szándék, hogy folyóiratunk arra törekszik, hogy minőségi – lektorált és referált – folyóirattá váljon, ennek biztosítékait az alábbiakban látjuk:

- A történész, a geográfus és regionalista szakma jeles képviselőiből Tanácsadó Testületet állítottunk fel, mely testület tagjainak véleményét rendszeresen kikérjük lapunk szerkesztése során.
- A Szerkesztő Bizottság felállításkor arra törekedtünk, hogy az ország nagy és fontos egyetemeinek ismert és elismert oktatóit kérjük fel a szerkesztőség tagjainak.
- A folyóiratunkban megjelenő valamennyi cikket a főszerkesztő által felkért két lektor minősíti – ezek általában vagy a „Szerkesztő Bizottság” vagy a Tanácsadó Testület” tagjai közül kerülnek ki –, továbbá valamennyi cikkhez angol nyelvű „abstract”-ot csatolunk. Ily módon folyóiratunk eleget tesz a MAB által bevezetett „lektorált és referált folyóirat” kategória követelményeinek.

Szintén szeretnénk kihangsúlyozni, hogy szerkesztőségünk nem zártkörű klubként működik, azaz várjuk történész, geográfus, regionalista és közgazdász kollégáink ötleteit és tanulmányait folyóiratunk számára.

Szeged, 2009 márciusa

Gulyás László
főszerkesztő

DR. BOTOS KATALIN: Importált és hazai valóság

Abstract

In the world there is a Great Depression II. as a result of many factors First: The profit seeking financial intermediaries were too greedy. Second: there was a revolution of unlimited expectations (Aurelio Peccei) among the people in the developed world. Too quickly, too many people wanted to enlarge their possessions (Housing investments). Third: Big Tigers, India, China and the oil countries had fuelled the world liquidity and it pushed down the interests.

In Hungary the population cannot be blamed for the quick growing of the foreign exchange indebtedness of the country. The Hungarians had to wait 12–14 years to get back after a long transformation recession in the 1990ies to the same level as they had been before the political changes. The blame for the situation falls upon the latest ruling government. It has forced an export led growth, a privatisation on too many fields and did not control public expenditures. As a result we have now a too concentrated and vulnerable export sector, a privatised infrastructure with a pressure on the forint exchange rates, and a high state indebtedness. We couldn't introduce the euro and our currency is in danger of devaluation. Now we are absolute dependent from the help of the IMF because of the lack of confidence of the financial markets.

1. Bevezetés

A szakirodalom a közelmúltban behatóan foglalkozott a világméretű pénzügyi válság okaival és várható következményeivel. Megkísérelük napjainkban is a fogalom tisztázását, s jobb híján mennyiségi mutatókban mérik: a növekedési ütem csökkenése recesszió; ha pedig ennek mértéke nagyobb, mint 10 százalék, akkor depresszióról, válságról beszélünk. Némi humorral így fogalmazhatunk: Recesszió, ha a szomszédnak nincs munkája. Válság, ha nekem sincs... A közgazdászok a gazdaság hullámozását természetesnek tekintik, s az egyszerű polgár sem nem esik pánikba, csak akkor, amikor már őt is elérte a munkanélküliség.

A „Great Depression”, a Nagy Válság elemzése rendkívül befolyásolta az amerikai közgazdák idősebb nemzedékének gondolkodásmódját. A FED jelenlegi elnökének, Ben Bernarkének ugyancsak fontos kutatási témája volt akadémiai pályafutása során. Nem véletlen, hogy olyan gyorsan és innovatívan reagált a maga részéről a kialakult helyzetre. Tisztában volt vele, milyen hibát követett el a FED annak idején, hogy az eszkbuborékokra az inflációtól való félelem miatt megszorítással, és nem likviditásbővítéssel reagált. A német gondolkodásmódra viszont a huszadik században, és azóta is, rányomta a bélyegét a két hatalmas infláció emléke. Ez minden időben befolyásolta a márkával és az euróval kapcsolatos frankfurti monetáris politikát. Kapott az ECB érte éppen elég kritikát, bár e kritikára nyilván alapot adott az elmúlt évtizedben tapasztalt viszonylag lassú növekedési ütem. Sokan értetlenül nézték, miért nem tesz a bank valami intézkedést a növekedés serkentésére, miért nem követi a tengerentúli példát, a növekedést ösztönző monetáris politika alkalmazásával.

Az amerikai példa azonban korántsem alkalmazható mindenki számára. Óriási különbség van a világvaluta-funkciót betöltő, és a többi konvertibilis valuta között. Az a mód,

ahogy az USA az 1990 utáni időben fenntartotta a csaknem töretlen növekedési dinamikáját (amit lényegében napjainkig csak a dot.com válság szakított meg), nem áll a többi régió rendelkezésére. Ezt a különbséget érdemes minden világgazdasági elemzésnél alaptételnek tekinteni.

2008 óta azonban viszonylag tartósabbnak és mélyebbnek tűnő visszaeséssel kell számolni az egész globalizált világ gazdaságban. Még a német gazdaságpolitika is korábban elképzelhetetlen reakciókra kényszerül.

A válság oka alapvetően a felelőtlen pénzügyi innováció, amelyek „fertőzött” termékeit a pénzügyi közvetítőrendszer világszerte elterjesztette. A megrendült bizalom következménye: megdöbbentően széles körű gazdasági visszaesés, a külkereskedelem beszűkülése lett. A pénzügyi válság azonban csak a jéghegy csúcsa.

A kibontakozó recessziót ugyan konkrétan kétség kívül a pénzügyi szektorban történtek robbantották ki, de alapvető aránytalanságok húzódnak meg a mélyben. Kereshetjük a gazdasági válság kiváltó okát – jogosan – a mohó pénzügyi közvetítőkben, de vonjuk le a következtetést: *A polgárok maguk is felelősek a helyzetért.* Aurelio Peccei 1984-ben írt szavaival: *az elszabadult elvárások forradalmáért.* Hiszen a pénzügyi szektor csak közvetít: a piacon maguk a profitvezérelte gazdasági egységek, a polgárok döntenek konkrét lépéseikről.

Szolgáljon a polgárok *mentségére*, hogy a bérből és fizetésből élő fogyasztók a hitelekkel csak vissza szeretnék volna szerezni egy részét annak az értéknek, amit a megtermelt jövedelmeken való osztozkodás során az elmúlt évtizedekben a tőke tőlük *elvett*. A tőke/munka jövedelem arányai ugyanis viharos sebességgel tevődtek át a tőke javára. *Az olló tehát jelentősen nyílt a bérek és profitok között.* Érthető, ha a fogyasztásra ösztökélő reklámözön hatására mindenki szeretett volna magasabb színvonalon élni. Racionálisnak tűnt az alacsonyabb jövedelműeknek is némi túlköltekezés, hiszen a hatalmas likviditásbőség révén lecsökkent kamatok olcsóvá tették azt. Másrészt, miért is ne lenne reális kívánság a saját otthon? Ha egyszer a túladósodás kockázatosságáról senki nem tájékoztatja a laikus állampolgárt? Miért kellene mindenkinek pénzügyi gurunak lennie?

Nálunk a bér és profit differenciálódása sokkal alacsonyabb bérszintek mellett ment végbe, mint a fejlett világban. Pedig mindenki arra számított a rendszerváltozás után Kelet-Európában, hogy végre kissé jobban fog élni. Ehelyett 1990 után az egész térség komoly válságon esett át. A gazdasági hanyatlás szinte mindenütt meghaladta az ominózus 10%-ot. Magyarországon például a GDP szűk 10 esztendő alatt, a reálbérek pedig csak 12 év után érték el a rendszerváltozás előtti szintet. Ez azt is jelenti, hogy a polgárok által jogosan elvárt életszínvonal-felzárkózás lehetőségei a távoli ködbe foszlottak. A harmadik ciklusban, 1998–2002 között az otthonteremtés jelentős támogatást kapott. Ezt aztán a következő kormány idején ismét megnyirbálták. A hazai bankszektor azonban ontotta a fogyasztási és lakáscélú hitelkínálatot a magyar lakosság felé. A devizaalapú hitellel végül az elmúlt néhány évben kivitelezhetőnek tűnt a lakásvásárlás a szerényebb jövedelműek számára is. Az emberek ösztönösen jó közgazdászok. Miért kellett volna tudniuk, hogy ez a pénzűbőség olyan gyorsan visszavonulhat, mint apálykor a tengervíz az angol kikötőkben? Nem lehet mindenki tájékozott a nemzetközi pénzügyek meglehetősen bonyolult és kiszámíthatatlan világában, s különösképpen nem a pénzügyi innovációk terén. Azt se kötelező mindenkinek tudni, hogy Amerika milyen pénzügypolitikát folytat, vagy hogy miként tartja alulértékeltlen a jent a kínai vezetés, annak érdekében, hogy segítse a kivitelt, és mi mindezeknek a következménye a nemzetközi pénzügyi helyzetre. Az átlagember maximum az ázsiai exportoffenzívát érzékeli. Be is vásárol a kínai üzletekben, mert olcsók a termékek, s jövedelmét ésszerűen akarja beosztani. Nem tudja, hogy gyakran épp ennek révén üti ki a magyar termelőt – közvetve saját magát – a piacról. Valószínűleg nem is érdekli: fogyasztói

szempontból racionalizál. Erre szocializálódott az elmúlt másfél évtizedben. Csak akkor veszi a folyamatot észre, amikor a saját vállalata zár be.

Ezért aztán Kelet-Európában nem lehet a lakosságot felelőssé tenni azért, ami az országok devizaadósság – felhalmozása terén történt. Akkor viszont kit lehet?

2. Ki a felelős?

A kérdés Magyarország vonatkozásában költői. Hazánk helyzetéért az elmúlt években követett gazdaságpolitika a hibás, és értelemszerűen maguk a (gazdaság) politikusok. A közgazdász szakmai elit – úgy tűnik – széles körben képtelen felismerni az elkövetett hiba lényegét. Megítélésem szerint ez az egyoldalúan erőltetett privatizáció és az exportorientált gazdaságpolitika. Igaz, ez nem magyar sajátosság. A magyar szakértők azonban talán az átlagnál is jobban hittek a piac mindenhatóságában, a főirányú (mainstream) közgazdaságtan tételeiben. Ma már azonban az adatok nagyon világosan beszélnek magukért. Az elmúlt húsz év nagyobb részében uralkodó fundamentalizmus elutasított minden olyan törekvést, amely állami struktúrapolitikai beavatkozásokat tett volna lehetővé. *A piac – úgy mond – jobban tudja.* S valóban! Csakhogy a piac sokszor utólag bölcs. Éppen az ezzel járó hatalmas veszteségeket kellene némi közösségi előrelátással kiküszöbölni. Miért nem szúrt soha szemet senkinek, hogy a rendkívül koncentrált exportszerkezet egyben nagyon erős piaci függést jelent? Hogy gyakorlatilag összeszerelő-üzemként működtek bennünket nyugati nagyvállalatok, s az ilyen üzem viszonylag a könnyen fel is számolható? Hogy az adott húzóágazat – a járműipar – igen energiaérzékeny, kiszolgáltatott az olajárak hullámzásának, s jól előre becsülhető a hosszú távú trend: a kereslet telítődése? Az előre láthatóan súlyos magyar visszaesésért közvetlenül az exportpiacok beszűkülése, így az alapvetően exportorientált és iparpolitikai bölcsességet teljességgel nélkülöző gazdaságpolitika a felelős, amely meg se próbálta a piacokat némiképp befolyásolni e hátrányok elkerülése érdekében?

Nem látta azt sem, hogy Magyarországon nincs szerves kapcsolat a külföldi és hazai tulajdonú nagy- és kisvállalati szektor között? Hogy nálunk az export zömét hozó ágazat hatalmas importtal dolgozik? Hogy sok éven át viszonylag csekély volt a gépipar által produkált devizatöbblet? Hogy talán fejleszteni kéne a többi jelentősebb nettó devizatöbbletet hozó ágazatainkat – a gépipar mellett az agráriumot és az idegenforgalmat is? És hogy ez utóbbi több kellene, hogy legyen, mint színes turisztaprospektusok legyártatása? Hogy a hőforrások hasznosítása nemcsak azért gond, mert komoly tőkét igényel, hanem még nagyobb feladat a sikeres üzemeltetés? A fenntartható vendégforgalomhoz jó szállodák, tipp-topp kertvárosi környezet, kitűnő orvosi ellátás szükséges, és főképp a vendégek megszervezése. Nem lehet turistát vonzani a legszebb helyre sem, ha az odavezető út szeméthyegyek között vezet. A gyógyturizmusnak meg egyik módja az európai társadalombiztosítási szervezetekkel való egyezmények megkötése lenne – hiszen már EU-tagok vagyunk –, annak érdekében, hogy irányítsák ide – olcsóbb lenne nekik is – kezelésre a betegeiket. Egy ilyen komplex, átgondolt területfejlesztési program rengeteget lendítené a belső piacon. Ehhez több kell, mint különálló ötletek halmaza. Ehhez egységes, szerves, átgondolt kormányzati politika kell. Nem gondolt továbbá arra sem senki, hogy a külpiacokra való támaszkodás nagyon erősen ezen piacok helyzetéhez köti a magyar gazdaságot?

Túlzás természetesen azt állítani, hogy senki se gondolt rá, hiszen volt azért ilyen felvetés. Az első szabadon választott kormány szerény eszközeivel igyekezett – és nem is sikertelenül – hazai vállalkozásokat ösztönözni. Nagyszámú kisvállalkozás jött létre, többségében önfoglalkoztatási céllal. Az Antall-kabinet válságkezelési módszerei – a nyugdíjba

vonulás széles körű lehetőségének megteremtését is beleértve – a hazai piac keresletének fenntartását szolgálták. 1998–2002 között ugyancsak hangsúlyosan megfogalmazták: az exportra nagy szükség van, de fontos fejleszteni a belső piacot is. Hogy az akkor választott megoldások tökéletesek voltak-e, azt lehet vitatni. De a felismerés megvolt, s a szeker legalább nem az ellenkező irányba indult el. A következő ciklusokban azonban újra félretették e gondolatokat. Az eltelt idő nagyobb részében azonban fundamentalista piaci megoldásokkal kísérleteztek a kormányok.

Példának okáért, nálunk még ma is, amikor világméretben ellenkező trend bontakozik ki, a privatizációs lehetőségek keresésével foglalkoznak. Mit lehetne még a külföldnek eladni, amivel a mostani adósságállományt csökkenteni tudnánk?

Ezt a Horn-kormány idején gyakorlatilag végrehajtották, azzal a balga reménnyel, hogy sikerül az adósságszintet a továbbiakban alacsonyan tartani, s így a költségvetés kiadási oldalán a kamatkiadásokat csökkenteni. Csakhogy a politika a 2000 évek elejétől ismét deficitbe vitte a költségvetést. Nem sikerült a GDP dinamikusabb növekedését elérni – de mivel is sikerült volna, mikor gyakorlatilag nem volt gazdaságélénkítő elem a kormányzati politikában –, s elmaradtak azok a nagy rendszerekben végrehajtandó változások is, amelyek terhet vettek volna le a központi újraelosztásról. Ezt egyébként gyakorlatilag akkor lehetett volna jelentősebb kedvezőtlen visszahatások nélkül megtenni, ha némileg javul a magánháztartások jövedelmi helyzete, hogy át tudják e költségeket vállalni. Mondhatnánk, hogy ennek feltétele lett volna a dinamikusabb növekedés. A lelassulásnak köszönhetően azonban ez elmaradt. Az adósságok viszont újratermelődtek. Így hiábavalónak bizonyult az óriási vagyónáldozat, amit az adósságok visszafizetéséért meghoztunk. Ott vagyunk az adósságarányokban, ahol voltunk; sőt, még rosszabb helyzetben találhatjuk magunkat, mint a rendszerváltozáskor.¹

A masszív, külföldiek számára történő privatizációnak ugyan mindig volt egy elszánt kisebbségi ellenzéke, de többnyire nem tudott olyan közgazdasági érveket felsorakoztatni, amelyek akár csak egy kicsit is megingatták volna a mainstraem közgazdászok indokait, nevezetesen, hogy: 1. Itthon nincs tőke; 2. Itthon nincs szakértelem, know-how; 3. S mind egy, hogy ki a tulajdonos, csak működtesse a vagyont, hisz ezáltal legalább munkahelyet teremt és adózik.²

Profí politikusok is csínján szálltak szembe a fenti elmélettel. Még ellenzékéből is. Egyrészt nagyon mélyen gyökerezett a társadalomban az állami tulajdonnal szembeni ellenérzés. Másrészt az is vitathatatlan, hogy a rendszerváltozás idején nem volt szabad tőke, jelentős nettó megtakarítás az országban. Így, ha valami beruházással növekedést szerettek volna generálni, be kellett engedni a külföldi tőkét. Értékelni kell azt is, hogy ha sokáig elhúzzuk a privatizálást, akkor nem történik szerkezeti igazodás az új piaci igényekhez, mert nincs felelős gazda. Ha állami kézben marad a vagyont, politikai zsákmányszerzés tárgyává válhatnak a vezető funkciók, s ez nagyon kontraproduktív lehet. A devizabevételekre is nagy szükség volt, hiszen a fennálló államadósságot gyakorlatilag külföldiek birtokolták. Viszont, ha nagyon gyorsan akarjuk a vagyont magánkézbe adni, akkor túl sok lesz a külföldi tulajdonos, s nem garantált, hogy ne nyomott legyen az értékesítési ár. A készpénzes privatizációnak nálunk nem volt alternatívája a voucheres (ingyen szétosztással megvalósuló) privatizáció. Legfőképpen azért nem, mert a vagyont súlyos adósság terhelte.

Ma már mindezek ellenére több kritikusa akad a gyors privatizálásnak. A határozottabb nemzeti vonalat képviselő politikusok ugyan korábban is hangoztatták a privatizáció kiárúsítás jellegét mégis, soha *nem emelkedett fontosságának megfelelő szintre a privatizációval összefüggő devizaprobléma*. Számos tudományos és közéleti fórumon hangsúlyoztam jómagam (hiába), hogy az infrastruktúra kiárúsítása hosszú távon rendkívül veszélyes, mert a külföldi tulajdonos a profitját (ami érdekes módon, neki ezeken a beruházásokon is van,) *ki fogja vinni*. Természetesen, *devizában*. *A forinttúlkínálat pedig árfolyamesést fog okozni*.³

Nem csoda, hogy hiábavalóan „riogattam” ezzel a szakmai közvéleményt, hiszen a fejlemények nem támasztották alá: a forint inkább fölülértékelt volt, mint hogy leértékelődött volna. De ami késik, nem múlik. A válság bekopogtatott 2008-ban, s 2009 elejére „meghozta” a várakozásoknak megfelelő problémát: a magyar valuta jelentős leértékelődését, és az attól való félelmet, hogy még további zuhanás várható. Ennek alapja pedig az, ami a jelentős fizetésimérleg-hiány, ami mögött az van, s amit előre jeleztem⁴, a profitrepatriálás. A magyar fizetési mérleg negatívumát az elmúlt években döntően a transzfertételek okozták.

A magyar pénzügyi válság oka egyértelműen a külföldi túladósodás. A valutánkra nehezéző nyomás kivédésére alig van eszközünk. 2009 tavaszán kétségbeesett ötletként az euro egyoldalú bevezetésének gondolata vetődök fel – s nemcsak néhány hazai közgazdász fejében, hanem az IMF szakértő köreiből is. (Ami mögött természetesen az a hátsó szándék, hogy a Valutaalap szeretné Brüsszelt egy kissé nagyobb keleti támogatásra ösztökélni.) Nehezen érthető, hogy ha már olyan hatalmas vagyónáldozatot hoztunk a maastricht-i adósságkritériumok eléréséért, akkor miért nem vittük végig a folyamatot az eurocsatlakozásig?! Legalább nem lenne spekulatív támadásoknak kitéve a valutánk. Nagy hiba volt azt mondogatni – nagyon jól emlékszem vezető pénzügyi közgazdánk ilyen nyilatkozataira –, hogy végül is, *nem kell azt elsietni...* Most mind az újratermelődött adósságnak és az elmaradt növekedésnek, mind az euroövezeten kívüliségnek a hátrányait megkaptuk.

Importált és hazai válsággal nézünk szembe. Nem elsősorban a hazai pénzügyi szektor „betegsége” miatt, mert az valóban nem vásárolt be a „fertőzött” termékekből. Mégis hordoz külső eredetű kockázatokat a gazdaság – döntően nem árfolyam-, hanem hitelkockázatokat – adósainak bedőlése miatt, hiszen ügyfelei azokra a piacokra adtak/adnának el, ahol most éles verseny, és száz éve alig látott beszűkülés tapasztalható. Továbbá külső eredetű válságok az anyavállalatok likviditási problémái miatt keletkező finanszírozási hiány. (Hiszen majd mindegyiknek külföldi anyabankja van.). Ezek tehát a külső okok. A belső viszont – amint kifejtettem – a gazdaságpolitikában keresendő.

Arról most nem is ejtek szót (számosan megtették már), hogy hiteltelenné vált konvergenciaprogram-ígéreteseinken (amelyet sose tartottunk be) devizában mennyit veszítettünk. Miért gondoljuk még mindig – s nem csak kormánypárti politikusok, de a szellemi élet jelesei közül is sokan –, hogy *még határozottabban* azon az úton kell tovább menni, amely *idevezetett*? Hiszen éppen a gazdaságpolitika a bajok fő forrása, amit a válságkezelő program változatlanul akar hagyni, csak megfejelné jelentős megszorításokkal – éppen azoknál, akik nem fő okozói, hanem elszenvedői a válságnak? Miért akarjuk vajon a kutyaharapást szőrével gyógyítani? Nincs más kiút?

3. Az eladósodottság problémája

Valamennyi nagy pénzügyi válság alkalmával megfigyelhető a külföldi adósságok hatalmas méretű felhalmozása. A nemzetközi kötvény- és részvényüzletek nagysága a GDP százalékában óriásira nőtt az egyes gazdaságokban a rezidenseknek értékesített nagyságokhoz képest. Ez cseppet sem meglepő az USA esetében, de a folyamat a kontinentális gazdaságokra is jellemző. 1980–1997 között például az USA-ban 9%-ról 213%-ra, Japánban 8%-ról 96%-ra, NSZK-ban 7%-ról 253%-ra, Franciaországban 5%-ról 313%-ra emelkedett a mutató értéke.⁵

A nemzetközi pénzügyi intézmények nem erre irányították a figyelmet. Szinte mindig azt hangsúlyozták, hogy a válságok oka az adós országok hibás gazdaságpolitikájában keresendő. Nem vitatva el a gazdaságpolitika nagy szerepét – hiszen a magyar példa nagyon is jó annak bemutatására, hogy mily nagymértékben felelős a kialakult helyzetért a

makrogazdaság és a politika –, mégis le kell szögeznünk egy fontos ténytet. Lámfalussy Sándort idézve: „...a mértéktelen adósságfelhalmozás nem történhetett volna meg, ha a források iránti kereslet nem találkozott volna megfelelő kínálattal, és viszont”⁶ (a szerző kiemelése).

Ez a triviálisnak tűnő, cseppet sem újszerű megállapítás mégis rendkívül fontos üzenetet hordoz. *Nincs „overborrowing” „overlending” nélkül.* Hogy a kettő közül melyik az események fő mozgatórugója, mindig konkrétan kell eldönteni. De bizonyos, hogy mindkettő szerepet játszik benne. A nagy országadósságok értékesítését a pénzügyi közvetítőrendszer egyes intézményei, bankjai szervezték meg, akik maguk nagyon is érdekeltek voltak ezen az üzleten lefölözhető haszonban. Csak akkor tudták viszont az adósságpapírokat elhelyezni, ha volt megfelelő vételi szándék. A tőkekínálati oldal szerepe megjelent abban is, hogy a kockázati felárak csökkentek, s a tőkeimportőr országok árfolyamára igen nagy nyomás nehezedett. Ezt is alaposan megtapasztalhattuk a magyar valóságban. A felülértékelt valuta eltorzította a monetáris hatóságok mércéit. Nem jelentkezett inflációs veszély, hiszen az import révén hatott a mérséklés, így a gazdaságok külföldi adóssággal való „fűtése” minden további nélkül lehetővé vált.

Számtalan elemzés ezért azt a tételt szűrte le, hogy „új” törvényszerűséget tapasztalhatunk: a modern globalizált világban elképzelhető *a külföldi forrásokra alapozott, tartós gazdasági növekedés* az egyes országokban.

Itt nem csak a direkt tőkebeáramlásra, de a hitelekre is gondolni kell. Azonban 2006-ban nem kisebb szakember, mint Raghuram Rajan, az IMF volt vezető közgazdásza, állította,⁷ hogy *hosszú távon, a fejlődő kis gazdaságokra estében a külföldi forrásbeáramlásnak nincs számottevő hatása a gazdasági növekedésre.*

Ez mindenképpen el kell, hogy gondolkoztasson bennünket a külföldi forrásbevonásra alapozott gazdasági növekedés perspektíváit illetően. Igaz, Magyarországot nem szokták a fejlődő országok közé sorolni. A „felemelkedő” vagy „átalakuló gazdaság” jelzős szerkezete azt a kvázi fejlettséget takarja, amit a szocialista iparosítás és gazdaságfejlesztés eredményeként elértünk, de ami nem sokat érőnek mutatkozott 1990 után. Abban az értelemben nem vagyunk fejlődőek, hogy gazdasági szerkezetünk már jelentős változásokon ment át, s hasonlít a fejlett országokéhoz, de egy főre jutó GDP tekintetében, s főképp a bérek és fizetések tekintetében jócskán elmaradunk a vezető ipari – sőt, ipar utáni – nyugati gazdaságoktól.

A rendszerváltozáskor magunk is a külföldi direkt beruházásokra számítottunk a gazdasági fejlődés motorjaiként. Gyakorlatilag ezt a példát követte a többi kelet-közép-európai gazdaság is. Nem is igen tehetett mást, hiszen szabad forrás sehol sem állt rendelkezésre. Ami azonban a magyar gazdaságot illeti, a szocializmustól örökölt adósságok visszafizetése után, s a rendszerváltást követő direkt tőkebeáramlás hulláma mellett, a 2000-es években ismét jelentős külföldi adósságállományt halmozott fel, lakossági, de főként közösségi fogyasztás céljára.

Ebben az esetben a hitel visszafizetésének devizaforrásai semmiképp nem teremődnek meg. Még akkor se, ha a forint-oldalrendelkezésre állna. Ez utóbbi is kétséges lehet. A lakossági szférában elsősorban azért, mert a devizában denominált hiteleket jó esetben csak forintban tudnák fizetni, de az árfolyamhatás könnyen fizetéseképtelenségbe sodorhatja az adósokat; míg a közösségi fogyasztásnál a folyamatos deficit keletkezése még a forintban való fizetőképességet is megkérdőjelezi. Azok az államadósság-papírok, amelyek szolgálatát már csak hitelből tudja az ország fedezni, egyre kevésbé lesznek – magas kockázati prémiumok mellett is – eladhatók. A hólabdaeffektustól félnek a befektetők.

Ha az erősen exportorientált politikát folytató kelet-európai régió, s ezen belül Magyarország nem kapja meg a folyamatos külföldi valutarefinanszírozást, súlyos recesszió kö-

vetkezik be. Ezen az IMF által nyújtott hitel átmenetileg segített, de tartós megoldást nem jelentett. Az exportpiac beszűkült. A világ protekcionista tendenciákkal reagált a pénzügyi bizonytalanságra. A nemzetközi kereskedelem jelentősen összeszűkült. Az alapvetően EU-piacokra irányuló magyar gazdaság értékesítési gondokkal néz szembe.

A gazdaságpolitika tehát túlzott mértékben támaszkodott a bevonható külső forrásokra. Kettős hibát követett el: túl nagymértékben alapozta a reálszféra termelőképességét a hozamot végül is a végtelenségig nem visszaforgató, hanem *repatriáló* külföldi tőkére, másrészt *közösségi fogyasztását* is egyre nagyobb mértékben külföldi forrásokra alapozta. Mellesleg semmit nem tett annak érdekében, hogy a lakosság maga is ne sétáljon bele a túladosódás zsákutcájába.

A hazai szükségletre termelő – de külföldi kézbe került – vállalkozások profitkimenekítő tevékenysége nyomást jelent az árfolyamokra, mivel a beáramló valutakinálat mérséklődik. A probléma gyökere mindenképpen a külföldiek javára eltorzult tulajdonszerkezet. A válságra adott reakció olyan mikrogazdasági optimalizációs politikákat válthat ugyanis ki a külföldi tulajdonú vállalatoknál, amelyek, a legkevésbé sincsenek tekintettel a makrogazdasági helyzetre. Vagyis arra, hogy milyen mértékben rontja döntésük összhatása a magyar fizetési mérleget, foglalkoztatást, gazdasági növekedést, sőt, az árfolyam esésén keresztül az inflációt is. Ténylegesen csak a piac képes e politikákat korrigálni, például, ha az árfolyamok esése olyan nagy, hogy az a profitkimenekülést és a tőkekimentést értelmetlenné teszi. Ez azonban még inkább visszafogja a tőkebeáramlást. Az eső árfolyamok ugyanis egy egyéb okok miatt beszűkülő nemzetközi piacon nem képesek a tankönyvszerű ösztönző hatásukat az exportra kifejteni, az egyensúly pozitív faktorait nem képesek beindítani. Az import viszont „tankönyvszerűen” drágul, s a keresletre az árrugalmasságtól függően visszahat. Így a tőke érdeklődése a régió iránt megcsappanhat.

Ebben a piaci korrekcióban tehát számunkra nincs sok köszönet. A külföldi vállalkozások – ha úgy kívánja érdekük – beszivárognak, s ha okafogyottá válik számukra a dolog – elszivárognak. Nem szólhat senki semmit; *ez a piac*. A valutahatás *prociklikus*. A beáramlás erősíti, a kiszivárgás gyengíti a hazai valutát. Az erősödő valuta antiinflációs hatású volt, a gyengülő viszont megemeli az inflációt. Sajnos, nem keresletoldalról, hanem költségoldalról, és így a foglalkoztatásra egyáltalán nincs élénkítő hatással. Tipikus stagflációs jelenség. A monetáris hatóságok számára igen nagy kihívás az inflációs hatás kivédése, hiszen gyakorlatilag a kamatemeléssel éppen a tőkebeáramlást segítik elő. Most azonban odajutottunk, hogy még ezek a hagyományos mechanizmusok sem működnek, hiszen oly mértékű a bizalmi válság, hogy szinte alig lehet becsalogatni a magántőkét az olyan magas kockázatú gazdaságokba, mint a magyar. A leértékelődés, ami szinte kívánatos eleme lenne a válságkezelésnek – hiszen, mint utaltam rá, csak ez képes fékezni a nagy volumenű tőkekivonást –, rendkívüli áldozatokat jelent. Mindenképpen súlyos reáléletszínvonal-vesztéssel jár. És nem is sokat ér, ha a követelések külföldi valutában vannak denominálva. Ebben az esetben ugyanis az árfolyamesés ugyan jelentkezik, de ez a hitelezőt a transzferben nem akadályozza. Az árfolyamkockázat az adósnál van, az adósnak – és az adós gazdaságának a – problémája. A leértékelődés ellen jegybanki beavatkozással viszont sajnos nehéz védekezni, hiszen oly mértékű devizatartalék-vesztéseget idéz elő, amit egy rövid időn túl semmiképpen nem bír aki az MNB.

A külföldi eladósodás nem magyar probléma. A kelet-közép-európai térség egészére, s a balti államokra egyaránt jellemző. Erre már korábbi elemzéseimben rámutattam. S arra is, hogy az Európai Közösség 15 országa *paradigmát váltott* az euró bevezetését követő időszakban.⁸

Jürgen Stark, az Európai Központi Bank egyik igazgatója fogalmazott így egy beszédében: az euro bevezetésének tapasztalatai arra ösztönözték a közösséget, hogy paradigmát

váltson. A további *mélyítés* helyett ezért a *bővítés* stratégiájára látszott célszerűnek támaszkodni. Nem hozott ugyan visszaesést a közös valutára való áttérés, de látványos növekedést sem ért el a „mélyítés” után a régió. Saját elemzéseim is alátámasztják, hogy az eltelt két évtizedben az Európai Unió oly mértékben alatta maradt az USA-nak és az ázsiai országoknak a versenyképességben, hogy 2004-ben be kellett vetnie ezt a jövedelemfokozó eszközt is gazdasága talpon maradása érdekében. *Bővítették tehát az Uniót, hogy növekedési impulzusokhoz jussanak.* Állítom, hogy az euroövezeti gazdaságok számára a kelet-európai bővítés olyan pótlólagos hasznot hozott, amely némiképp elodázta a szembenézést saját elkerülhetetlen belső reformjaival. Így a makro-gazdaságpolitikai kiigazodás fájdalmas lépéseit elhalaszthatta. Ennek a jövedelemszivattyúzásnak azonban részben véget vetett a 2008-ban kibontakozott pénzügyi válság. Az a haszon, ami a külföldre – ide a szomszédba – telepített gyárak, gyáregységek hazautalt hasznából származott, most könnyen veszélybe kerülhet, például valutánk leértékelődése miatt. A 2008-as válság óta radikálisan csökkent a külkereskedelem az euroövezet és a külvilág között. S fennáll annak veszélye, hogy a tőke – érdekét veszítve – visszahúzódik a térségből. Ez a nemzetközi válság egyik súlyos jelensége, amely a kelet-európai országokat az átlagnál is nagyobb mértékben sújtja.

4. Nincs új a nap alatt

Kedvenc irodalmi művem Kipling: a Dzsungel könyve című könyve. Ebben Maugli, a farkasnevelte embergyerek szeretné megvédeni csapata területét a betolakodó dóloktól, a dekkáni kutyaiktól. Tanácsot kér ezért a száz éves öreg óriáskígyótól, Kától. Ká lemerül az álom mélységes kútjába, hogy felidézze a múltat. Mert, mint mondja, „*ami van, az már egyszer volt*”. És meg is találják a választ a kérdésre. Legszívesebben elmesélném, de Kipling jobban írta meg, s Benedek Marcell remekül fordította le. (Annyit azért elmondok belőle, hogy a győzelmet a sioni farkasok csapatának halált megvető harca és a Pici Nép hozta meg. A vadméhek milliói, akik alaposan megszurkálták a senki által még le nem győzött dólokat.)

Ami van, az már egyszer volt. Vagy többször is. Mi, magyarok, már nem egyszer álltunk fel olyan helyzetből, ahol kimondták fölöttünk a verdiktet. A mi történelmünk nem megkésett magyar történelem, hanem *megkésett magyar történelem*. Mi folyamatosan elfolytattuk vérünket, energiánkat kívülről ránk szabadult hatalmak megkéselése folytán. Mégis talpra álltunk. Újból és újból megvalósítottuk az eredeti tőkefelhalmozást, hogy valahogy eljussunk ismét a startvonalra. Most is ilyen feladat előtt állunk.

Az azért elég sajátos dolog volt, hogy ezúttal döntően magunk végeztük el a harakirit. Minden kivézetésnél voltak ugyan korábban is hazai közreműködők, akik koncert vagy hatalomért, vagy ki tudja miért, odaálltak a kést forgatók mellé. Nem állítom a fordítottját sem, hogy most ne lennének külső felelősök a magyar ügy ilyen alakulásáért. De a döntés – legalább is formailag – a mi kezünkben volt, sőt, még most is, van.

Nem tolhatjuk a felelősséget a külső erőkre. Léteznek ugyan nemzetközi intézmények – WTO, IMF, EU-s szabályok, globalizáció, pénzhatalmi centrumok – de *a szabadon választott magyar parlament és annak kormánya vezérelt minket ide, ahol vagyunk.*

Nem vitatva el a lehetséges visszaélések nagy számát, mégis tény, hogy eléggé kiegyenlített politikai erőviszonyok juttatták kormányzati pozícióba a hatalmon lévő magyar elitet. Az ország egyik fele meg volt győződve, hogy a fellépő személyek alkalmasak a gazdaság előbbre vitelére. Vagy legalább is azt hitte, hogy más jelöltek erre alkalmatlanok, sőt, bajt eredményeznének. Sokan gondolták tehát korábban úgy, hogy a vázolt program jó. („Jóléti rendszerváltás”! „Nem kell félni, nem fog fájni!”)

Igaz, csupán kis támogató többséget sikerült szerezniük politikájukhoz. Más kérdés, hogy mindig melléjük álltak a rendszerváltozás legantikommunistább jelszavait hirdető, a szociáldemokráciától messze álló, a piaci fundamentalizmust következetesen képviselő politikai erők. Nem új ez a nap alatt. Annak idején Adenauer, a kereszténydemokrata politikus is úgy került a kancellári székbe, hogy az egy szavazaton múltott. (Gyakorlatilag a sajátjában). A világháború utáni Németországban is a keresztény-szociális és a szociáldemokrata eszméket hirdető erők feszültek egymásnak. S a mérleg nyelve a későbbi NSZK-ban is sokszor voltak a Freie Demokraten, a szabad demokraták. Feltehetően a társadalompolitikai színösszetétele hasonló a fejlett országokban.

Érdemes azonban elgondolkodni az akkori Németország sikeres gazdaságpolitikai módszerein. Mindenek előtt, Erhard vezetésével egy *szociális piacgazdaságot* építettek ki. A gazdaságban gondosan ügyeltek a liberalizált piac minél szabadabb működésére, de nem hagyták leszakadni a versenyben alul maradókat. Amikor Erhard híres piaci liberalizálási intézkedéseit szinte máról holnapra meghozta, az amerikai megszálló csapatok parancsnoka rémülten telefonált neki: „Erhard úr, a tanácsadói azt mondják, szörnyű hibát csinált.”. Erhard válaszolta: „Ne is törődjön velük, Tábornok Úr, az én tanácsadói is ugyanezt mondják...”⁹ Vagyis, a piaci elemek gyors bevezetése az uralkodó elmélet szerint igen kockázatos volt a háború utáni Németországban is. Mégis eredményes lett, mert a piaci szabadság *szorgalommal és tudással* párosult. *E kettő nélkül nem sok teteje van a szabad piacnak.* Ideig-óráig tartó ügyeskedésre ad csak alkalmat, és a társadalom szétszakadásához vezet. A németek azonban tudatos középosztály-építést valósítottak meg. Mindenek előtt végrehajtottak egy *bankkonszolidációt*. Nem engedték, hogy a megtakarításaikat a bankokban tartó német családok – amelyek sokszor elvesztették a családfenntartót is – anyagi támasz nélkül maradjanak. Ezt formailag hozzánk hasonlóan, mégis egy kicsit más-képp csinálták. Nagyon hosszú lejáratúak és kedvezményes kamatozásúak voltak azok a kötvények, amelyeket az állam a bankokba betett, a hitelezési veszteségek pótlására. 100 év alatt tervezték a visszavásárlást. Volt előttük horizont! Nem adókból vásárolták vissza, hanem a növekvő gazdaság finanszírozására a Bundesbank által kibocsátott pénzen elért haszonból. Vagyis a világon mindenki fizette, aki pénzt használt. Fél évszázadba tellett, hogy kiváltsák az államkötvényeket. Volt türelmük kivárni. (Nálunk húsz éves lejáratral, piaci kamattal és gyakorlatilag az adóból, helyesebben, újabb kölcsönökből kerül a kötvény visszavásárlásra). Létrehoztak egy kisvállalkozásokat kedvezményes hitellel ellátó pénzügyintézetet, a *Kreditanstalt für Wiederaufbau-t*. Ez a kis- és középvállalkozások tőkepiaci versenyhátrányát egyenlítette ki, jól kimutatható sikerrel. Nem kétséges, ehhez hozzájárult a Bankba betett Marshall-segély is. De érdekes módon, még a mai napjainkig is maradt ebből a tőkéből! Nem olvadt el, nem szivárgott el kézen-közön. Visszafizették a kisvállalatok. Annyi bizonnyal leolvadt belőle, amennyi a piaci kamatokhoz képesti kedvezmény volt. Visszont tartós, élénkítő véráramot biztosított a kisvállalkozásoknak. Néhány évtized múltán új profilt kellett keressen a bank, s a kisvállalkozások külföldi terjeszkedését támogatni. (Mi nem kaptunk Marshall-segélyt, de a privatizációs bevételekből mód lett volna ilyen alap képezésére.)

Létrehozták az ún. Bausparkasse intézményét. Ez a lakás-előtakarékosságot segítette, oly módon, hogy az igen előnyös lakás-takarékpénztári megtakarítás vált a saját tőke részévé azoknál a hosszú lejáratra felvett, igen alacsony kamatozású jelzáloghiteleknel, amelyek segítségével a vágyott saját otthont már néhány év múlva megszerezhették. Az alternatíva a bérlet volt: de e megoldás segítségével egy átmeneti komolyabb nadrágszímeghúzás után nem hárult sokkal nagyobb teher a polgárra, mint amennyi a bérleti díj lett volna. S ez is eltűnt, hiszen amikor a jelzáloghitelt visszafizették, a nyugdíjba vonuláskor, kedvező volt a tehermentes ingatlan birtoklása. A nyugdíjazáskor amúgy is esett egy

kissé a jövedelmük, ezt mintegy kiegyenlítette a törlesztés költségeinek a megszűnése. Mindez csakis nagyon szigorúan kézben tartott pénzürték mellett volt lehetséges. Természetesen, a jelzáloghitelek alacsony kamatához szükséges volt a jelzáloglevelekbe, mint befektetésekbe helyezett igen nagy bizalomra is, amit a szabályozás garantált.

További koncepciózus, hosszú távra átgondolt lépés volt a nyugdíjrendszer kialakítása.

A német gazdaság az ún. Schreiber tervből kiindulva, bevezette azt a generációk közötti szolidaritáson alapuló nyugdíjbiztosítást, amelyet ma mint felosztó-kirovó rendszert ismerünk, s amely a nyugdíjba menő dolgozóknak viszonylag magas helyettesítési rátát garantált.¹⁰

Mindezek következtében biztosított volt egy szolid, de a gazdaság fejlődésével párhuzamosan bővülő belső kereslet, ami nagyban hozzájárult az „arany ötvenes” és az „ezüst hatvanas” évek gazdasági eredményeihez. (A magyar társadalombiztosítási rendszerhasonló volt, hibáival és erőnyeivel együtt. Az 1998-ban nevezetett reform pozitív hatásai ma mégkevésbé érzékelhetők, az átállás terhei viszont éppen most jelentkeznek.)

Volt azonban még egy nagyon fontos eleme a német helyreállítás programjának, amely a szolidaritásra minden korábbinál nagyobb hangsúlyt helyezett. Ez az ún. *Teherkiegyenlítő adó* 1952 évi bevezetése volt.¹¹

Az 1945 utáni időszak, s főképp a demokratikus választások politikai rendszerváltozást eredményeztek Németországban is a rosszemlékű nemzeti szocialista időkhöz képest. Gazdasági rendszerváltásra – abban az értelemben, amit Kelet-Európában a magántulajdon rehabilitálása jelentett – ott nem kellett sort keríteni. A magántulajdon a korábbi időben is fennmaradt, bármennyire is az állam befolyása alá került. A létrejött jogállamban a nemzet tagjai egymással való szolidaritásukat azzal fejezték ki, hogy egy *vagyonadó jellegű adót* vezettek be, amely a nehéz helyzetben lévő, vagyonukat elvesztő, egzisztenciájukban megingott polgárok kárpótlására szolgált. Azoknak, akiknek maradt vagyonuk a háború után, egy megállapított időponthoz képest e *vagyon felének megfelelő összeget* jövedelmükből harminc(!) éven át, 120 részletben be kellett fizetniük (kb 0,6%-ot jelentett negyedévente) a kiegyenlítési alapba. Nem vették el tehát a tulajdont attól, akinek megmaradt, hanem annak hasznából lehetett és kellett fizetnie ezt a speciális közterhet. Sokféle kárpótlásra és segítségre használták fel az alapot, a közvetlen vagyonmegsemmisülés pótlására, lakhatási segítségre, egzisztenciális újrakezdésre, időskori járadékfizetésre, biztosítások fizetésére, a kitelepítettek vagy kivándorlók kárpótlására, akik faji, vallási vagy világnézeti okokból kényszerültek erre a náciizmus ideje alatt stb. Figyeljünk fel ennek az 1978-ig tartó időszaknak a hosszára! Évtizedeken át tartós jövedelemátcsoportosítást jelentett, az új szolidáris társadalom felépítése érdekében. (Mellesleg, az alap a rendszerváltás után is működött, módosult formában, a kelet-német területek visszacsatolása miatt.)

Természetesen minden összehasonlítás sántít. A németek egy világháború kirobbantói voltak, amit elvesztettek. Ugyan mi is elvesztettünk – képletesen szólva – a szocializmus összeomlásával egy harmadik világháborút; de ezt a háborút nem mi indítottuk. Mégis, minden következménye kizárólag reánk hárult. A rendszerváltozás sokak számára nagy anyagi nehézségeket jelentett. A kapott „örökség” terhe vezető gazdaságtörténészek becslése szerint is felért egy veszített háborúéval. Ugyanakkor kevesek, de nem jelentéktelen rétegek számára komoly anyagi előnyöket hozott. Volt ugyan részleges kárpótlás különféle elvek mentén a háború és a kommunizmus alatt sérelmet szenvedett rétegeknek, ez azonban csak töredékes volt. Lényegében a vagyonból való potenciális részesedést jelentett, mivel a költségvetési kassza üres volt. Nem eredményezett vagyoni kiegyenlítődést sem. A kárpótlási jegyeket – ha valaki maga nem akarta vagyonszerzésre felhasználni, de mielőbb szeretett volna jövedelemhez jutni – felvásárolták a befektetni szándékozók. Az így kialakult helyzet nem a korábbinál kevésbé szélsőséges jövedelmi és vagyoni pozíciókat ered-

ményezett, hanem éppen fordítva. Meglehetősen differenciált tulajdonosi szerkezet jött létre a rendszerváltást követő privatizáció nyomán. *A nemzet mai nehéz helyzetében megfontolás tárgya kellene, hogy legyen annak megfontolása, hogy ezek a vagyonok mennyiben lehetnek forrásai a szolidaritásnak.* Semmiképpen nem szerencsés ugyanis, hogy jó szerint kizárólag az átlag körüli rétegekre terheljük a válságból való kilábalás terhét, „aki szegény, az a legszegényebb” elvének érvényesítésével.

A német helyzettel való összehasonlítás másban is sántít, ha a tulajdonviszonyokra gondolunk. Az akkori NSZK-ban nem volt számottevő külföldi tőke, míg nálunk a *társasági tőketulajdon fele ma már külföldi kézben van.* A német gazdaságnak nem volt jóvátételi kötelezettsége sem – bölcsen tanultak az első világháború utáni helyzetből a nagyhatalmak –, míg Magyarország hatalmas külföldi adósságteher alatt nyög. *A külföldi adósságok konszolidációja nélkül kétségkívül aligha beszélhetünk szociális piacgazdaság építéséről és szolidaritásról.* A külföldi hitelezőket aligha érdekli, hogy itthon ki a teherviselő. Azonban az adósságkérdésre is elképzelhetők (szabadelvű gondolkodásmóddal összeférő) megoldások. Nem egyetlen kiút van, bármennyire is ezt sugallják kívülről. Egy biztos: magunknak kell megtalálnunk a módot, hogyan segítsünk önmagunkon. Senki nekünk ezt a szívességet nem fogja megtenni.

Lábjegyzetek

- ¹ Botos Katalin: Kihívások a Kárpát-medencében a XXI század elején. Közép-Európai Közlemények, 2008/2 szám, 12. old.
- ² Botos Katalin: Felszáll a nagy madár. In: Botos Katalin: Rendszerváltástól rendszerváltásig. Heller Farkas Füzetek, 2007/1, 87–101. old.
- ³ Botos Katalin: Public economics – Közösségi gazdaságtan. In: A közszolgáltatások marketingje és menedzsmentje. Szerk: Hetesi Erzsébet. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, 2002. 14–23. old.
- ⁴ Kihívások... Közép-Európai Közlemények, 2008/2. szám, 12. old.
- ⁵ BIS Annual Report 1998, 100. old. Idézi Lámfalussy Sándor: Pénzügyi válságok a fejlődő országokban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008. 85. old.
- ⁶ Lámfalussy Sándor: Pénzügyi válságok a fejlődő országokban Akadémiai kiadó, 2008. Budapest, 74. old.
- ⁷ Esward Prasad, Raghuram G. Rajan, and Arvind Subramanian: Patterns of International Capital Flows and Their Implications for Economic Development. New Economic Geography, Conference organized by the FED of Kansas City, 2006.
- ⁸ Botos Katalin: Európai gazdasági és monetáris integráció. Szeged, JATEPress, 2008.
- ⁹ D. Jergin–J. Stanislaw: Commanding heights. A Touchstone Book, New-York, 2002. 18. old.
- ¹⁰ Botos Katalin–Nagy Sándor: Üzenet a múltból. A Schreiber terv. Megjelenés alatt. In: Idősödés gazdasági következményei. Szerk: Botos Katalin. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2009.
- ¹¹ Jose Brunner: Property, Solidarity and (German) History Theoretical Inquiries in Law Forum Vol. 10. Article 2. Berkeley Electronic Press, 2009.

M. Császár Zsuzsa*–Kolutáczi Andrea:**
Baranya megye és Tuzla kanton társadalmi-gazdasági változásainak
összehasonlító elemzése***

Abstract

This essay is about a comparison of two smaller regions, which are disadvantageous districts for the home countries. The base of the choose was the parallel past and profile.

Discovering the interior problems of Baranya and Tuzla Counties can reserve practical results for the members of the economy, politics and higher education. Tighter collaboration may effect the abatement of the peripheral situation of the area. It could also help evolving the euroregional mentality and it could extend the connector position between the EU and the Balcan territory by increasing the fascination. Our aim is to discover the tendencies of development, to assign the additional functions of the societal-economical-educational and cultural co-operation.

Bevezetés

Bosznia-Hercegovina jövőjét sokan az Európai Unióhoz való csatlakozásban látják, ami hosszadalmas folyamat lesz. Magyarország – azon belül is a Dél-Dunántúli Régió – az Unió balkáni peremvidékén segítő szerepet vállalhat ebben. Tuzla kanton (földrajzi elhelyezkedéséből adódóan) a dél-dunántúli regionális külkapcsolati stratégia egyik fontos eleme, társadalmi-gazdasági viszonyainak vizsgálata, többszemponú megismerése segítheti a két terület között már meglévő, de egyelőre gyenge intenzitású gazdasági, oktatási, kulturális együttműködés szorosabbra vonását, új projektek kidolgozását.

Az 1990-es évek elején Magyarország és Bosznia-Hercegovina társadalmi-gazdasági viszonyaiban jelentős változások történtek. Ahogy Magyarország, úgy Bosznia-Hercegovina is korábban hagyományosan ipari-agrár gazdasággal rendelkezett, amely befolyással bírt a területi egységek funkciójára és külső megjelenésére is. 1991 után mindkét állam – különböző okokból ugyan – struktúráváltást élt meg, amelyet hasonló társadalmi változások kísértek.

1. táblázat. Baranya megye és Tuzla kanton alapvető adatai

Megnevezés	Baranya megye	Tuzla kanton
Terület	4486 km ²	2649 km ²
Az ország területének %-a	5%	5%
Lakosságszám	404 000	502 862
Az ország összlakosságának %-a	4%	13%
Népsűrűség	70 fő/km ²	186 fő/km ²
Települések száma	301	–

Forrás: Baranya megye Statisztikai Évkönyve 2006. KSH Pécsi Igazgatóság, Pécs, 2007. és Tuzlanski kanton u brojkama. Federalni Zavod Za Statistiku, Sarajevo, 2006. alapján szerk. Kolutáczi, A. 2008.

* Egyetemi docens, PhD – PTE TTK Földrajzi Intézet.

** PhD-hallgató – PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola.

*** A tanulmány a 61432. számú OTKA támogatásával készült.

Tanulmányunkban a Baranya megyében és Tuzla kantonban 1991 után zajló társadalmi-gazdasági változások, és azok következményeinek összehasonlító vizsgálatára vállalkoztunk. Habár Magyarország és Bosznia-Hercegovina különböző társadalmi-gazdasági feltételek mellett fejlődött, mindkét állam célja a korszerű gazdasági működés biztosítása, amely új munkahelyek teremtését, és gyorsabb regionális fejlődést tehet lehetővé mindkét országban.

Célunk feltárni azokat a tendenciákat, amelyek mentén e két átalakulóban lévő régió átalakulása, modernizációja végbemehet, valamint kijelölni a további társadalmi-gazdasági-oktatási-kulturális együttműködés területeit.

1. Baranya megye

A Horvátországgal határos Baranya, Somogy és Tolna megyéket felölelő Dél-dunántúli régiót gyakran nevezik Magyarország „déli kapujának”. A térség természeti adottságai változatosak, éghajlata kedvező, természeti erőforrásokban igen gazdag, a turizmus feltételei kiválóak. A fenti előnyök ellenére azonban a Dél-Dunántúli régió mind országos, mind nemzetközi összehasonlításban a fejletlenebbek közé sorolható. Ennek egyik oka a régió nagy részének rossz megközelíthetősége a külföldi és hazai gazdasági centrumokból, valamint a határmenti fekvés, ami a történelem során kialakult elszigeteltség miatt fékezte a régió fejlődését. A Dél-dunántúli régió gazdaság fejlődése szempontjából az egyik legnagyobb gondot megközelíthetősége jelenti. A térség külső elérhetősége minden irányból kedvezőtlen. A régió és potenciális központja Pécs kiesik az európai és interregionális közlekedési főáramokból, ezzel egy lassan és nehezen megközelíthető belső perifériává válhat. A régió közlekedési peremhelyzetét jelentősen rontja a gyorsforgalmi utak teljes hiánya, autópálya (egyetlen egy a régió északi határát érinti egy rövid szakaszon) viszont jelenleg nem halad át a régió annak ellenére, hogy a hazánkat érintő öt szárazföldi helsinki korridor közül két közúti (az V. és V/c) is érinti a Dél-Dunántúlt.

Ha röviden értékelni kívánjuk a térség gazdasági potenciálját és viszonyított fejlettségét, akkor azt mondhatjuk, hogy a régió versenyképességi adottságai nem rosszak, a közlekedési peremhelyzet azonban egyelőre komoly fejlődési korlát.

1.1. A megye rendszerváltás előtti helyzete

Az 1950-es évektől Baranyát – az elsősorban a feketeköszén- és uránérc-bányászatra épülő – nagyfokú iparosítás jellemezte. Ennek egyik következménye az erőteljes urbanizáció és a falvak népességének csökkenése.

Az erőltetett iparosítás stratégiai programja révén látványos mennyiségi eredmények születtek különösen a nehézipar területén. Komló iparában kiugróan megmutatkozott a változás, de nagy reményeket fűztek a pécsi bányászathoz (főleg az uránbányászathoz) is. Az új típusú iparosítási program részeként meginduló telephelyiparba számos baranyai település is bekapcsolódott – mint Mohács, Szigetvár, illetve Komló – elsősorban könnyűipari és gépipari ágazatokban. A gazdaságpolitika egyetlen pozitívumaként az iparban foglalkoztatottak száma látványosan emelkedett, különösen a bányászat területén. Ez a fogyasztóképes keresletet is növelte, lakótelepek sora épült, az építőipar is fellendült, de a kereskedelemben is tetten érhető volt a pozitív változás.

Az extenzív iparosítás mellett kevesebb fejlesztés koncentrálódott a mezőgazdaságra és a szolgáltatásokra. A korábban domináns kisvállalati szektort felszámolták. A megye mezőgazdasága a szövetkezeti mozgalom révén átalakult, néhány nagyobb központ határozta meg arculatát mint a bolyi Mezőgazdasági Kombinát, jelentősen csökkent az agráriumban

foglalkoztatottak száma, pedig a kollektivizálásig a térségben kiemelkedő szerepe volt a mezőgazdaságnak.

A tervgazdaság időszakában a megye arculatát jórészt a központi döntések határozták meg. Ennek egyik következménye, hogy nem alakulhatott ki olyan ipari kultúra, amely szerves fejlődés eredményének lett a termése, és hosszú távon is meghatározhatta volna a térség fejlődését. Ebből fakadt részben az is, hogy a rendszerváltozást megelőző években már megmutatkoztak az ipari szerkezetváltozás első jelei. S a rendszerváltással együtt járó változások komoly visszaesést okoztak a gazdaságban (bánya- és üzembezárások), amit csak fokozott az elhúzódozó délszláv válság. A megye, a régióval egyetemben a legalacsonyabb exportpotenciált mutatta, a kitöréshez szükséges innovatív ágazatok háttérül szolgáló vállalati kutatóhelyek bezártak, a K + F-ráfordítások az országos átlag egyharmadára estek vissza (Hajdú Z. 2006). A kibontakozó ipari válság megoldására azonban a kormányzat megoldási alternatívát nem dolgozott ki, úgy szólnán magára hagyta a megyét, s ezzel a folyamatos lecsúszás felé sodorva a térséget.

1.2. Napjaink tendenciái

Baranya megye gazdasága a fentebb említett struktúraváltás és az egyre mélyülő gazdasági válság hatására nem tudott talpra állni, de nem volt látványos lemaradása, viszont a 2000-es évektől folyamatosan az ország centrumtérségeitől való leszakadás jeleit mutatja. A dél-dunántúli régióval egyetemben egyre lejjebb csúszik, süllyedő tendenciát mutat. Lakónépessége is 1980 óta folyamatosan csökken, a demográfiai adatok országos összehasonlításban is kedvezőtlenek (magas halálozási arány, alacsony születési szám, nagyfokú migráció).

2. táblázat. Területi, népességi, népmozgalmi összehasonlító adatok, 2006

Megnevezés	Baranya megye	Dél-Dunántúl	Ország
Terület (km ²)	4429	14 169	93 029
Lakónépesség az év végén (ezer fő)	398,2	967,7	10 066,2
Foglalkoztatási arány (%)	47,9	47,1	50,9
Munkanélküliségi ráta (%)	7,6	9,0	7,5
Egy lakosra jutó GDP (ezer Ft)	1586	1 517	2 186
Ezer lakosra jutó regisztrált vállalkozás	111	109	118
Ipari termelés volumenindexe (előző év = 100,0)	99,3	97,7	110,2
Egy lakosra jutó ipari termelés (ezer Ft)	734,5	841,4	1 901,1
Ezer lakosra jutó kereskedelmi szállásférőhely	28	58	31
Tízezer lakosra jutó vendéglátóhely	58	68	56
Ezer lakosra jutó személygépkocsi	283	284	293
Ezer lakosra jutó távbeszélő-fővonal	319	311	334

Forrás: KSH Baranya megyei évkönyv 2007.

A leszakadás egyik oka közlekedési peremhelyzete. A nagytérségi infrastruktúrák (autópálya hiánya, vasúti pályák viszonylagos fejletlensége, az alacsonyrendű utak állapota) fejletlensége hozzájárul a megye jelenlegi hátrányosnak mondható gazdasági és társadalmi pozíciójához. Ugyan a gazdaságban a szerkezeti változások végbementek, gyakorlatilag megszűnt a kitermelői és a feldolgozóipar, a tercier szektor térnyerésének vagyunk tanúi, illetve a nagyvállalati formát felváltották a kis és közepes vállalkozások, mégsem sikerül elmozdulni a holtpontról. Az újraiparosodás a különféle kísérletek ellenére sem indult el a megyében. Az egy lakosra jutó GDP-ben a megye a 11–12. helyet foglalja el, ami országos átlag körüli eredmény, de mindez mögött nyilvánvalóan Pécs megyén belüli túlsúly és a

kilencvenes évek közepétől jellemző terciarizáció áll. Egyes szakértői vélemények szerint a terciarizáció előrehaladása azonban kifulladásra, ha nincs mögött megfelelő kereslet.

Munkanélküliség még mindig komoly hátránya a fejlődésnek, az 1997-es 9%-ról ugyan 2000-re 7,1%-ra csökkent, de még 2007-ben is e körül mozog. A megye kistérségei közül háromban, amelyek egyébként az ország leghátrányosabb kistérségei közé sorolhatók – Sellyei, Sásdi, Szigetvári – a legmagasabb a munkanélküliség. Ez részben a fenti kistérségekben az országos átlagnál magasabb arányban jelenlévő roma lakosság alacsony iskolai végzettségének is köszönhető (lásd 2. táblázat).

A problémák közé sorolható, hogy a külföldi tőke elkerüli a térséget. Többségében a kereskedelem terén jelentek meg a külföldi befektetők, emellett csak néhány közüzemi szolgáltatásban (DÉDÁSZ, DDGÁZ, Pécsi Vízmű), kisebb mértékben az élelmiszer-feldolgozásban, az energiatermelésben, és cementiparban vannak jelen.

A megye nagyvállalatai elsősorban hazai piacra termelnek, az exportpotenciál minimális, kivétel a Pécsen működő Elqotec üzem. A kis és közepes vállalkozásokat a tőkeszegénység jellemzi. Jórésztük kényszer szülte mikrovállalkozás, az adatok szerint kétharmaduknak nincs alkalmazottja.

A mezőgazdaság a rendszerváltás utáni mélypontot követően lassan magára talált, gabonatermesztés, állattartás mellett néhány felfejlődő ágazattal, mint a szőlő- és bortermelés országos hírre is szert tett (villányi vörösbor-út, mecsekalji és mohácsi-bólyi fehérbor út).

A megye sorsa leginkább Pécs gazdaságának újbóli fellendülésétől függ, másodlagos gazdasági tengely Mohács, Szigetvár, Komló alkotta városhármas, amelyből jelenleg Mohács fejlődése biztató. Kistérségi tekintetben egyre jobban tetten érhető a megye két részre szakadása: a viszonylag kiegyensúlyozottan fejlődő pécsi, pécsváradi, mohácsi-bólyi kistérségekre és a fejletlenebbekre, itt is differenciáltan, hiszen a már említett három leghátrányosabb kistérség a sor végén kullog (Baranya Megye Területfejlesztési Programja, 2003).

1.3. Baranya megye központja, Pécs

Baranya megye fejlesztési irányának kijelölését mai napig meghatározza az a tény, hogy a II. világháborút követő években felgyorsuló ipari és városi fejlődéssel büszkélkedő Pécs a rendszerváltás után nehéz helyzetbe került. A keleti piacok beszűkülése és a korszerűtlen technika miatt a bányüzemek bezárása elkerülhetetlenné vált, komoly elbocsátásokra került sor. Mindez jelentős visszaesést eredményezett a város ipari termelésében, és számottevő mértékű munkanélküliséget hozott. Az 1990-es évek délszláv háborúja további negatív hatást fejtett ki a városra. Mindezek következtében nagymértékű szerkezetváltás zajlott, illetve jelenleg is zajlik a város gazdaságában. Pécs erőssége a hagyományokban gazdag ipari kultúra, a feldolgozóipari fejlesztési alapok, és a tercier szektor magas aránya. Az információs társadalom és gazdaság kiépítéséhez kedvező feltételekkel rendelkezik. Napjainkban Pécs a vidéki Magyarország legnagyobb közép- és felsőfokú oktatási, valamint kulturális központja, emellett egyre növekvő nemzetközi funkciókkal bír. Ugyanakkor rossz megközelíthetősége miatt a többi potenciális régióközponttal szemben óriási hátrányban van, elérhetőségben mind távolabb kerül a magyar és az európai centrumoktól. Ahogy Baranya megye kapcsán már fentebb utaltunk rá, a külföldi tőke, a befektetők elkerülik térséget, a nagy reményekkel kecsegtető innovációorientált újraiparosításban is fontos tényező a jó megközelíthetőség. Változás, a régió hátrányos helyzetének felszámolása a közlekedés átalakítása, fejlesztése nélkül nem mehet végbe. Jelenleg is folyik a térségben az M6-os autópálya baranyai szakaszának építése, a várhatóan 2010-re elkészülő út a fővárost köti össze a horvát határral, ezzel a megye és Pécs elérhetetlensége és elzártsága egyaránt megszűnhet.

A lassan meginduló terciarizáció folyamatába szervesen épül be a multifunkcionális pécsi felsőoktatás, mely a 2000. évi integrációt követően a térség, a megye szellemi potenciálját meghatározó elemmé lépett elő, a regionális kapcsolatok motorja lett. A Pécsi Tudományegyetem a foglalkoztatottak létszáma alapján a város és a régió egyik legnagyobb, egyben – a felhalmozott szellemi vagyonával – legjelentősebb tudásbázisú intézménye. Az egyetem képzési szerkezetének bővítése, oktatási spektrumának kiterjesztése és a kutatás-fejlesztés kiszélesítése által a megye jelentős gazdasági szereplőjévé lépett elő. A városhoz és a régióhoz sok szálon szervesen kapcsolódó egyetemnek is érdeke a város gazdasági fejlődése, az ehhez való hozzájárulás. Ehhez elengedhetetlen az egyetemi tudásbázis szellemi javainak piacra juttatása, mert csak akkor lehet komplex regionális fejlesztést megvalósítani, ha ez a folyamat és az információk sztrádák aktivizálása megtörténik. Ez a folyamat az utóbbi 3–4 évben elindulni látszik, új innovációs programok ösztönözhetik a változásokat. Ilyen új kitörési lehetőségeket képez a versenyképességi pólus/életminőségi pólus pályázat, melyben az egyetem a három főirány mentén több programmal vesz részt. Az egészségipar fejlesztésének támogatására egy Egészségipari Tudásközpont, egy Mozgásszervi Klinikai Központ és egy Pécsi Parasport Centrum létrehozása a cél. A környezetipar fejlesztését egy Alkalmazott Versenyképességi Stratégiai Kutatóközpont felállításával, a kulturális ipar kiépítését pedig egy Kreatív Kutatási és Kísérleti Központ kialakításával segíti az intézmény. Emellett a PTE egy Science Building építésére vonatkozó nagy európai projektet is elnyert, amelyben a K + F-eredményeit közvetlenül a gazdaság szolgálatába állíthatják. Az innovációs potenciál lassan emelkedik, ebben az NKFP és az EU5-ös keretprogramok támogatása játszik közre, de még mindig elmarad a debreceni és a szegedi egyetemekhez allokált K + F-forrásokhoz képest (Somlódyné Pfeil E. 2007).

Napjainkra a város gazdasági arculatát már a szolgáltatások határozzák meg, de az igazi fordulatot, a változás elindítását az Európa Kulturális Fővárosa cím indukálhatja. Elősegítheti a gazdasági kitörési pont megtalálását Pécs és régiója számára a kulturális ipar és a turizmus vonatkozásában is. A világ fejlett térségeiben a kulturális ipar egyre kitüntetettebb szerepet vállal, napjainkra már felülmúlhatja a hagyományos ágazatokat is az olyan gazdasági mutatókban, mint a foglalkoztatás, tőkebefektetések stb. A kulturális alapú területfejlesztés megoldást jelent a korszerűtlen gazdasági szerkezetű térségek hátrányos helyzetének felszámolásában is. Világszerte azok a települések bizonyulnak gazdaságilag is sikeresnek, amelyek a kulturális szolgáltatások erősítésével növelték vonzerejüket és népességmegtartó képességüket. A pécsi 2010-es kulturális évhez tervezett programokhoz és a nagyberuházásokhoz (Tudásközpont, Koncert és konferenciaközpont, Zsolnay kulturális negyed egy nagy Kiállítótérrel, a közterek átalakítása) kapcsolódó kulturális ipar és kulturális turizmus hosszú távon is hatással lehet a város gazdaságának fejlődésére.

Összegzésképpen elmondható, hogy a megye legfontosabb erősségei a hagyományokban gazdag ipari kultúra, a szolgáltató ágazatok viszonylag magas súlya, a mezőgazdaság fejlett térségei, gazdag turisztikai kínálat, a megyeszékhely regionális-központ jellege kiemelkedő oktatási és kulturális, valamint alakuló nemzetközi funkciókkal. Potenciális hasznosítható a geopolitikai helyzet a mediterrán és balkáni térségekhez való közelség, az V/c korridor, a nemzetiségek és a megye a már kialakult nemzetközi kapcsolatai.

2. Tuzla kanton

Az Északkelet-Boszniában elhelyezkedő Tuzla kanton (TK) a korábban tuzlai régiónak nevezett területen jött létre 1994-ben, melyet a Daytoni Megállapodás (1995) értelmében 13 közigazgatási egységre tagoltak.¹ Napjainkban ez a terület a FBiH egyik legnagyobb

kiterjedésű (2649 km²), és legsűrűbben lakott régiója (189 fő/km²). TK a FBiH területének 10%-át, az egész ország területének 5%-át foglalja el. A kanton 2005-ben jelenlévő (becsült) lakossága – 502 862 fő – a FBiH lakosainak 21%-át (az egész ország lakosságának 11%-át) tette ki, így a népesség nagyságának szempontjából a 10 kanton közül az első helyen állt (Hasković, R. 2000). Az északkeleti országrész integrációjában a legjelentősebb szerepet – a kanton urbánus központja – Tuzla tölti be, amely a területen található 12 város közül a legnépesebb (97 000 fő), és a legsűrűbben lakott település (448 fő/km²). Tuzla régiójának nemcsak adminisztratív és ipari centruma, hanem egyetemi városként szűkebb térségének kulturális és szellemi központja is.

2.1. Az 1970-es, 1980-as évek fejlődési tendenciái

Az 1950-es évektől kezdve Tuzla és környéke egyre jelentősebb szerepet játszott Északkelet-Bosznia gazdasági rendszerében. A tuzlai régió konjunktúrája az intenzív iparosításon alapult, amely mind mennyiségileg (a kapacitás, az előállított termékek és a dolgozók számának növekedése, stb.), mind minőségileg (a gazdasági szerkezet fejlődése) megmutatkozott. Az ipari fejlődés alapjául a mai kanton központi területein (Tuzla, Lukavac, Živinice, Banovići) található bőséges ásványi- és nyersanyagkészletek szolgáltak, ami egyben az iparosítás típusát is meghatározta (3. táblázat). Az egyik vezető ipari komplexum („SODASO Holding”, amely a 1980-as évek végén 7000 munkással rendelkezett) a bőséges helyi só- és kvarchomok készleten, míg a másik a szénkészleteken fejlődött. Az 1990-es évek elején a helyi bányákban és a bányászati üzemekben 16 000 munkást foglalkoztattak (Klapić, M. 2001).

Tuzla regionális centrumként polarizációs hatással bírt, amely főként a beruházások, a nagyszámú képzett munkaerő, és a lakosság koncentrációjában, valamint a tömeges termelésben mutatkozott meg. A bányászat mellett a fém-, a vegyi-, az építő- és a könnyűipari ágazatok prosperáltak. Az ipari fejlődés eredményeként épült fel Tuzlában az ország egyik legerősebb egyetemi klinikai központja.

3. táblázat. Egyes tuzlai ipari termékek aránya az összes BiH és Jugoszláv termelésben

Termék neve	Termék mennyisége/év	Időpont	Összes BiH termelés %-a	Összes Jugoszláv termelés %-a
Szén	5 millió t	1970-es évek közepe	82%	20%
Elektromos energia	4500 GWh	1970-es évek közepe	40%	8%
Só	850 000 t	1980-as évek vége	100%	97%
Folyékony klór	adat nélkül	1980-as évek vége	73%	39%
Poliol	adat nélkül	1980-as évek vége	adat nélkül	87%
TDI	adat nélkül	1980-as évek vége	adat nélkül	100%
Mosópor	adat nélkül	1980-as évek vége	adat nélkül	18%

Forrás: Klapić, M. 2003. alapján szerk. Kolutác, A. 2008.

A tuzlai ipar kiépülését a terciér szektor és az infrastruktúra fejlődése követte. Az ipari konjunktúra a kutatási és fejlesztési tevékenység fellendülését (különbféle intézetek), illetve az oktatás minőségi javulását és kiszélesedését eredményezte. 1976-ban alakult meg a Tuzlai Tudományegyetem, amely idővel a régió gazdasági struktúrájának megfelelő karokkal bővült (pl. bányászati, gépészmérnöki, elektrotechnikai, közgazdasági stb.), így biztosítva a helyi felsőfokú szakemberképzést.

A mai kanton területének lakossága az 1948–1991 közötti periódusban több mint megkétszereződött (220 000-ről → 492 000 főre) ami évi 1,8%-os növekedésnek felel meg. Ugyanebben az időszakban országos viszonylatban csak évi 1,2%-os növekedésről beszél-

hetünk. Az 1980-as évek végéig a mai TK területe tehát BiH demográfiailag leggyorsabban telítődő régióját jelentette (Đozić, A. 2003).

1960 és 1990 között Tuzlában megkétszereződött a munkavállalók száma (23 808-ról → 49 733 főre). Az új munkahelyek teremtése, valamint a jó elhelyezkedési lehetőség a lakosság tömeges koncentrációját eredményezte a kanton urbánus központjában. Amíg az 1948–1991 közötti periódusban Tuzla općina lakossága 82 000-rel nőtt, addig magának a városnak a lakossága megnégyesződött (21 000-ről → 84 000-re). Ez a demográfiai növekedés a természetes szaporulaton (56%) és a migrációs nyereségen (41%) alapult. Az 1980-as évek végén a foglalkoztatottság mértéke (38%), valamint a lakosság szám szempontjából Tuzla a többi bosznia-hercegovinai regionális centrum (Banja Luka, Mostar, Zenica) előtt járt.

Tuzla fejlett iparával, szolgáltatási szektorával, és technikai infrastruktúrájával pozitív hatást gyakorolt vonzáskörzetére, ami főként a perifériák foglalkoztatottságának mértékében, energetikai- és nyersanyagellátásban mutatkozott meg. Az 1980-as évek elejétől kezdve igen jelentős volt a napi ingázás mértéke, több mint 40 000-en jártak be naponta a központba dolgozni, tanulni stb.

A lendületes kezdet után azonban a tuzlai gazdasági növekedés dinamikája az 1980-as évekre megtorpant, mely a város vonzáskörzetére is kihatott. A tuzlai gazdaság hozzájárulása északkelet-boszniai gazdasági produktumhoz az 1970-es évek közepétől fokozatosan visszaesett. Az egyoldalú gazdasági struktúra (pl. fejletlen mezőgazdaság), a csökkenő investíció, a technikai apparátus fokozatos elöregedése ipari leépüléshez vezetett, az életminőség romlása, illetve az egyre nehezebbé váló elhelyezkedés pedig migrációs veszteséget eredményezett. Az 1981–1991-es népszámlálások között 42 189-en vándoroltak el a területről, ami a helyi népességszám 42%-os visszaesését jelentette. Mindez az egyre mélyülő jugoszláv gazdasági és politikai válság következményének tekinthető (Klapić, M. 2003).

2.2. Az 1992–1995 közötti háborús periódus jellemzői

Az 1992 és 1995 között zajló boszniai háború eseményei (gulyás, L. 2000; 2005) negatívan hatottak Tuzla kanton lakosságának demográfiai összetételére, és gazdasági fejlődésére. Tuzla és környéke – más boszniai területekhez hasonlóan – a demográfiai-gazdasági folyamatok erőszakos megváltozását élte meg.

A mai Tuzla kanton területén az 1991-es népszámlálás szerint 493 887 lakos élt, ebből 70% bosnyák, 7% horvát, 13% szerb, 3% egyéb, 7% jugoszláv nemzetiségű volt. A háborús események hatására megindult kényszerű migráció a lakosság etnikai struktúrájának átforgatódását eredményezte Északkelet-Boszniában. A Drina-mente bosnyák lakossága a regionális centrumok (Sarajevo, Tuzla), és a környéken lévő többi nagyobb város felé menekült. Az általuk hátrahagyott településekre szerbek költöztek, megváltoztatva ezzel a régió etnikai és szociális-demográfiai struktúráját. A háború során egész BiH több mint 70 općinájából körülbelül 150 000 személy menekült a Tuzla kanton területére, ami igen magas népességkoncentrációhoz vezetett (540 fő/km²). A helyi lakosság egy része (21 358 fő, főként szerb nemzetiségűek) a háború kezdetekor a kantont elhagyva a RS-ba, illetve Szerbiába költözött át. (ĐOZIC, A. 2003)

A közvetlen embervesztés mellett a háború a terület lakosságának reprodukciós képességét is negatívan befolyásolta. 1991 és 1994 között a természetes szaporulat mértéke drasztikusan csökkent a kantonban (7,3-ról → 1,3-ra), ami a háborús események természetes velejárójának tekinthető.

A háború 4 éve súlyos károkat okozott a tuzlai régió gazdasági életében is (pl. ipari objektumok lebombázása, felgyújtása, kirablása; felszerelésük megsemmisülése, megrongálódása; termelés-kimaradás; elmaradt bevétel stb.). A Tuzla környéki közlekedési bloká

miatt megszűnt az árubehozatal, a kivitel, több vállalat nyersanyagforrását és felvevőpiacát elveszítve működésének leállítására kényszerült. Az ipari üzemek jó részében azonban a terület védelmét segítő irányított háborús termelésre álltak át, amely a becslések szerint háború előtti hozam 10%-át sem tette ki.

A tuzlai ipar egyik legfontosabb ágazata, a bányászat a helyi lakosság energiával való ellátása érdekében a háború alatt sem szűnt meg. A szénbányáknak sikerült megfelelő mennyiségű nyersanyaggal ellátni a Tuzlai Hőerőművet („TE Tuzla”), amely így folyamatosan elő tudta állítani a kórházak, a fegyveres erők, az iskolák, és a lakosság számára szükséges elektromos áramot. A vegyi anyag termelés jó része az 1992-es évben realizálódott (klór, nátrium klorid stb.), ezután több termék előállítását beszüntették (pl. propilén-oxid). A kémiai feldolgozóipar folyamatos működését a „DITA” biztosította igen alacsony kapacitással. A korábban virágzó építő- és könnyűipari termelés ugyancsak megszűnt, vagy háborús szükségleteket elégített ki. A fémipari komplexumokban („TTU”, „Livnica čelnika”, „ELIR”) a termelés 30% körüli volt. A lakosság és a fegyveres erők ellátását célzó élelmiszeripari működés azonban a háború alatt is jelentős maradt (pl. 1992 és 1995 között 39 441 t finomlisztet, 70 000 hl pasztörözött tejet, 350 t száraz élesztőt állítottak elő). Az ipari és mezőgazdasági termelés mellett a lakosság fennmaradását a gazdaság egyéb ágaiban való elhelyezkedés biztosította (pl. vízgazdálkodás, építőipar, kereskedelem, út- és vízvezeték-rendszer karbantartása stb.).

4. táblázat. Egyes tuzlai ipari termékek háborús termelésének mértéke

Nyersanyag, ipari termék neve	Az 1992-1995 között termelt összes mennyiség	Az utolsó háború előtti év (1991) össztermeléséhez viszonyítva
Elektromos áram	2823 MWh	62%
Lignit	3 millió t	34%
Kősó	42 000 t	30%
Sós víz	2,4 millió m ³	108%
Vákuum só	124 000 t	60%
Kvarchomok	97 000 t	73%
Mosópor és más tisztítószer	14 406 t	27%

Forrás: Klapić, M. 2001. alapján szerk. Kolutác, A. 2008.

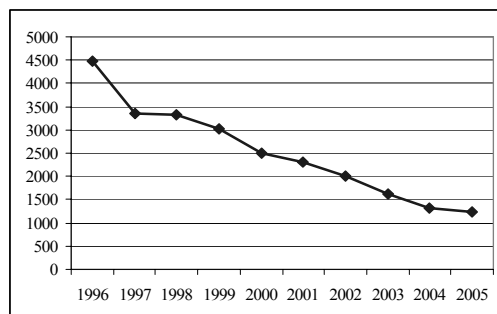
1992 és 1995 között a többi boszniai régióhoz képest Tuzla kanton területén jelentős gazdasági aktivitás folyt, amelyet – ahogy azt már említettük – a lakossági szükségletek ellátásának és a terület védelmének szolgálatába állítottak (4. táblázat).

2.3. A háború utáni periódus tendenciái és problémái

Az 1992–1995 között zajló háború egész Bosznia-Hercegovinában megváltoztatta a lakosság természetes szaporulatának normális folyamatát, melynek következményei a vizsgált régióban is megmutatkoznak.

A háború előtti időszakhoz képest TK népességének természetes szaporulata napjainkra kritikus ponthoz érkezett, mértéke folyamatosan csökken. Az 1961–1970 közti periódus 20‰-éhez képest ez a mutató az 1981–1990 közti időszakban 10‰-re esett vissza, és a háború után (1996–2000 között) is tovább csökkent a szimbolikus 5–6‰-ig, ami nem biztosítja a lakosság természetes reprodukcióját (Kikanović, M. 2001). Az 1996–2005 közti időszakban a születések száma folyamatosan csökkent (10 év alatt kevesebb, mint egyharmadára), a halálozások száma pedig ezzel egyenes arányban nőtt. Mindez természetesen negatívan hatott a terület természetes szaporulatára, amelynek alakulása az országon belüli trendnek felel meg, vonalának futása azzal egyirányú (1. ábra).

Az életkori megoszlás vizsgálva kitűnik, hogy a 2005-ben regisztrált népesség 18%-a a 0–14, 72%-a a 15–64, míg 10%-a a 65 év feletti kategóriába tartozott, míg a nemek szerinti bontásban 47% volt a férfiak, 53% a nők aránya. A válságos demográfiai helyzethez hozzájárul még az idősebb (65 év feletti) korosztályba tartozók számának folyamatos növekedése is, amely a kevesebb gyermek születésének, illetve az aktív dolgozó korosztályba tartozók munkavállalás céljából külföldre irányuló kivándorlásának a következménye.

1. ábra. A természetes szaporulat alakulása Tuzla kantonban a háború utáni periódusban
(Forrás: Statistički godišnjak/ljetopis FBiH, Sarajevo, 2005. alapján szerk. Kolutác, A. 2007.)

A népességszám alakulását a nehéz megélhetés, és rossz gazdasági helyzet mellett a migráció is nagyban befolyásolja. A produktív korú népesség körében sok a munkanélküli, illetve sokan közülük az országot elhagyva, külföldön keresnek maguknak könnyebb megélhetési lehetőséget. Az otthonmaradók körében a fent említett okok miatt csökken a gyermekvállalási kedv, illetve a hagyományos nagycsaládos modell helyébe a nukleáris típusú lép azáltal, hogy az emberek kevesebb gyermeket vállalnak, mint azelőtt (három-négy helyett csak egyet-kettőt).

A háború során lezajlott etnikai változások következtében napjainkra Tuzla kanton lakosságának 90%-át a bosnyákok adják, őket nagyságrendben a horvátok (5%), a szerbek (3%), és az egyéb nemzetiségűek (2%) követik. A jugoszlávok kategóriája Jugoszlávia felbomlása után eltűnt, és a statisztikákban addig így szereplők nagy valószínűséggel a szerbek és a bosnyákok közé sorolták magukat ezt követően.

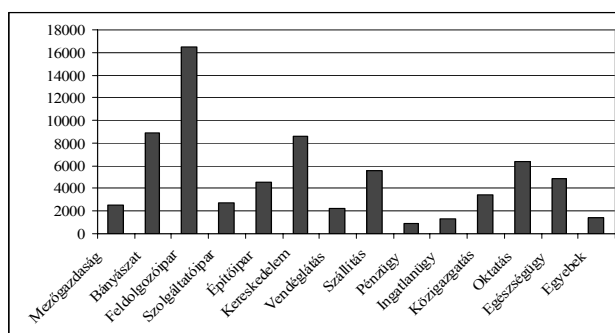
Ami a belső menekültek visszatelepülési folyamatát illeti – a nehézségek ellenére, illetve BiH más országrészeihez képest – Tuzla kanton egy sikeres példának tekinthető. Ahogy azt már korábban említettük a háború befejezésekor körülbelül 150 000 menekült tartózkodott a területen. Számuk 2008 első felére 18 000-re csökkent, ami a jelenlévő lakosságnak már csak 3%-át jelentette. A kétirányú visszatelepülési folyamat a vizsgált térségben a végéhez közeledik, azonban még közel sem állt helyre Tuzla kanton lakosságának háború előtti etnikai összetétele – és nagy valószínűség szerint nem is fog már.

Tuzla kanton fontos ipari központ volt és maradt Bosznia-Hercegovinában, mindez a keresők foglalkozás szerinti megoszlásában is megmutatkozik (2. ábra). A terület legjelentősebb gazdasági ágazata a bányászat (szén, só, ezüst), a feldolgozó-, a szolgáltató-, és az építőipar. A foglalkoztatottak 47%-a ezeken a területeken dolgozik. Őket követi a kereskedelmi (12%) és a szállítási (8%) szektor, emellett magas az oktatásban (9%) és az egészségügyben (7%) dolgozók aránya is. Láhattuk, hogy a háború előtt ezek az ágazatok prosperáltak, melyek eredményeként a város lendületesen fejlődött. A mezőgazdasági dolgozók aránya (4%) azonban napjainkban is elhanyagolható, amely az egyoldalú gazdasági szerkezet bizonyítéka.

A vizsgált régió háború utáni gazdasági újjáépítése napjainkban is tart. Habár az ipari

termelés az összes ágazatban folyamatosan nő, a rendelkezésre álló kapacitás kihasználtsága nem megfelelő. A háború utáni periódusban az ipari beruházás szimbolikus mértékűnek mondható, amely nem követi a valós szükségleteket. A gazdaság dinamikus fejlődését többek közt a tőkehiány, a piacvesztés, a fizikailag-technológiailag elöregedett berendezések, a növekvő üzleti veszteség, a nyersanyaghiány, a konkurencia megjelenése, az eladósodás, a képzett munkaerő hiánya, és a széttöredezett bosznia-hercegovinai, és exjugoszláv piacon egyre nehezedő termékértékesítés akadályozza (Klapić, M. 2003).

A FBiH-on belül 2003-ban egyedül Tuzla kantonban volt magasabb a munkanélküliek száma, mint a foglalkoztatottaké. A nettó fizetések alapján a vizsgált terület a középmezőnyben, a hatodik helyen állt a kantonok közül. A foglalkoztatás szempontjából az općinák közül elsősorban Kalesija, Doboj-Istok, Gračanica, Gradačac, Kladanj, Lukavac és Živinice lakossága van a legrosszabb helyzetben. Tuzla općina mutatói a többihez képest kimagaslóan jók, ami hagyományos központi szerepköréből adódhat.

2. ábra. A keresők foglalkozás szerinti megoszlása Tuzla kantonban (2003)

(Forrás: Statistički godišnjak/ljetopis FBiH, Sarajevo, 2004. alapján szerk. Kolutác, A. 2008.)

A kanton gazdasági fejlődésének további akadálya a nagyüzemek nem megfelelő privatizációja, melynek következményeként több gyár megsemmisült (pl.: „TTU Tuzla”, „Livnica Tuzla”). A termelési költségek emelkedését a helyi vállalatok leépítésével próbálták ellensúlyozni.² A város legjelentősebb munkaadója (1100 munkásával) jelenleg a Tuzlai Hőerőmű („TE Tuzla”). A jelenlegi gazdasági helyzet miatt a kantonból sokan külföldön vállalnak munkát.

A gazdasági megerősödés alapvető feltétele Tuzla regionális központként való fennmaradásának és további fejlődésének. Mindehhez az alábbi változások szükségesek: a helyi gazdasági szerkezet heterogenizációja, az ipari termelés profilváltása, új gazdasági aktivitás a terciér szektorban, naprakész tudás, magasan képzett munkaerő, tőkebefektetés (üzleti együttműködés, külföldi partnerek bevonása, privatizáció véghezvitele), infrastrukturális fejlesztés (a közlekedési utak modernizációja, kiszélesítése, valamint a nemzetközi hálózatokhoz való kapcsolódása, vasútvonalak felújítása és kiépítése), az ipari háttérgazdaság optimálisabb kihasználása (Klapić, M. 2003).

3. Együttműködési javaslatok

Amint azt a fentiekben láthattuk a vizsgálat tárgyául választott területek társadalmi-gazdasági folyamatai között több hasonlóság is van, melyek a következők:

Pécs és Tuzla a rendszerváltás előtt hasonló múlttal/profillal rendelkező körzetek, ipari-bányászati centrumok, oktatási-kulturális központok. A korábban virágzó gazdaság mindkét területen tönkrement, melynek eredménye a magas munkanélküliség, a tömeges kép-

zetlen munkaerő jelenléte, az alulfizettség, a rurális terek kiürülése az urbánus javára stb. Jelenleg mindkét területen hasonlóan negatív demográfiai folyamatok zajlanak (pl. népességszám csökkenés, előregedő helyi társadalom, migráció – a képzett munkaerő elvándorlása). Saját országukon belül periférikus fekvésű területek, melyek fejletlen közlekedési és infrastrukturális hálózattal rendelkeznek. Pécs és Tuzla régióközpontok egyben egyetemi városok, illetve saját régiójuk természetes gazdasági, kulturális-szellemi, és diplomáciai alközpontjai is. Mindkét terület lakossága etnikailag kevert, amelynek következményeként részben hasonló kisebbségi problémák jelentkezhetnek. Mindkét régiót területileg érinti az V/C korridor keretében megvalósítandó Gdansk–Budapest–Ploče autópálya, valamint mindkét terület alapító tagja a Duna–Dráva–Száva Euroregionális Együttműködésnek.

A két terület közti kooperáció alapjai lehetnek a történelmi tradíciók, a geopolitikai helyzet, a főbb közlekedési útvonalak által biztosított feltételek, a közös gazdasági és politikai érdekek. Véleményünk szerint az alábbi területeken lehetne az együttműködést erősíteni:

- Baranya megye és Tuzla kanton 1998 óta tagjai a Duna–Dráva–Száva Euroregionális Együttműködésnek, azonban a kedvező feltételek megléte ellenére az eltelt 10 év alatt sem sikerült az e területeken élőkben az összetartozás tudatát és egy egységes euroregionális gondolkodásmódot kialakítani. Mindennek megvalósítása érdekében szükség lenne az együttműködési törekvések tudományos igényű alátámasztására, a régiókkal kapcsolatos kölcsönös információ- és ismerethiány felszámolása. Ennek eszközei lehetnek az adott területeken végzett alaputatások, és az azokból származó eredmények publikálása.
- Az eddiginél intenzívebb kommunikáció és tudományos együttműködés kialakítása a Pécsi és a Tuzlai Tudományegyetem között. Egy esetlegesen megvalósuló együttes szakemberképzés számtalan előnnyel bírna (pl. személyes ismeretség, kiterjedt információcsere, a tapasztalatok széleskörű megosztása, az együttműködés emberi és intézményi kapacitásainak gyarapítása, a legjobb gyakorlatok átadása stb.). Az eddig egymástól elszigetelten folyó kutatások összehangolása, a tapasztalatok összegzése lehetőséget adna az eredmények interregionális szinten való hasznosítása, illetve a hasonló problémák együttes megoldására.
- Egy összekapcsolódó gazdasági térség kiépítése, mely módon e területek alkalmassá válhatnak az európai piacon konkurensként való megjelenésre (kölcsönös befektetések stb.).
- Az V/C korridor mielőbbi kiépítése a régiókban, hiszen a korridoron keresztül megvalósuló vasúti és közúti összeköttetés egy történelmi közlekedési tengelyt reaktivál, ami elősegítheti a jelenleg meglehetősen elszigetelt Bosznia-Hercegovina bekapcsolódását az európai vérkeringésbe, és Magyarország Balkán felé való nyitását, a Dél-Dunántúl számára pedig a híd-szerepből adódó előnyök realizálását.

Összegzés

Elemzésünk tárgyául két kisebb, saját országán belül hátrányos helyzetben lévő, hasonló múlttal és profillal rendelkező régió belső problematikájának összehasonlítását választottuk. Baranya megye és Tuzla kanton belső problematikájának feltárása széleskörűen hasznosítható gyakorlati eredményeket tartogat e területek gazdasági-politikai-felsőoktatási szereplői számára. A két terület együttműködésének szorosabbra vonásával, közös fejlesztési stratégiáik kidolgozása peremhelyzetük oldását, egy közös euroregionális gondolkodásmód kialakítását, valamint a Balkán és az EU közti hídszerepük erősítését, ezáltal vonzerejük növelését eredményezheti.

Felhasznált irodalom

Tanulmányok:

- Cholnoky J.* (1922): Az emberföldrajz alapjai. – Hornyánszky Viktor Magyar Királyi Udvari Könyvnyomdája, Budapest. 41 p.
- Dozić, A.* (2003): Prinudne migracije i problema razvoja regije Sjevernoistočne Bosne. – In: Nurković, R. (ed.): Regionalno razvojna problematika BiH i susjednih zemalja u procesu približavanja Evropskoj Uniji. Zbornik Radova, UNTZ PMF Odsjek za geografiju, Tuzla, pp. 259–272.
- Gulyás, L.* (2000): Bosznia-Hercegovina története a 90-es években. A jugoszláv állam széthullása III. KAPU 2000/3. szám.
- Gulyás, L.* (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt, Budapest.
- Hajdú Z. (szerk.)* (2006): Dél-Dunántúl. A Kárpát-medence régiói sorozat. – MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 500. p.
- Hasković, R. (szerk.)* (2000): Tuzlanski Kanton – Tuzla Canton. Bosnia Ars, Tuzla, 160. p.
- Kikanović, M.* (2001): Postratne demografske prilike Tuzlanskog kantona. – In: Pogledi 8. Preporod, Tuzla, pp. 96–103.
- Klapić, M.* (2001): Tuzlanska privreda u posljednjoj deceniji XX. stoljeća. – In: Pogledi 8. (Časopis za pitanja nauke, umjetnosti i kulture.) Preporod, Tuzla, pp. 137–153.
- Klapić, M.* (2003): Uloga Tuzle kao pola rasta u njenom užem (Tuzlanski kanton) širem gravitacionom području (Regija Sjevernoistočna Bosna). – In: Nurković, R. (ed.) Regionalno razvojna problematika BiH i susjednim zemalja u procesu približavanja Evropskoj Uniji. Zbornik Radova. UNTZ PMF Odsjek za Geografiju, Tuzla, pp. 107–122.
- Kolutác A.* (2008): A demográfiai helyzet alakulása Tuzla kantonban az 1992–1995-ös boszniai háború után. – In: Mediterrán és Balkán Fórum II./1. 2008. pp. 10–17.
- M. Császár Zs.–Németh J.* (2006): Egyetem és régió – A Pécsi Tudományegyetem szerepe a régió felsőoktatásában. – Földrajzi Értesítő LV./1–2. pp. 141–158.
- Somlyódy E. Pfeil E.* (2006): A Dél-Dunántúl helyi közigazgatásának fejlődési tendenciái. – In: Hajdú Z. (szerk.): Dél-Dunántúl. MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 380–394. p.
- Szebényi A.* (2007): A pécsi térség társadalmi-gazdasági vizsgálata, különös tekintettel a szuburbánizációra. – Területi Statisztika X/5. pp. 477–493.
- Jelentések, statisztikák:*
- A kistérségek társadalmi, gazdasági helyzete. Dél-Dunántúl. – KSH Pécsi Igazgatósága, Pécs, 2006.
- Baranya megye Statisztikai Évkönyve 2006 – KSH Pécsi Igazgatóság, Pécs, 2007.
- Federacija Bosne i Hercegovine u brojkama. – Federalni Zavod Za Statistiku, Sarajevo, 2006.
- Izvjestaj o evidentiranim potencijalnim korisnicima pomoći za obnovu i povratak u BiH. – Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Sarajevo, 2005.
- Kanton Tuzla u brojkama. – Federalni Zavod Za Statistiku, Sarajevo, 2002.
- Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine. – Federalni Zavod Za Statistiku, Sarajevo, 2004.
- Tuzlanski kanton u brojkama. – Federalni Zavod Za Statistiku, Sarajevo, 2006.

Lábjegyzetek

- ¹A 13 općina a következő: Banovići, Čelić, Doboj-Istok, Gračanica, Gradačac, Kalesija, Kladanj, Lukavac, Sapna, Srebrenik, Teočak, Tuzla, Živinice.
- ²Például a „Rudnik Soli Tuzla” 1991-ben 602, jelenleg 293 munkással dolgozik, a „Rudnik Mrkog Ulja Tuzla” 1991-ben 1436, jelenleg 1029, a „Polet Tuzla” 493 helyett 196, a „Siporex Tuzla” 634 helyett 369 dolgozót foglalkoztat.

MARJANUCZ LÁSZLÓ:^{*}
Térképek a nemzeti terjeszkedés szolgálatában

Abstract

Before and during the First World War the nationalities of the Austrian-Hungarian Monarchy and the Antant supporting them have elaborated and published several maps serving as means of propaganda. These maps show which territories the nationalities wanted to obtain from the Monarchy, and some of them even exhibited the way the Monarchy wanted to be split. The paper presents and analyzes the Check-Slovak, Roumanian and South-slavic maps, and also those English and French ones that were published in the Antant countries.

Bevezetés

A világháborút előidéző idéző okokról, a felelősség kérdéséről ma is viták folynak, s ennek eldöntése tudományos szempontból sem pro, sem contra egyértelműen nem megoldható. Ellenben keveset beszélnek a világháborút áttételesen, a mérgezett betűkkel, a kizökkentett emberi lelkekkel felidéző tényezőkről, a háború előtti vértelen csatározásról, a látszólag békés, és tudományos mezbe öltöztetett propagandáról. Ez megjelent a napi sajtó cikkeiben, tankönyvekben, az ezekhez csatolt vagy önállóan kiadott térképeken, valótlan-ságokkal, irányzatosságokkal, vagy jó esetben jóhiszeműen téves megállapításokkal. Már az 1820-as évektől kimutatható a térképek irányzatos szolgálatba állítása, acélból, hogy tudományosság leple alatt megkérdőjelezzék a magyar államiség fönnállásának létjogosultságát.¹ A szerbek például térképek segítségével bizonyították nemzettársaik idegen államokban való elhelyezkedését.²

1. Osztrák és nyugati térképek

A több évtizedes propaganda hatására, illetve a Habsburg-birodalom két fele közötti kapcsolatok félreértelmezése folytán a külföldi térképeken is a Monarchia csak, mint Ausztria szerepelt, s már haladásnak tekinthető, ha Magyarország a többi tartományok között föl volt sorolva (lásd *1. térkép*).³

Thun Leo, a neoabszolutizmus korának osztrák közoktatásügyi minisztere, az általa jóváhagyott tankönyvekben – a szabadságharc érthető következményeként – engedett a magyarellenes felfogás érvényesülésének. Ezen osztrák tankönyveknek rólunk szóló tanításait, a német nyelv elterjedtsége miatt Európa számos nemzete átvette anélkül, hogy az abszolutizmus bukása után revízió alá vették volna. Külföldi, főleg német utazók útleírásai szintén hozzájárultak a magyarellenes hangulat kialakulásához, mert ezek nálunk a várt német világ helyett egy előttük ismeretlen magyar világot találtak, a melyet nyárspolgári fölfogásukkal nem tudtak, de nem is akartak megérteni. A tudáshiányra utal, hogy még a világháború után is nem egy térképen Ausztria–Magyarország szerepel új országgént.⁴

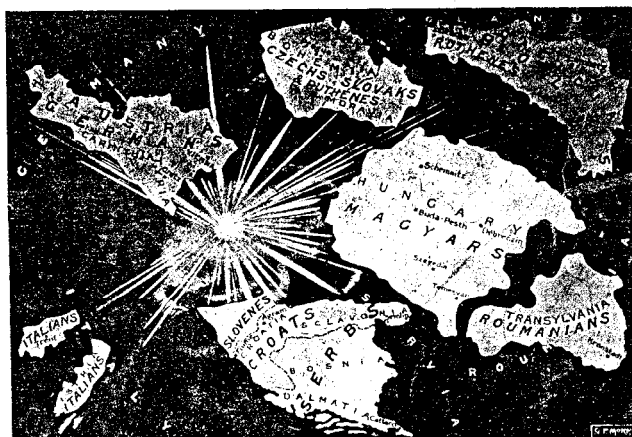
^{*} Dr. habil Marjanucz László intézetvezető egyetemi docens – Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

Angol tankönyv térképe. Magyarország, mint Ausztria tartománya. (7. lap.)

1. térkép. Magyarország mint Ausztria tartománya (Forrás: Olay 1932. 42. old.)

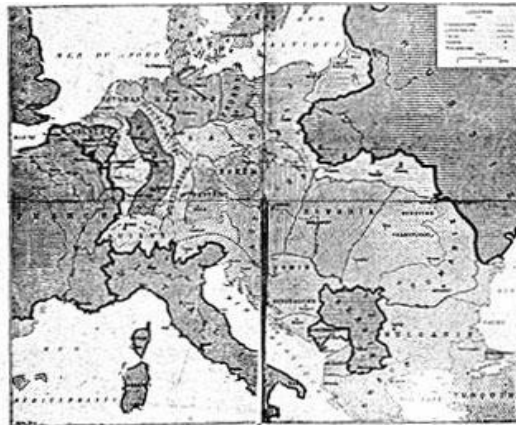
Ilyen hamis és ellenséges irányzatú térképekkel találkozunk a művelt külföldi országok háború előtt és alatt kiadott térképein is. Pl. a londoni Review of Reviews c. folyóirat 1912. évi egyik számában jelent meg a az a térkép, amelyen egy bevágó bomba részeire szakítja a Monarchiát (lásd 2. térkép).

2. térkép. Az osztrák birodalom összeroppanása (Forrás: Olay 1932. 43. old.)

A térkép teljes címe: „Az osztrák birodalom összeroppanása. Talán ma, esetleg holnap, mindenesetre holnap után” – igen jellemző a már kialakult fölfogásra: Ausztria Németországhoz repül át, bizonyítva, hogy a csatlakozás kérdését már akkor érthetőnek és valószínűnek tartották, Trentino és Isztria Olaszországhoz kerül, a csehek és morvák, szlovákok és rutének egy része önálló lesz, Galícia és a rutének Oroszországhoz csatlakoznak. Pedig ez a fölfogás messzire esett lord Palmertson fölfogásától, aki Magyarország önállósodási törekvéseit azért nem támogatta 1848-ban, mert a pánszlávizmus ellensúlyozása végett erős osztrák-magyar birodalmat látott szükségesnek. Sőt, Lloyd George, angol miniszterelnök még 1918. január 5-én is azt hangoztatta, hogy az OMM fölosztása nem része háborús tervüknek.

A párizsi Illustration 1914. júliusi száma „A holnap Európája” címmel közölte az antant hangulatnak megfelelően szerkesztett térképet (lásd 3. térkép).

3. térkép. A holnap Európája (Forrás: Illustration 1914 júl.–szept, Paris. Bemutatja Olay 1932. 44. old.)

Ez Közép-Európa teljesen fölforgatását tükrözi. Már akkor hirdették, amit sohasem tartottak meg: tudniillik a nemzetiségi elv alkalmazását. Magyarországból a Trencsén–Győr–Keszthely vonaltól nyugatra eső részt Ausztriának szánta, ellenben Dél-Magyarországot meghagyja egészen, és Romániához is kisebb területet csatol át a mainál. Említésre méltó, hogy Belgiumnak adta e térkép a Mosel és a Rajna balpartját, Koblenz Bonn, Köln városokkal. Franciaországnak szánta Elzászt és Lotharingiát, a Rajna balpartját, a Rajna jobb partján pedig 100 km szélességben a svájci határig semleges zónát létesít a „barbár hordák elleni védekezés céljából.” Olaszországnak juttatta Trentinót, Triesztet és Fiumét, Montenegrónak Hercegovinát, Skutarit és Albánia egy részét, Szerbiának a Duna jobb partját Szlavóniával, Boszniát és Dalmáciát, míg Romániának Erdélyt és Bukovinát.

A Seton-Watson szerkesztette New Europe folyóiratban számos térképet találunk, amelyek már előrevetítették a bekövetkező változások árnyékát. Az 1916 október 19-i számban már úgy rajzolta meg az Új Európa térképét, hogy az figyelembe vette a leendő utódállamok érdekeit (lásd 4.térkép).

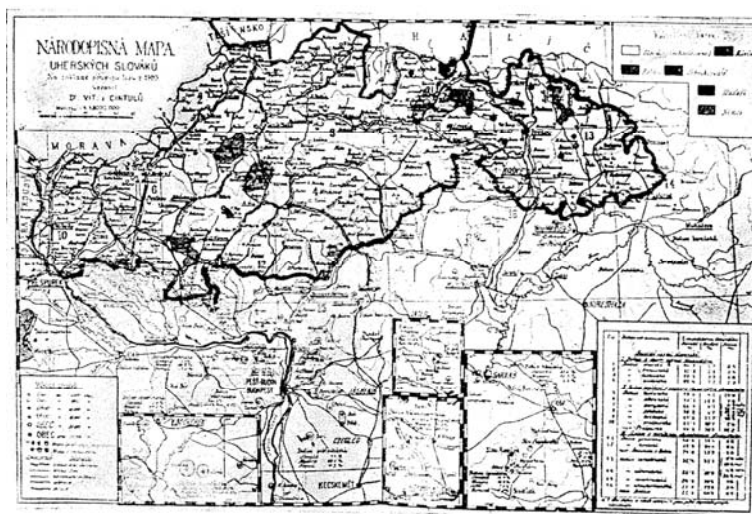
4. térkép. Seton-Watson 1916 évi térképe

(Forrás: New Europe on a basis of Nationality. 1916 okt. 16. Bemutatja: Olay 1932. 43. old.)

Az Új-Európa különben rendszeresen közölt ilyen térképeket. Az 1917. febr. 18-i számban jelent meg a Bohemia c. térkép a csehek és szlovákok eloszlásáról, az október 11-iben a „jövendő Délszláv Állam”-ról szóló, amelyen a Muraköz, a Baranyai-szöglet, s a Szeged alatt fekvő terület nagy része még nem tartoznak Szerbiához. Az 1919. április 3-i számban „Románia és a románok” címmel közölt térképet, amelyen általában a mai határok vannak föltüntetve, de Szabadka még magyar, és a szerb határ a Ferenc csatorna.

2. Cseh és csehszlovák térképek

Az első világháború előtti időből jobbra csak cseh néprajzi térképekről van tudomásunk. Egy 1905-ös cseh lexikonban „Slovensko” címszó alatt Magyarország szlovákok lakta területeit ábrázolják (lásd 5. térkép).

5. térkép. Cseh néprajzi térkép 1905-ből (Forrás: Illustrovana Encyklopaedie Obecných Vědomostí 1905. XXIII. 457. old. Bemutatja Olay 1932. 10. old.)

Eszerint a tót határ Pozsony–Nyitra–Érsekújvár–Léva–Losonc–Rimaszombat–Rozsnyó–Korompa–Sátoraljaújhely–Ungvár vonalon túl vonul végig, s e vonalon innen csak Pozsony és Losonc fekszik. Pozsony még Presporuk néven szerepel és nem Bratislavaként. A rómaiak által Pisoniumnak nevezett város magyar nevére (Pozsony) már 1002-ből van forrás, német elnevezésére (Pressburg) pedig 1052-ből van a legrégebbi adatunk, ebből jött a régi szlovák elnevezés: Presporok, s csak 1918-tól szerepel Bratislava néven.

Az első világháború kitörése után mind több politikai térkép jelent meg, amelyek nyíltan hirdették a cseh igényeket.⁵ Már 1914 őszén hangoztatták elszakadási törekvéseiket az oroszországi csehek, akik Felvidék elcsatolásával cseh–orosz korridor létesülését terveztek. Sőt, Bécs átcsatolását is kérték, megjegyezve, hogy 10 év alatt szintisza cseh várossá alakulna át. „Cseh-Szlovákiáról” a párizsi La Nation Tchèque c. folyóirat közölt térképet 1915 első felében. (Ezen térképet lásd jelen folyóiratszámomban: Suba János cikkének 3. térképe – a szerk.). Ezen a térképen a mai állapothoz képest a Csallóköz és a ruténok lakta terület még hiányzott. A hozzáfűzött magyarázat szerint, addig ezek az országok – ti. a Cseh Királyság és a szlovákok lakta Felvidék – az Osztrák–Magyar Monarchiához tartoztak, s annak leggazdagabb, legvirágzóbb részeit alkották. Vagyis mégsem lehetett olyan szégyenteljes elnyomásban részükhöz, mint ahogy azt a térképalkotás indítéka sugallja.

Beneš 1916-os könyve (Zúzzatok szét Ausztria–Magyarországot), a valótlanságokat tudatosan alkalmazó elfogult propaganda főmunkája.⁶ Megállapítja, hogy a világháború kitöréséért a felelősség főképp a magyaroké, mert a Monarchia balkáni politikája, mindenek előtt magyar politika volt. Ebből a megítélésből természetesen következett mindenek előtt Magyarország szétdarabolásának követelése, illetve a magyarok és németek szétválasztásának javaslata. De kívánta Lajta menti szláv korridort is Németország körülzárása céljából. Csehországnak egész Felső-Magyarországot, Romániának Erdélyt juttatja, s Magyarországot kifejezetten a kizárólagosan magyar vidékekre kívánta korlátozni. Seton Watson 1918. október 17-i pontjai is ezt sugallják: „Magyarország a magyar törzsre szorítva, teljesen függetlenné lenne, és elsöpörvén a korrupt és politikailag, erkölcsileg halott oligarchiáját, szélső demokratikus államformát öltene fel.” Az erős jelzők magyarázatát a nemzetiségi elvet csak nagy vonalakban alkalmazni akaró szándékban leljük. Ez azt jelentette, hogy nyugati részről a rendezés fő szabályának szánt alapelv – ti. a nemzetiségi – Benešéknél csak a politikai és stratégiai szükségesség követelményeinek alárendelten jöhetett számításba. Így került a Csallóköz Csehszlovákiához. Beneš, tervezetének végén egy térképre hivatkozik, amelyet azonban francia cenzúra nem engedett közölni, mert a franciák 1916-ban még nem látták tanácsosnak e tervek szemléltetését. Jellemző ugyanakkor, a semmiféle eszköztől vissza nem riadó propagandára, hogy Beneš dicsőítette a cseh ezredek háború alatt elkövetett árulásainak és esküszegéseinek tettét.

Ernest Denis⁷ a Sorbone egyetem szlavista tanára Le Slovacques c., 1917-ben megjelent munkájában két térképet is közöl. Egyiken a leendő új állam határai csak Cseh- és Morvaországot, valamint Sziléziát foglalják magukban. A magyar határt néprajzilag jelöli meg a Vác–Miskolc–Ungvár vonallal. (*Ezen térképet lásd jelen folyóiratszámában: Suba János cikkének 5. térképe – a szerk.*) A másik térképén azonban már világosan láthatjuk Szlovákia politikai határait, melyen a Csallóköz, Nógrád, Hont, Gömör vármegyék, Komárom, Ipolyság, Léva, Rimaszombat, Rozsnyó és az egész ruténlakta terület még Magyarországé. Föltűnő a professzor bizonytalan nyelvhasználata Pozsonnyal kapcsolatban: térképein hol Prsепuknak, hol Prespureknek, hol Bratislavanak hívja. E határozatlanságból arra lehet következtetni, hogy az ősi város szilárd névhasználata csak utóbb alakult ki.

Az összeomláskor októbrista kormány hadügyminiszterének megbízásából és Vyš alezredes, budapesti antant megbízott hozzájárulásával a pozsonyi kerületi parancsnok tárgyalt Hodzsa Milán egykori magyar országgyűlési képviselővel és szlovák megbízottal, a cseh–magyar határvonal megállapítása végett. Addig is, míg a győztesek a demarkációs vonalat kijelölik, ideiglenes vonalban egyeztek meg. Ez Dévényújfalú–Galánta–Korpona–Nagyroce–Gölnicbánya–Lemes–Gálszécs–Homonna–Mezőlaborc mentén húzódott, amely kedvezőbb volt a mai határnál. De ezt Vyš alezredes 1918. december 23-án megváltoztatta, s új jegyzéke már a szlovák föld történelmi határaitól beszélt, melyek nagyjából megegyeztek a maiakkal.

Érdekes az 1919-ben megjelent Képes Kalauz Szlovenszkoról c. cseh tájleírás, melynek térképén a tótság néprajzi határait vonták meg, mert a Csallóköz és a szobi határ sem szerepel még rajta. Valószínűleg a békekonferencia kezdetén jelenhetett meg, mert az azévi második kiadásában már cseh földként van föltüntetve a Csallóköz. Föltűnő különbség még a két térkép között, hogy az elsőnek címe: A magyarországi Szloveszko néprajzi térképe és ezen Prespurek, míg a másik címe: Szlovenszko térképe Bratislavával.⁸

A csehek – minthogy Oroszország bukásával a háború előtti szláv és ruszofil politika fölborult –, hivatást éreztek az orosz vezető szerep átvételére. Ebből következett határaiknak mennél kiterjedtebb megállapítására irányuló törekvésük a nemzetiségi határookra való tekintet nélkül. Beneš 1924-ben megjelent könyvében arról panaszkodik, hogy a békeszerződésekkel nem értek el mindent, amit akartak, mert a szlovák határ nem felel meg kívánságuknak.⁹ Hogy melyek voltak e kívánságok, kiderül Hanus Kuffner 1918-ban írt, Államunk és a világbéke c. könyvéből. (*Ezen térképet lásd jelen folyóiratszámában: Suba János cikkének 9. térképe – a szerk.*) Eb-

ben a szerző hivatkozik egy cseh részről 1917-ben „illetékeseknek” átadott emlékiratra, amely Európa háború utáni szükséges területi átalakítását tárgyalja cseh mérlegelés szerint. Lényege, hogy a területi átalakulásnak a szláv kérdés végleges megoldásával kell járnia. Amíg a csehszlovák állam jövője nincs eléggé biztosítva, világbéke sem lesz. Eléréséhez pedig Németország és Magyarország szétdarabolása szükséges. Magyarországot a legszűkebb határok közé kell szorítani, mert „nem szabad megengedni, hogy ez a – békeszerető emberiséggel szemben ellenséges – faj megtartsa az alig néhány évtizedes, és a legutálatosabb erőszakkal megszerzett nyelvi és gazdasági fölényét”. Ezért a magyarságot a jászskun vidékekre, Duna-Tisza felső közére és a Dunántúl középső részére szorítaná vissza. A fűzethez csatolt térképek e gondolat szolgálatában álltak, s még Budapestet is kettészakították, csak Pestet hagyván meg magyarnak.

Kuffner emlékiratának súlypontja azon a beállításon nyugodott, hogy Magyarország nemzetiségi területe néhány évtizedes zsákmány volt csupán. Továbbá azon a föltevésen, hogy a magyar nemzet, mint megokolatlanul gyűlölködő faj, méltó a pusztulásra, és azon a bevallott célzaton, hogy az ázsiai jellegű magyarságnak rezervált területen kívül eső, attól elszakítandó területeket Csehország, Szerbia, Románia annektálja. A célzatos beállításoknak köszönhetően a békekonferencián egybegyűlt nagyhatalmak, nem tudták megkülönböztetni egymástól a cseh királyságot magában foglaló osztrák, valamint a magyar államot, hanem a kettős monarchiát egy államalakulatnak vették, ami teljes képtelenség. A cseh békedelegáció beadványa szerint Magyarország csak 1867-ben vált ki az osztrák államból, ami tudatos dezinformáció, viszont megfelelt annak a beállításnak, hogy Ausztria fölbomlása következtében a cseh állam nem az Ausztriától megkülönböztetett magyar államtól volt kénytelen igényelni Felső-Magyarországot. Ugyanis az osztrák állam széthulló területeiből könnyebbnek látszott részesedni, mint megmagyarázni azt, hogy Felső Magyarországot nem az osztrák, hanem az osztrák államtól idegen magyartól kell igényelni. Így az osztrák állam fölbomlása következtében, abból kivált cseh állam a saint germaini osztrák békeszerződésben vitte el magával azokat a magyar területeket, amelyek sohasem tartoztak Ausztriához, és amelyeket a trianoni szerződés csak félévvel később szakított el a magyar államtól. Az elszakítás jogcíme, hogy ezen a területen 1 703 000 szlovák él.

Magyar hivatalos adatok szerint¹⁰ az elszakított rész nagysága 63 000 km²-t tett ki, amelyen 3 568 000 lakos élt. A félrevezető kimutatások révén idegen államba kényszerített magyarok, németek és rutének száma 1 865 000 (52,3%), amelyből 1 072 000 volt a magyar. Az egységes nagy magyar nyelvterület testéből lemetszett, a megmaradt ország határán 50, helyenként 100 km-re túlnyúló, 10 948 km²-nyi területen tiszta magyar lakosság élt: 819 község 816 000 lakossal, ebből 748 000 magyar, a cseh uralom alá hajtott magyarság 70%-a. A szlovákok száma ezen a területen 43 000 (5, 3%) a magyaroké 748 000 (92%). Összességében is az mondható, hogy a cseh megszállás alatt lévő országrészek nemzetiségi számaránya a szlovákok kisebbségét (47,7%) tükrözi.

3. Délszláv térképek

Szerbiában akkor lángolt föl a nemzeti érzés a XIX. század elején, mikor az orosz – szerb viszony is kezdett bensőségebbé válni. Az 1800-1810 között lezajlott törökellenes szerb nemzeti fölkelések a magyarországi szerbség műveltebb köreinek érdeklődését is fölkelte. Ezeknek egy része átkelt a Száván, csatlakozott a fölkelőkhöz, s a régi szerb birodalom helyreállításáról ábrándoztak, melynek idővel a Dunán és Száván inneni szerb lakta területek is részei lesznek.¹¹

A nagyszerb eszme célkitűzéseit a Südland néven író, délszlávokkal foglalkozó osztrák tudós fejtette ki a legalaposabban „a helyszínen szerzett tapasztalatai alapján”. Eszerint a nagy-

szerb eszme a délszláv kérdés maga, bizánci állami és vallásos gondolat új formában. Visszaszerezni a Balkánt, és Szerbiához kapcsolni az azon kívül eső ortodox vallású területeket.¹²

Látható, hogy az uralmi vágyak vallásos elemekből táplálkoztak, s a hívők fanatizmusa fűtötte. Dusan cár legendás országát a 19. század elején még sokan az osztrák császár uralma alatt álló birodalomnak gondolták. Ilja Garasanin 1844-i emlékirata azonban már olyan szerb vezetés alatt álló délszláv egyesülést tervezett, amely Szerbia történeti jogai és a nemzetiségi elv alapján jött volna létre. A Habsburg-birodalomból Horvátország, Szlavónia, a Szerémség, Bácska és a Bánát tartozott volna hozzá. Már ebből a láthatatlan térképből is kitűnik, hogy Ausztria–Magyarország és Szerbia között minden megértő politika lehetetlenség volt, mert ezen az úton – Mihály fejedelem meglátása szerint – Szerbia önmagát pusztította volna el. Obrenovics Mihály Ilja Garasanintól átvett egyesítési tervét, mint politikai végrendeletét adta tovább a szerb nép és a kormányok legfőbb nemzeti célkitűzéseinek. Ez volt az alapja a későbbi szerb politikának, a Monarchiában és Törökországban megindított nagyszerb propagandának. Területi igényeiket közismert követelésben fogalmazták meg még jóval a háború előtt: Dél-Magyarország, mint Vajdaság szerb vezetés alatt Ausztria (és nem Magyarország) tartományaként szerveztessék meg.

Térképpel 1891-ben támasztották alá ezt az igényt, amikor Belgrádban a szerb egyetemi ifjúság kiadta „A szerb területek néprajzi térképe a történelmi, nyelvi, szokásbeli és költészeti alapokon kidolgozva” c. könyvet. Az igények történeti magyarázata a Kárics-féle, háború előtti földrajzkönyvben az alábbi: „Az a föld, amelyen a szerb nép régóta élt és most is él, akár tisztán, akár más néppel keverve, szerb földnek neveztetik. A szerb föld északi határát a Maros alkotja a Tiszába való torkolásáig. Azután a Tiszától a Dunáig szárazon vonul a határ, amely egyúttal a Bácskának északi határa is.”

A következő térképet az 1910-ben készítették, s magyar katonai hatóságok találták meg a Belgráddal szemben fekvő, Torontál megyei Borcsában, melyet a szerbek 1914. szeptember elején rövid időre elfoglaltak.

A községi bíróságnál találták meg azt a szerb térképet, mely teljesen azonos a később Péterváradon lefoglalt, orosz Novoje Zveno c. lap 1914-es számában megjelent „Új Európa” c. térképpel (lásd. 6. térkép).

Az orosz «Novoje Zveno» című lap 1914. évi térképe. (22. lap.)

6. térkép. A Novoje Zveno című lap által közölt térkép (Forrás: Bemutajta Olay 1932. 22. old.)

Mint látható a 6. térkép Burgenlandot, Béccset, Alsó Ausztria déli részét és Stájerország egy részét korridorszerűen ábrázolja. Az északi szerb határt a Balatonig tolja előre, egész Baranyát, valamint Somogy és Tolna megyét is elcsatolva.

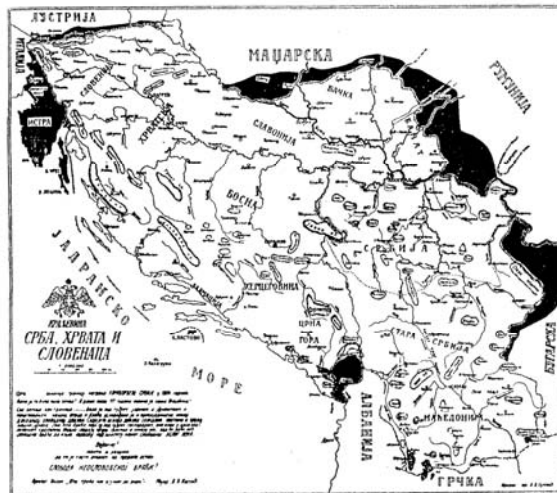
Belgrád 1914. december 2-i megszállása után foglalták le a katonai hatóságok a Smrekar Slavko mérnök által 1914 szeptemberében rajzolt térképet (lásd 7. térkép).¹³

7. térkép. Az ún. belgrádi térkép 1914-ből (Forrás: Olay 1932. 23. old.)

Ez jó bizonyosság arra, hogy a háborús felek melyik részén volt nagyobb a hódítási vágy. A térképet széleskörű terjesztésre szánták, s még Cetinje elfoglalásakor – 1916. jan. 13. – is árulták minden könyvkereskedésben. Elkészítését a térképre vezetett indoklásban a szerzők Ausztria–Magyarország népeinek nemzeti törekvéseivel magyarázták. Nekik ugyanis „a jelenlegi állam határain kívül volt a hazájuk, nemzeti ideáljuk, táplálólányjuk, s törekvéseik miatt államukban embertelen szörnyűségekkel üldözik”. A térképen látjuk a tervezett Szláv Szövetséges Államot, amely a régi Csehországot, Felső-Magyarországot a Garam völgyéig, Felső Ausztriát, Alsó-Ausztria egy részét Béccsel, a Kisalföldet Esztergomig, és Porosz Sziléziát az Oderáig öleli föl. De ott találjuk Új Szerbiát, amelyhez Dél-Magyarországot csatolja a Barcs–Mohács–Szabadka–Szeged–Arad vonalig, továbbá Temesvárt, Versecet és Orsovát Krassó–Szörény és Hunyad vármegyék határaival. A Muraközt magyarnak hagyja. Oroszországot Új Szerbiával korridor köti össze, amely így összülője a későbbi, Ausztria és Magyarország határai között erőszakolt cseh–szerb korridornak. Utóbbi gondolat Oroszország eleste folytán született meg, s éle Magyarországon kívül Olaszország ellen is irányult. Tervére nézve szerzője főlemlíti lapszéli jegyzetben, hogy a nemzeti államok alapeszméjével ez a terv nem egyezik ugyan, de meg van róla győződve, hogy Szerbia és a délszlávok Oroszországgal való közvetlen területi érintkezés nélkül nem fejlődhetnek majd nyugodtan. Ebből a nézőpontból Horvátország, Bosznia és Dalmácia is szerb területnek van kijelölve, míg Albániát teljesen fölosztja Montenegro, Új Szerbia és Görögország között. Romániának Erdélyt és Bukovinát adja, a Bánságot és Besszarábiát természetesen nem. Érdekes még, hogy Németországot sok apró országra bontja föl, s az orosz–lengyel határt a Stettin–Berlin–Breslau vonalig tolja előre. E térkép jelentősége abban van, hogy bizonyítja: Ausztria–Magyarország és Németország fölosztása szerb háborús cél volt.

Kosztics szerb alezredes 1922-ben megjelent katonai tankönyve: Mit kell, mint katonának tudnom, tartalmazott térképet is (lásd. 8. térkép).

8. térkép. A Kosztics-féle térkép (Forrás: Vojislav Kosztics: Sta treba kao vojnik da znam? Celje, 1922. Bemutatja Olay 1932. 26. old.)

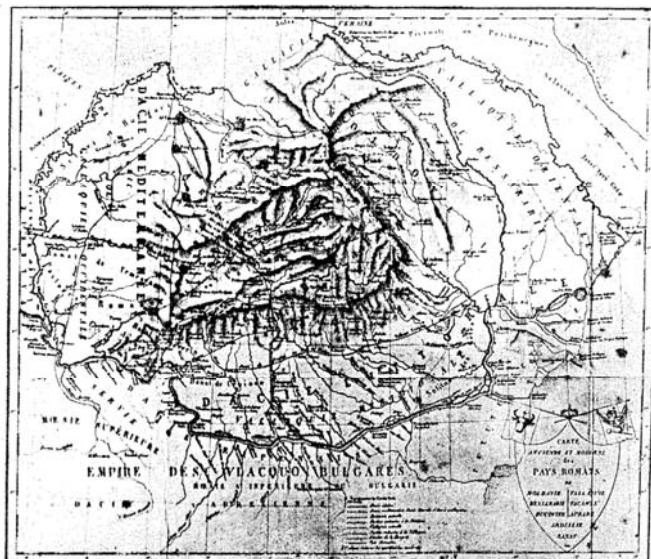
A térképből meglátjuk, amit a könyv tanít, vagyis azt, hogy Jugoszlávia mely területekre számított még. Ezek: Baranya északi része Péccsel, a Duna–Tisza között és a Maros szögben a határ északi kitolása, Romániától a Bánság Temesváron túl, le Orsováig, Bulgáriától nagyobb terület, Olaszországból Isztria Polával, Trieszt és az Isonzó vonal, végül Karintiából kisebb sáv. A jövőnek ezt a képét alapos magyarázatokkal kíséri a tankönyv. Megtudja a katona pl., hogy Jugoszlávia ellenségei az olaszok, magyarok, németek és bolgárok, hogy még mindig nyögi az idegen jármot szláv testvéreiknek egy része, akik tőlük várják felszabadításukat, e szent feladatot és kötelességet. Nem szabad elfelejteni – írja –, hogy 500 000-nél több szlovén él Olaszországban, sok szerb község magyar, román és bolgár uralom alatt van. Vagyis a királyság még nem öleli föl az összes szláv területet, hisz pl. Stájerországot Ausztria, a Bánátot Románia, Észak-Baranyát, és a Murán túli részt Magyarország tartja megszállva. E tankönyv nemcsak izgató tartalmával vetett kellő fényt a jugoszláv tervekre, hanem arra, a békétlenséget, és a népek közti megértést kizáró tevékenységre is, amelynek épp az ellenkezőjére törekedett a Nemzetek Szövetsége. A Pasics vezette nemzeti radikálisok szerb imperializmusa – a kor fogalmai szerint – irracionális jellegű volt, melyet nem igazolt egy előrehaladott társadalomnak kulturális és gazdasági ereje, mint a nyugat-európai nemzeteknél. Ausztriában és Magyarországon is úgy vélekedtek, hogy a nagyszerb eszme egyházi és hódító, mely egyben túlzó, sem gazdasági sem kulturális vívmány által nem igazolt hatalmi aspiráció. Sztajonevics szerb történetíró ettől függetlenül hirdette, hogy a Balkán Macedóniától az Adriáig, az északi terület pedig föl Budapestig a szerbeké.

Trianonban végül is 21 031 km²-t juttattak Szerbiának 1 519 000 lakossal, azon a jogcímen, hogy itt 470 000 délszláv (30,9%) él, ha eltekintünk Horvátország és Szlavónia elszakadásától. Az idegen uralom alá került magyarok és németek száma 767 000 (50,4%). Ebből a magyarság 480 000 főt tett ki (30,2%).¹⁴

4. Román térképek

A magyarelles irredenta legrégibb tevékenységei helyét a románoknál találjuk. A román tudományos és irodalmi élet renaissance-ának úttörői George Sincai, Petru Maior és Mícu Klein történetírók és nyelvészek újraélesztették a dáko-romanizmus dogmáját (Romániát

Traianus alapította Erdélyben, holott Erdély soha nem tartozott Romániához, ergo Románia sem lehetett Erdélynek anyaországa! – ML). A humanizmus egykori irodalmi legendája a 18. században, már mint politikai követelés jelenik meg. Erre a gondolatra esküdött a 19. században a külföldön tanulói román ifjúság, e tanokat propagálva lettek a Magyarországról a dunai fejedelemségekbe kivándorolt román tanárok a román nemzeti eszme úttörői. Mihail Kogalniceanu, a román nemzeti mozgalom legkiválóbb személyisége 1843-ban így határozta meg a román igényeket: „Hazámnak tekintem azt az egész területet, amelyen románul beszélnek, és nemzeti történelemnek egész Moldva történetét úgy, mint az akkor volt, mielőtt szétszakították volna, Romániát és erdélyi testvéreinkét”. Eszerint a román történelem az egész román nép történelme, nemcsak etnikai, hanem művelődési, nemzeti és politikai szempontból is egységesnek tekintendő. Így öltött alakot a Nagy-Románia (Romania-Mare) eszméje. Ez a meggyőződés produkálta már az 1840-es évek elején azt a térképet, amely aztán egy évszázadon át terjesztette Nagy-Románia eszméjét és követeléseit. Trebonianu Laurianu főföldi (Szeben vármegye) születésű román történetíró, nyelvész a román akadémia tagja szerkesztette, amelyen a határ egészen a Tiszáig terjed. Mikor 1866-ban, Cuza lemondása után Hohenzollern Károlyt választották a románok fejedelmüknek, küldöttség utazott hozzá Sigmaringenbe. Magukkal vitték Laurianu térképét, amely Romániát Erdéllyel, a Bánsággal, Bukovinával és Besszarábiával egyesítve ábrázolta. A küldöttség utalt arra, hogy e területek lakosságának többsége román, akik idővel Károly uralkodása alatt készek lesznek egyesülni.

9. térkép. A Vaillant-féle térkép (Forrás: J. A. Vaillant: La Roumanie on histoire, langue, littérature, statistique. Paris 1844. Bemutatja Olay 1932. 29. old.)

Az eszme hamarosan bekerült a külföldi irodalomba is, elsősorban a franciába. Vaillant francia földrajzprofesszor 1844-ben Párizsban Romániáról megjelent munkájának már van ilyen térképmelléklete (lásd 9. térkép).

A térképek mellett röpiratok terjesztették a „dako-romanizmus evangéliumát” Papiu Ilarianu 1860-ban Cuzahoz intézett emlékirata, 1861-ben már több nyelvű röpiratként is megjelent. Innen eredeztethető az a téves nézet, amely Erdélyen – román szempontból – nem a tulajdonképpeni történelmi részt érti, hanem azt a területet, amelyen románok laktak, a nyugati tiszai határral bezárólag. A román országok térképét a jól szervezett és anyagilag is támogatott óromániai propaganda terjesztette, melynek élén a Liga Culturala

állt. Hatására az 1880-as években mind nagyobb számban megjelentek az erdélyi pópák és dászkálok kezeiben azok az iskolai térképek is, amelyeken szemléltető kifejezésre jutott a Tiszaig terjedő Romania-Mare eszméje.

10. térkép. Egy tipikus román iskolai térkép – Mihailescu térképe – az 1880-as évekből
(Forrás: Bemutatja Olay 1932. 30. old.)

A román országok (értsd: románlakta területek) térképes ábrázolásától hamarosan eljutottak Magyarország földarabolásának szükségességéig. A Liga Culturala a román kultúra és nyelv istápolásának hamis örve alatt az irredentizmust és az elszakadási törekvéseket táplálta az erdélyi és a besszarábiai románok között. Az ország intelligenciája francia és orosz barátságával tüntetett a főnti célok mellett. 1868 és 1895 között a magyar közoktatásügyi kormány 164 tankönyvet és térképet volt kénytelen a többnyire államsegélyen fenntartott iskolákból kitiltani. Közülük 84 román, 16 osztrák, 14 német, 18 tót, 12 szerb, 3 horvát, 9 rutén, 7 cseh és 1 magyar nyelvű volt.¹⁵

Slaniceano román külügyminiszter 1876-ban készített térképe Dácia részeiként: Bukovinát, Erdélyt, a Bánságot és a Maros jobbpartját tünteti föl, délnyugati magyar–román határként pedig a Cserna folyót. Ez a térkép egyébként a román katonai iskolákban használt földrajzi kézikönyv melléklete volt.

11. térkép. Gorjan térképe (Forrás: J. A. Vaillant: La Roumanie on histoire, langue, littérature, statistique. Paris 1844. Bemutatja Olay 1932. 30. old.)

Gorjan ezredes 1881-ben rajzolt térképe már diplomáciai botrányt kavart, mert a románok egy államba tartozását színezve is kiemelte, úgy, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint az Oroszországhoz tartozó területek címereit Románia területi címerei közé vette föl. A heves tiltakozás és erős diplomáciai nyomás hatására ekkor még visszakoztak a román hatóságok, és az 1882-ben kiadott új térképen már ejtették Dákorománia föltüntetését, s a kifogásolt területi elnevezések (Crisiana, Timisiana stb.) is elmaradtak, viszont kiemelték láthatóan a valódi határvonalakat.

Herman Ottó 1894-ben írt cikkében a tudomány etikáját kérte számon a szabadság és fölvilágosodás nevében a „római követelésektől”.¹⁶ Hangsúlyozta: E térképeknek súlyt kölcsönöz a király és királyné rányomtatott arcképe, s, hogy kötelező taneszközei a romániai városi és falusi népiskoláknak. A „Terile romane”, a román földet úgy ábrázolja, hogy annak nyugati és északnyugati határa a Tisza, illetve Latorca, s így Szeged egy része már román földre esik, Debrecen teljesen benne van, s Makó Hódmezővásárhely, Mezőtúr, a Nagyunság, a Hajdúság, Szabolcs, Bereg is mind csupa román föld. A szegélyezésben ott vannak a román megyék címerein kívül a leendő országrészek: Bukovina, Erdély, Máramaros, Temes és a Körösvidék címerei, azonfelül négy üres hely. Ez a térkép tehát már a mai Romániát ábrázolta 1881-ben, de hozzáadta még a tiszai határt.

Így oktatták a román ifjú nemzedéket több évtizeden át. Ezzel együtt járt a fiatal tehetségek magasabb fokú francia- vagy olaszországi egyetemi taníttatása, hogy az új latin ország értelmiségét a nyugat hatalmas latin népcsaládjával szerves kapcsolatba hozzák. Az illető nyelvek alapos ismerete, a jól ápolt társadalmi összeköttetések révén nyugatias műveltségű román intelligencia született, világossá téve a cél és eszköz közötti kapcsolatot. Az 1906-i bukaresti nemzeti kiállítást úgy rendezték, hogy az ne csak a tényleges román államot, hanem az elképzeltet is bemutassa. A kiállításon Magyarország ezen a néven nem szerepelt, viszont a Tiszáig terjedő területet, mint „határon túli”-t (peste hotare) nevezték meg. E határon túli állam néprajzi térképét is kifüggesztették, hadd lássa a világ, meddig laknak a románok a hajdani Dacia területén.

A háború alatt készült térképek újdonsága nem a nagy román állam külső határainak megrajzolása – ez a régi elképzeléseken alapult –, hanem az etnikai viszonyok torz bemutatása. Pl. Nagyszalonta, Szarvas, Hajdúböszörmény, Szatmár színmagyar vidékei, mint román nyelvszigetek szerepelnek, ami egyszerűen nem felelt meg a valóságnak.

12. térkép. A Balan-féle térkép (Forrás: Theodor Balan: Geschichte der Rumanen. Cernauti, 1919. Bemutatja Olay 1932. 40. old.)

A Duna–Tisza közének fölirata egy 1919-es román történelmi tankönyvben (Balan-féle tankönyv): Austro–Hungaria, zárójelbe téve a Pannónia kifejezést.

Ehhez képest Románia 1920-ban ténylegesen 102 180 km²-t szerzett Magyarországtól területéből, 5 236 305 lakossal, azon a jogcímen, hogy itt 2 819 000 román (53,8%) él. A meghamisított statisztika mesterkedése révén elcsatolt területek magyar, német stb. lakosainak száma 2 417 305, ebből 1 665 000 volt a magyar. A románok számaránya ezen a területen csekélyebb (53,8%), mint fölosztásra ítélt magyar nemzetiségi állam területén volt a magyarságé (54,6%). Székelyföld egyetlen összefüggő, 13 200 km²-nyi területén (akkora, mint Elzász Lotharingia) egy tagban élt a magyarság: 540 000 lélek. A 443 község közül csupán 17-ben (4%) laktak románok, számuk 37 700 főt (7%) tett ki.¹⁷

5. Összegzés

A fent vázolt propagandairatok értékével a külföldi államférfiak jobban tisztában lettek volna, ha közelebbről ismerik azt a területet, melynek sorsáról döntöttek. Ezeket a térképeket és röpiratokat, nem a magyar járom alatt szenvedő nemzetiségek írták és terjesztették, hanem a magyar államhoz nem tartozó csehek szerbek és románok, akik a területi gyarapodás vágyától vezettetve Nyugaton propagandaügynökségeket állítottak föl, s akiknek javaslatait a Nyugat elfogadta békealkotásnak. Kétségtelen, a dualista monarchia heterogenitása nem felszíni jelenség volt, hanem lényegi, s a heterogenitás az integráltság hiányának tükröződése. Ugyanakkor a háború előtti időkig kialakult egy bizonyos elrendeződési struktúra, amelyben nemzetiségek megtalálták helyüket (Zeman, angol történész), az összlakosság túlnyomó többsége a háború alatt ennek az államnak a további létét kívánta (Adam Wandruszka, osztrák történész).

Jászi Oszkár a felbomlás után tíz évvel, 1929-ben írt munkájában állítja: a nemzetiségi kérdés megoldása nem volt szociológiai vagy történeti képtelenség. Más a helyzet a külső tényezőkkel. Mivel jó néhány népnek csak egy része helyezkedett el a Monarchián belül, az anyaállamok régóta számításba vették a Habsburg-Birodalom állami átrendeződésének alternatíváját. A háború első éveiben a magyarországi nemzetiségek még a Monarchián belül képzelték el nemzeti fejlődésük kedvező föltételeit. Az elszakadást akkor az emigráció hirdette. 1918 nyarára azonban minden megváltozott: a nemzetiségi tömegek szociális és nemzeti céljaikat követve elfordultak a Monarchiától, s az antant is fölhagyott a fönnmaradás gondolatával, és az utódállamok szilárdabbnak ígérkező rendszerének kialakítására vett irányt.¹⁸

Az igazságért, vagy vélt igazságért lehet sokféle eszközzel küzdeni, de csak a valóság és tisztesség eszközeivel korrekt és erkölcsös. A valótlanság, a tévedés előtt megtorpanni vétek az ésszerűség ellen, megtorpanni az igazságtalanság előtt, pedig vétek az emberiség ellen. A nemzetállami hódító vágy előkészítette a fejekben pl. Traján széttört oszlopának összeragasztását, de ne feledjük a monarchia nemcsak ezért került bajba.

Lábjegyzetek

¹ A szlovák nacionalizmus ilyen jellegű törekvéseiről lásd Gulyás László: A szlovák nacionalizmus területi követelése és a történelmi Magyarország 1848–1914. Konferenciakötet. Pécsi Tudományegyetem. TTK. Pécs. 2004.

² Nagy Iván: A nemzetiségi törvény a magyar parlament előtt 1861–1868. Budapest 1930. 22. old.

³ G. Gill: Student's Geographie Ausztria térképe. Olay 1932. 7. old. Itt jegyezzük meg, hogy valamennyi térkép Dr. Olay Ferenc: Térképek a nemzetiségi terjeszkedés szolgálatában. Magyar Nemzeti Szövetség Budapest. című műből származik, 1932.

⁴ Révai Mór: A magyarság ügye külföldön. Budapest. 1917. Révai. 465. old.

- ⁵ A Masaryk–Beneš-féle csehszlovák emigrációról lásd Gulyás László: Egy sikeres emigráció anatómiája. Edvard Beneš 1914–1918. AETAS 1996/2–3. szám 103–108. old.
- ⁶ *Edvard Beneš*: Détruisez l’ Autriche Hongrie (Páris 1916.) című könyvének magyar nyelvű forráskiadását Gulyás László végezte el, lásd. Gulyás László (szerk.): „Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot! DOCUMENTA HISTORICA 5. Szeged 1992. A forrás részletes elemzését lásd: Gulyás László: „ZÚZZÁTOK SZÉT AUSZTRIA-MAGYARORSZÁGOT” Avagy a Masaryk–Beneš-féle csehszlovák emigráció érvrendszerének első szintézise. LIMES 2000/4. szám. 35–50. old.
- ⁷ Denis szerepéről lásd *Gulyás László*: Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 2008. 43–44. old.
- ⁸ Mapa Slovenska. Upravil Dr. Vit Cintula. Bemutatja Olay 1932. 15. old.
- ⁹ Benešnek a szlovák–magyar határ meghúzásában viselt szerepéről lásd *Gulyás László*: Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 2008. 144–176. old.
- ¹⁰ Az adatok forrása Magyarország néprajzi térképe. Tervezte dr. Kogutovicz Károly, az 1910 évi népszámlálás alapján.
- ¹¹ *Kállay Béni*: A szerb fölkelés története 1807–1810. Budapest 1909. I. k. 111. old.
- ¹² *Dr. Balanyi György*: A Balkán-probléma fejlődése. Budapest, 1920. 41. old
- ¹³ *Prof. Eugen Oberhummer*: Die politische Karte Europas nach sarbischen Planen aus dem Anfang des Weltkrieges. Gotha, 1920.
- ¹⁴ Az adatok forrása Magyarország néprajzi térképe. Tervezte: Kogutovicz Károly.
- ¹⁵ *Olay* 1932.
- ¹⁶ *Hermann Ottó*: Oláh irredenta. Vasárnapi Újság, 23/1894.
- ¹⁷ Az adatok forrása Magyarország néprajzi térképe. Tervezte: Kogutovicz Károly.
- ¹⁸ *Galántai József*: A Habsburg Monarchia alkonya. Kossuth Könyvkiadó, 1985. 220, 352.

DR. SUBA JÁNOS:^{*}
Nemzetiségek törekvések kartográfiai ábrázolása
cseh és szlovák példák alapján

Abstract

The minorities of the AH Monarchy, aspiring to independent national statehood, had been planning their secession from Hungary since many decades. During the First World War they got the chance to dismember the Hungarian state not only on maps, but also in the reality. In case of fulfilling of the Romanian, Czech-Slovak and Yugoslav claims it would have remained only a stump of Hungary, which the successor states would readily divide among themselves, too. From a period of 1842–1919, we know 23 (!) different plans to alter the Hungarian borders. The paper presents the conceptions devised by Czech and Slovak politicians and experts for the borders of the new Czech-Slovak state.

Bevezetés

A Magyarországi nemzetiségek nemzeti tudatra ébredve, már a 18. század végétől kikíváncsiak váltak a történelmi magyar állam kötelékéből. A nemzetiségek öntudatát kialakító és formáló csoportok minden esetben magyarellenesei voltak. A politikai energiák a nemzeti önmegvalósítási törekvésekre összpontosultak, súlyosbítva azzal, hogy a határokon túl a román és a szerb nemzetállamok támogatták a törekvéseket. A világháború bármilyen kimenetele a történelmi Magyarország végét jelentette. Győzelem esetén újabb szláv tömegek kerültek a birodalomba, ami a birodalom átalakítását jelentette volna a magyar érdekek rovására. Vereség esetén pedig az önálló nemzetállamok kialakulása.

A Monarchia nemzetközi funkciója az volt, hogy ellensúlyozza Németországot, és elszigetelje Oroszországot. Egyik feladatának sem tudott megfelelni, és ez befolyásolta az Antant álláspontját. Új konstrukciót kellett létrehozni. A régi feladat megvalósítását az önálló kisállamokra bízta. Ennek feltétele a történelmi Magyarország széttörése lett. Így Magyarország szenvedte a legnagyobb veszteségeket.

A győztes utódállamok céljainak megvalósításánál maximálisan kihasználták a térségben kialakult helyzetet. Azt, hogy a térségben nagyhatalmi vákuum volt, a szövetségesek katonailag nem voltak jelen. Magyarország a bécsi konvenció értelmében leszerelte a hadseregét. A bécsi konvenciótól a békeszerződés aláírásáig megszállták a kívánt területeket, kialakították az elképzelt határokat, amelyeket kisebb nagyobb módosításokkal végül is Párizsban jóváhagytak. A kisállamok megnyerése és megerősítése – hogy feladatukat be tudják tölteni – fontos feladattá vált. Ezért az etnikai és a történelmi elvek mellett támogatták a gazdasági, stratégiai és közlekedési szempontokon alapuló határokat.¹ Az egész békerendszernek az egyik legnagyobb hibája az volt, hogy egy egységes piacot, egy jól működő munkamegosztás természetesen folyamatában kialakult, egymást kiegészítő gazdaságot darabolt szét politikai-hatalmi megfontolások alapján.

^{*} Dr. Phd. – Hadtörténelmi Intézet és Múzeum.

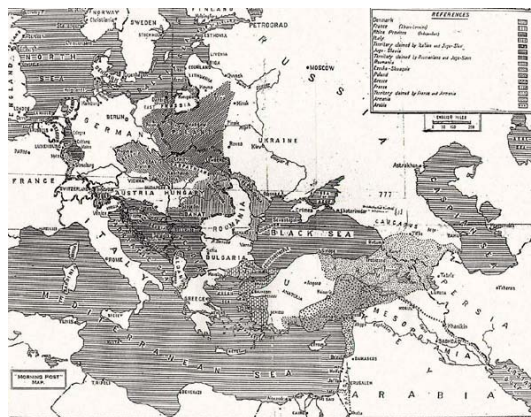
Térképek Magyarország felosztásáról

1842 és 1919 között nagyon sok térkép készült Magyarország felosztásáról. A cseh tervezetések során Komárom és Nyitra között 8, Alacsony Tátta és Eger között 12 olyan vonalat húztak ami mind jó lett volna szerintük határnak. Cseh vonatkozásban a Trianoni határt legalább 13 próbálkozás előzte meg. A Románia felé vont Trianoni határvonalnak 11 elődjét ismerjük, itt a maximum a Tisza mint határfolyó. A szerbek is megelégedtek 11 határvonalal, míg eljutottak a Trianoni határig. A szerb követelések maximuma: a Szombathely–Nagykanizsa–Kaposvár–Baja–Hódmezővásárhely vonal volt. A különböző határvonalakat összevetve megállapíthatjuk, hogy csak a Fertő, Győr, Pest, Jászberény, Szolnok, Pusztaszer, Baja, Kaposvár, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Szombathely között húzható vonalon belüli terület az, amelyre még nem terveztek a háború előtt országhatárt.²

Miután az antant vezetői elhatározták a Monarchia szétdarabolását, ennek a térségnek a jövőjét a Habsburg-ellenes emigráns politikusok kezeire bízták.³ Az antant hatalmak cenzúrája szabad utat engedett ezen elképzelések publikálására.⁴ Ebben az újjárendezési folyamatban, amely nagyon képlékeny volt, hiszen a pillanatnyi erőviszonyok és a rövidlátó politikai érdekek határozták meg, a nemzetiségi politikusok elképzeléseit, ezen elképzeléseknek vagy azok hiányának meghatározó szerepük volt a térség jövőjének alakításában. Ezek az elképzelések térképi formát is öltöttek, hiszen be kellett mutatni a leendő állam elhelyezkedését, területeit és határait, azaz a földrajzi fekvését az újjárendeződő közép-európai térségben.

E interdiszciplinális téma – hiszen ez nemcsak kartográfia történet, hanem politikatörténet, sajtótörténet, eszméletörténet, kultúrtörténet is, historiográfia történetét nézve az első és a legfontosabb alapvető mű dr. Olay Ferenc: *Térképek a nemzetiségi terjeszkedés szolgálatában* 1932-ben írott műve.⁵ Ezután a témával nem foglalkoznak, csak az ezredforduló után kerültek új anyagok publikálásra, amelyek a rég elfelejtett eredményeket is újra ismertetik.⁶

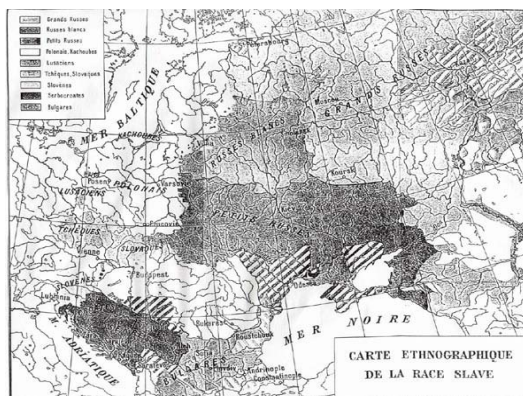
A területi követelések alapja, mindig az etnikum szállásterülete. Ezért a néprajzi térképek elterjedése, propagálása nagymértékben fellendült. A londoni *Morning Post* című újság 1919. január 20-i számában közöl egy térképet (lásd *1. térkép*).

1. térkép. Nemzetiségi törekvések Európában (Forrás: *Morning Post*. 1919. január 20.)

A térképből világosan látszik, hogy a Monarchia területi integritása megpecsételődött. Az antant hatalmak a háború alatt annyiszor és annyira meggyőzően hangoztatták azt, hogy a népek önrendelkezési jogának a megteremtéséért és e jog gyakorlása révén a szabad nemzetállamok létesítésének lehetőségéért harcolnak, hogy szándékuk összintességében a háború végen már a központi hatalmak közvéleménye sem kételkedett.

A szlovákok területi követeléseinek kartográfiai ábrázolásáról a világháború előtt csak néprajzi térképekről van tudomásunk, amelyek lexikonokban jelentek meg.⁷ E térképekről fogalmat alkothatunk, ha megnézzük Lubor Niederle prágai egyetemi tanár „La Race Slave” (A szláv faj) című könyvét. Az ott közölt térkép Európa szlávjainak „területi kiterjedését” mutatja be (lásd 2. *térkép*).⁸

2. térkép. A szláv faj népraizai térképe (Forrás: Lubor Niederle: La Race Slave. Paris 1911.)

A szlovák terület határa a térkép szerint Pozsony–Nyitra–Érsekújvár–Léva–Losonc–Rimaszombat–Rozsnyó–Korompa–Sepsi–Sátoraljaújhely–Ungvár vonalon vonul végig. Tehát a szerző szerint Magyarország északi határától e vonalig terjedő terület szlovák lakta vidék.

Az emigráns cseh politikusok már a háború elején megkezdték elszakadási törekvéseik propagálását, és az új állam, a csehek és szlovákok állama határainak kijelölését.⁹ Először nehézségeket okozott a csehszlovák elnevezés értelmezése. Beneš azonban áthidalta ezt a problémát. Pusztítsátok el Ausztria–Magyarországot című könyvét¹⁰ ezekkel a szavakkal kezdte: „A csehszlovákok vagy egészen egyszerűen a csehek.” Ennél egyszerűbben azóta sem fogalmazták meg, hogy mit értettek akkor – a cseh politikusok – a csehszlovák nemzet fogalma alatt. A Párizsban megjelent „La Nation Tcheque” című emigráns folyóiratban már 1915-ben közölte a leendő Csehszlovákia térképét.

Les Pays-Tchèques (la Bohême, la Moravie, la Silésie et la Slovaquie) faisaient, jusqu'à présent, partie de la Monarchie d'Autriche-Hongrie dont ils étaient les pays les plus riches et les plus prospères. Ils forment un ensemble de 120.000 kilomètres carrés, habité par 12 millions d'habitants, dont 8 millions et demi de Tchèques et Slovaques

LA NATION TCHÈQUE paraît le 1er et le 15 de chaque mois

RÉDACTION ET ADMINISTRATION : 23, rue Boissonade, PARIS (14e).

Tous les envois concernant la Rédaction doivent être adressés à M. Rodolphe KEPL, Secrétaire général.

La Rédaction est à la disposition des Abonnés et des Lecteurs de LA NATION TCHÈQUE

pour tous les renseignements sur les Paas Tchèques.

3. térkép. A leendő Csehszlovákia térképe (Forrás: La Nation Techque Nr.15. Paris. 1915.)

Szlovákia határa itt még bizonytalan. A Csallóköz és az északi középhegységtől északra fekvő nagyobb városok, valamint a rutén lakta területek Magyarországhoz tartoznának.

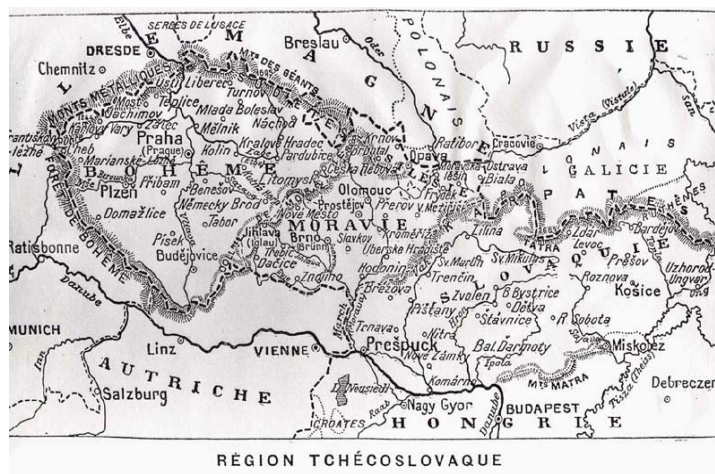
Ugyancsak 1915-ben jelent meg a jövőző Csehszlovák állam térképe. Ezt a térképet az Amerikai Egyesült Államokban közölte a cseh emigráció.

4. térkép. A leendő Csehszlovákia térképe 1915-ből
(Forrás: Medvecký K: Slovenský prevat 1. Praha. 1930.)

A térképvázlaton Szlovákia déli határa már a Duna, kivéve Pozsonytól (Presburg) délre, ahonnan több magyar megyét akartak a Fertő tóig Szlovákiához csatolni. Dunakanyartól a határ az északi középhegységen át Tokajnál éri el a Tiszát. A Tisza folyását követve északon Ungvár irányába halad az Uzsoki háóig. A rutén terület – a mai Kárpát-Ukrajna – itt még nem szerepel az új állam részeként.

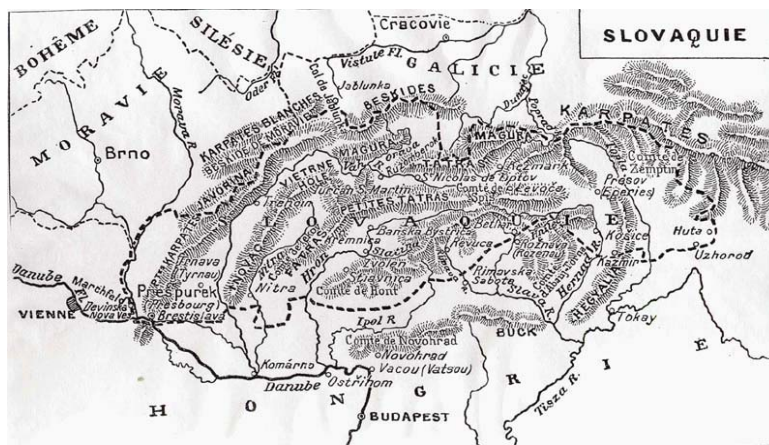
A Sorbonne cseh érzelmű történelemtanára, Ernest Denis a Les Slovaques (a szlávok) című 1917-ben megjelent munkájában térképet is közöl a csehszlovák állam határaitól (lásd 5. térkép).¹¹

5. térkép. A Csehszlovák terület térképe
(Forrás: Ernest Denis: La Question D Austrie Les Slovaques. Paris. 1917.)

Az új állam csak Cseh- és Morvaországot, valamint Sziléziát foglalja magába. A magyar határt: a Vác – az északi középhegység (Mátra-Bükk) gerincein – Miskolc–Ungvár vonallal jelölte ki. Ezen a térképen már a földrajzi szempontok az úgynevezett természetes határookra való törekvések domináltak.

A másik térkép (lásd 6. térkép) Szlovákia területét és határát jelöli.

6. térkép. Szlovákia térképe

(Forrás: Ernest Denis: La Question D Autriche Les Slovaques. Paris.1917.)

A határ itt az etnográfiai vonalat követi. Ezen a térképen a Csallóköz, Nógrád, Hont, Gömör varmegyék, Komárom, Ipolyság, Léva, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, valamint a rutén lakta terület Magyarországhoz maradt volna. A térkép érdekessége a névjaj bizonytalansága Pozsony tekintetében. Pozsony, mint Prespurek, Presbourg, és Bratislava néven szerepel. Ezek szerint a Bratislava név csak 1918-ban került a térképekre.

Amikor a cseh haderő megkezdte a Felvidék megszállását, a propaganda hirtelen nagymértékben fellendült. A leendő Csehszlovák állam térképét (lásd 7. térkép) ingyen osztogatták, például Pozsony minden lakosának ingyen megküldték.

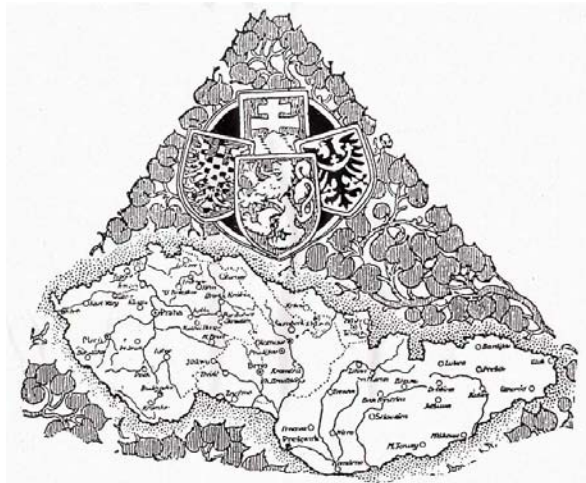

7. térkép. A leendő Csehszlovák Köztársaság

(Forrás: Hadtörténelmi Levéltár. Polgári Demokratikus Forradalom iratai. 12. doboz. 2. fólió. 6.p.)

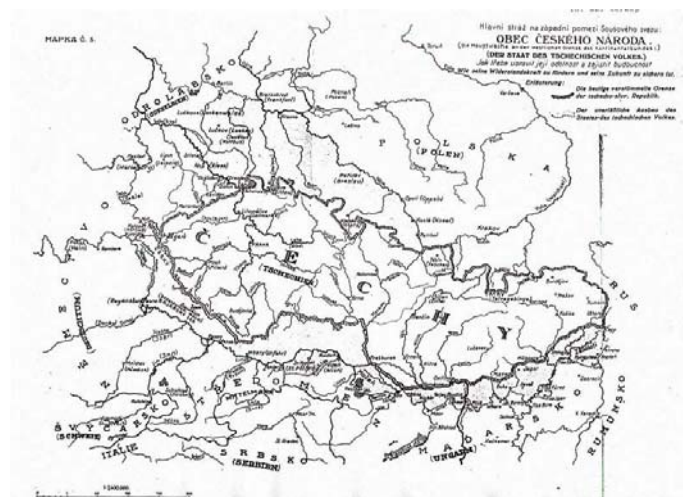
Ezen a térképen Szlovákia határa a Duna, majd a Duna vonalától az Északi középhegység: Nógrádverőce–Pásztó–Parád–Miskolc–Abaújszántó–vonalán keresztül, a Tokaj hegy-ségen át Sátoraljaújhely–Ungvár vonalán át Uzsokig. A rutén terület itt még nincs bekebelezve. Viszont Miskolc már „Miskovec” alatt az új állam részeként van feltüntetve. A legfeltűnőbb az, hogy Pozsony Prespurek név nem szerepel rajta, Pozsony legújabb neve „Wilsonovo mesto” Wilson elnökről a „csehek nagy barátjáról” van elnevezve.

A következő propagandatérképet (lásd 8. térkép) Kassán foglalták le, a hadapródiskolában.

8. térkép. Propaganda cseh térkép az igényelt négy országrész címerével és a követelt területekkel (Forrás: Pesti Hírlap 1927. szeptember 7.)

Érdekessége, hogy egy boríték belését alkotta. A térképen Pozsony még Prepurknak van írva. Csallóköz Komárommal már cseh területnek van feltüntetve. A déli határvonal itt is az említett északi középhegység gerincvonalán húzódik. Majd Miskolc–Ungvár–Uzsok irányába folytatódik tovább. Ezen térképek alapja a Hadtörténelmi Térképtárban a B.XIV. a. 49. jelzet alatt lévő színes térkép,¹² amely a cseh-szlovák államot mutatja be 1918-ban, az elképzelések szerint. Szlovákia déli határa itt is az említett vonal.

9. térkép. A Kuffner-féle Nagy Csehszlovákia térképe

(Forrás: Hanus Kuffner: Nas stat a svetovy mir. Praha. 1918. Unser stat und der Weltfrieden. Wien. 1922.)

A szlovák határ – ugyanúgy, mint a leendő csehszlovák állam többi határa – még mindig igen cseppfolyós állapotban volt. Ezért újabb és újabb tervek születtek Ennek egyik bizonyítéka Hanus Kuffernak „Államunk és a világbéke” című munkája, amelyet németül is kiadtak.¹³ A füzet Európának a világháború utáni területi átalakítását tárgyalja, cseh szempontok alapján. A füzet azt fejtegeti, hogy annak érdekében, hogy a szláv kérdés végleges megoldásával az állandó békét biztosítsák Magyarországot és Németországot szét kell darabolni és a lehető legszűkebb határok, közé kell szorítani.

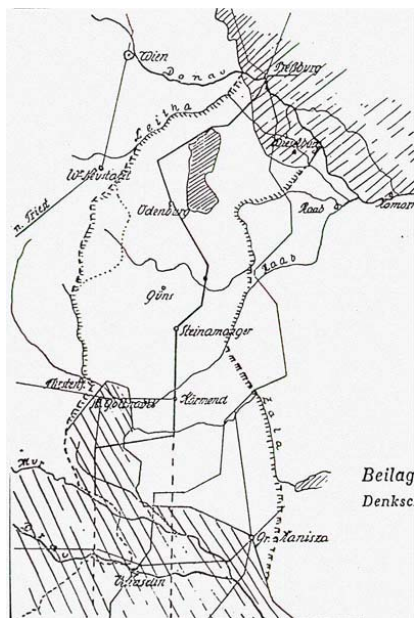
Kuffner elképzelése szerint Magyarország a Jász-kun vidékre, a Duna–Tisza felső közére és a Dunántúl középső részére, valamint a Baranya–Balaton–Duna–Dráva déli része közötti területen maradna meg. A térkép szerint Szlovákia déli határa a következő: Fertő-tavat átszelve (magába foglalja Moson vármegyét, Sopron és Győr vármegye egy részét), Répce folyása Csornán át Győrig ahol eléri a Dunát. Majd innen kiindulva déli irányba Bábolna–Kisbéren át Morig, majd a Vértes vonalát követve Tarján–Zsámbék vonalán át déli irányba. Így a Budai hegységet és Budát is magába foglalja a leendő cseh állam. Pest városa az elképzelések szerint magyar maradna. A határ Budától kiindulva Pilis–Nagykátá vonalon folytatódik tovább. Északon a Zagyva folyását követi Jászberényig, majd a Tarna folyó mellett Gyöngyösig. Gyöngyöstől Tiszaburáig, ahol átlépi a Tiszát. Tiszabura és Tiszafüred között egy hídfőt képez a határ, amelynek földrajzi közepe Tiszaigar. Tiszafüredtől a Tiszát követi Tiszaeszlárig. Tiszaeszlártól egyenes vonallal Turáig. Ez azt jelenti, hogy Nyíregyháza szlovák terület lenne, majd innen északra Csapnál és Uzsoknál folytatódik a határvonal. Magyarország nyugati határa: Kisbér–Mór–Székesfehérvár–Balaton déli partján futna. A térképvázlaton, mint látjuk, már felbukkan a csehszlovák–jugoszláv közös határ.

A csehszlovák–jugoszláv közös határ gondolata az úgynevezett korridor tervekben öltött formát, amelynek fő célja a magyarok és a németek elszigetelése volt. A békekonferencián résztvevő cseh delegáció egy memorandumot készített, amelynek az V. fejezete a „Csehszlovákia és Jugoszlávia szomszédsága” címet viselte.¹⁴ Ez tartalmazta a korridor tervét. A memorandum történelmi, földrajzi, politikai szempontokból vizsgálta a Közép-Európában az államokat. Eszerint Csehszlovákia és Jugoszlávia közötti szomszédság helyreállítása, valamint a németek és a magyarok elválasztása érdekében szükséges, hogy Nyugat-Magyarország négy vármegyéjét: Pozsony, Moson, Sopron és Vas megyéket a Cseh Köztársaságba és Jugoszláviába bekebelezzék. A memorandum szerint a korridor osztrák és magyar területeket foglalna magába.

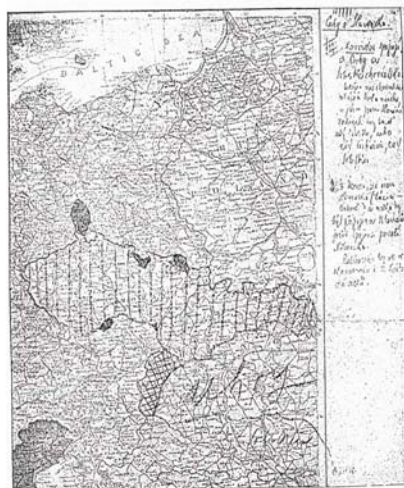
10. térkép. A csehszlovák-jugoszláv korridor vázlata [Forrás: Emmerich Falk: Das Burgeland im Blickfeld Tschechischer Grossher schaftplane. Stuttgart. 1932. (továbbiakban: E. Falk.)]

A korridor magyar területen: a Rába folyó–Sárvár–Zala folyó és innen délre egyenes vonallal a Drávaig jelölné ki a határt. Míg az osztrák területen a Lajta folyó Bécsújhelyig, innen éri el a Drávát a határ futása. A legdöntőbb érvek közül a memorandum külön kiemeli a közlekedés-földrajzi szempontokat. A legfontosabb vasúti útvonal: Pozsony–Sopron–Szombathely–Körmend–Zalaegerszeg–Nagykanizsai vonal. Ennek a vonalnak egyik elágazása Körmendtől-Szentgotthárd felé van. Körmendtől délre egy vasútvonalat terveztek megépíteni Horvátország irányába.

11. térkép. A csehszlovák-jugoszláv korridor vasúti közlekedése (Forrás: E. Falk: i. m.)

A korridor tervét a csehszlovák politikusok aktívan támogatták. Egy térképen a Csehszlovák köztársaság elnöke – Masaryk – saját kezével rajzolta be az új állam leendő határait, elképzelése szerint (lásd 12. térkép).

12. térkép. A Csehszlovák állam térképe a tervezett korridorról
(Forrás: Medvecký K: Slovenský Prevát II. 32. old. Praha. 1930.)

A leendő zóna határaival azonban nem minden politikus értett egyet. Különböző tervek születtek, más és más megoldásokból.

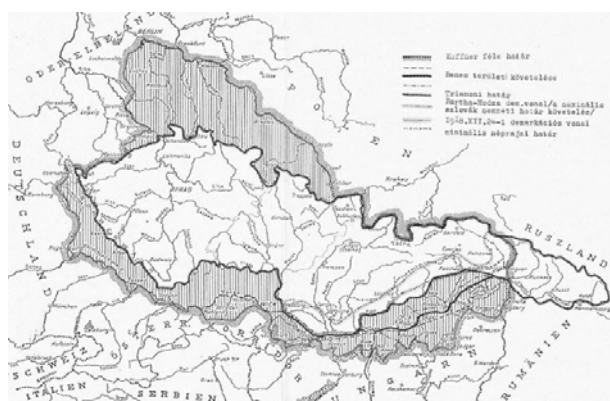
13. térkép. A korridor határai a különböző elképzelések szerint (Forrás: E. Falk: i. m.)

A legnagyobb területet Magyarországtól Beneš terve vette volna el a Győr–Balaton–Dráva vonal mentén. Míg Masaryk a Győr–Rába–Sárvár–Dráva vonalat igényelte. Legmértékertartóbb Lakatos terve volt, aki a Rajka–Fertő tó nyugati partja–Kőszeg–Szombathely–Körmend–Mura folyóval párhuzamosan akarta megvonni a korridor határát.

A korridor terve a békekonferencián végül elbukott.¹⁵ Ennek egyik fő oka Jugoszlávia közömbösségén volt. Aminek oka a jugoszláv–olasz ellentét volt. Ugyanis a szoros olasz–cseh kapcsolatok visszatartották Jugoszláviát ettől a tervtől. A békekonferencia 1919. márciusi ülése elutasította a korridor tervét, miszerint az osztrák–magyar határ nem szorul változtatásra.

Egyébként ezzel a megvalósíthatónak hit tervvel függött össze az, hogy Srobar – Szlovákia első minisztere – a Piccione tábornok által javasolt Besztercebánya helyett Pozsonyt választotta székhelyül, ahova 1919. február 4-én be is költözött.

A térképek elemzéséből egyértelműen kiderül, hogy az etnográfiai határ csak kiindulási vonalként szerepelt. Míg a Monarchián belül hangoztatott cseh területi igények eleinte nyolc megyére korlátozódtak. A Bécsi birodalmi gyűlésen már tizenhárom megyét emlegettek. A területi követeléseket követék nyomon az újabb néprajzi, és demarkációs vonalak, határkijelölések.¹⁶

14. sz. térkép. Csehszlovák határelképzelések

(Forrás: Lajos Steier: Ungars Vegawaltungung Oberungar unter Tschsechisher herchaff. Wien. 1929. 880. p.)

Az etnográfiai érv, később háttérbe szorult, mert az újabb és újabb követelések mindenütt átnyúltak a magyar etnikumba. Egyre inkább előtérbe kerültek a földrajzi érvek, hiszen Csehszlovákia Magyarország felé eső részeiben sehol sem terjeszkedik a természetes határáig.

Az újabb határjavaslatokat a „természetes határok” elérése motiválta. Ezeknek a határjavaslatok kidolgozásában nagy szerep jutott Rudolf Kalhous alezredesnek, aki a Párizsi békeidelegáció katonai szakértője és – Beneš katonai tanácsadója – volt. Az általa kidolgozott térképek a cseh vezetés maximális területi igényei t tartalmazták. Ezeket a határjavaslatokat már topográfiai térképeken ábrázolták, és nem úgy nagy vonalakban, mint az eddig ismertetett térképvázlatokon.¹⁷

A csehszlovák kormány a többi délkeleti határjavaslatait is földrajzilag indokolta. Indoklásképpen azt hozták fel, hogy a határ e része teljesen nyílt. Az északi terület földrajzi befejezése a Cserhát–Márta–Bükk–Tokaji hegységek gerince és a Tisza vonal. Ezért az általuk követelt vonal – mint ahogy a térképeik zöme is bizonyítja – Duna vonala Vácig, Cserhát–Mátrán át – Gyöngyöstől északra Bükk hegység gerincvonalán át – Miskolctól átvezető vonallal Sárospatakon át a Tisza partján vonulna végig. A rutén lakta területeken is a Tisza folyót, akarták határvonallak. Ezért támasztottak igényt Tarpa környékére is.

Az újabb vonalak kijelölése a térképeken mindig a politikai helyzet függvénye volt. Az Antant vezetőivel megpróbálták elfogadtatni – etnográfiai, földrajzi, közlekedési, és katonai szempontokra hivatkozva – az újabb vonalakat. Az újabb Váctól Miskolcig húzódó demarkációs vonalat, és változatait Beneš szorgalmazta Párizsban.¹⁸ Azonban a Károlyi kormány bukásáig nem hoztak róla döntést a tanácskormány elleni háborúban, megkísérelték ugyan e vonal elérését. Ez azonban csak részben, és rövid időre sikerült.

Lábjegyzetek

¹ A csehszlovák határok esetében erről lásd Gulyás László: A trianoni béke megalkotásának gazdasági vonatkozásai a csehszlovák békeidelegáció előterjesztéseinek tükrében. Konferenciakötet. Csíkszereda. 2002. 416–430. old.

² Suba János (1994): A szétmarcangolt ország IN: Száz rejtély a magyar történelemből (főszerk.: Halmos Ferenc) Budapest. 1994. 164–165. old.

³ Az egyik legfontosabb szereplő Edvard Beneš volt, szerepéről lásd Gulyás László: Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 2008.

⁴ A csehszlovák emigráció propaganda tevékenységéről lásd Gulyás László: Egy sikeres emigráció anatómiája. Edvard Beneš 1914–1918. AETAS 1996/2–3. szám, 103–108. old., tovább Gulyás László: „ZÚZZÁTOK SZÉT AUSZTRIA–MAGYARORSZÁGOT” Avagy a Masaryk–Beneš-féle csehszlovák emigráció érvrendszerének első szintézise. LIMES 2000/4. szám. 35–50. old.

⁵ Dr. Olay Ferenc (1932): Térképek a nemzetiségi terjeszkedés szolgálatában Bp. 1932. Magyar Nemzeti Szövetség 1–42. p. + térképek. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1932. évi 656. és 6547. számából.

⁶ Suba János (2004): Cseh és szlovák elképzelések Szlovákia déli határáról IN: „Honvédő város” Nógrád megye északi határának megvédése Tudományos emlékülés a Nógrádi Történeti Múzeumban. Salgótarján 2004. szept. 23. Discussioes Neogradienses 8. Salgótarján 2005. (89. p.) 54–77. old.

⁷ Olay (1932.): i. m. 10. old.

⁸ Lubor Niederle (1911): La rance slave tradiut par Louis Leger. Paris 1911. Alcan. in-8. XII.+ 231 lap és egy térkép. A térképet közli Olay (1932.): i. m.

⁹ Erről bővebben lásd Gulyás László: Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 2008. 41–96. old.

¹⁰ Edvard Beneš: Détruisez l’ Autriche Hongrie (Páris 1916.) című könyvének magyar nyelvű forráskiadását Gulyás László végezte el. Lásd Gulyás László (szerk.): „Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot! DOCUMENTA HISTORICA 5. Szeged 1992.

- ¹¹ *Ernest Denis* (1917): *La Question d' Autriche. Les Slovaques*. Paris. 1917. A térképet közli Olay (1932.): i. m.
- ¹² *Hadtörténeti Térképtár B.XIV. a.49. Stát Československý. [M. 1:3 000 000] Smichovč. 1918. Tiskem a nákladem graf. uměl. ustavu V. Neuberta. 30,5×15 cm. Szín. Hr. cs. A csehszlovák állam általános térképe 1918-ban, az elképzések szerint.*
- ¹³ *Hanus Kuffner* (1922): *Unser Staat und der Welfrieden*. Wien. 1922. 32. old. + 6 térkép.
- ¹⁴ A memorandumot ismerteti Gulyás László: *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 60–63. old.*
- ¹⁵ *Gulyás László*: *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 2008. 164–165. old.*
- ¹⁶ *Lajos Steier* (1929): *Ungars Vegawaltingung Oberungar unter Tchsechisher herchaff*. Wien. 1929. 880. p.
- ¹⁷ 19. *Die Tschechoslowakischen Denkschriften ftir die Friedenskonferenz von Paris 1919/20*. Berlin. 1938. Memorandum Nr. 5. 176–181 p.
- ¹⁸ *Gulyás László*: *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 2008. 144–176. old.*

MAJOROS ISTVÁN: Közép-Európa nyomában... Viták, vélemények a régióról

Abstract

Discussions, opinions are presented about Central Europe in this study. First the author brings the 80s to mind when Milan Kundera published his study about Central Europe kidnapped from the West. After that the author presents his researches about this region. Some historians (French and Hungarians), a member of the European Parliament and a manager were interviewed by the author in autumn 2007 and in January 2008 and he summarizes his results in this study. It is difficult to say something about the future of this region. But these days Central Europe doesn't work as a group in the European Union in spite of the fact that the region has common interests.

„Közép-Európa 2004. május 4-én hunyt el; az újraélesztésére tett kísérletek, legalábbis mind ez ideig, sikertelenek voltak.” – írja Pók Attila Közép-Európa (1915–2004): poszt-kommunista gyászbeszéd című tanulmányában.¹ Búcsút kell venni tényleg „szeretett halottunktól, Közép-Európa eszméjétől”, hogy ismét a szerző szavait használjam? De meg is fordíthatom a kérdést: el lehet búcsúztatni ezt a régiót, hiszen nem is biztos, hogy létezett, létezik?

Amikor Milan Kundera *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* című esszéjével 1984-ben megnyitotta, illetve újra megnyitotta a régióról szóló vitát, vajon melyik Közép-Európáról volt szó? Egy létezőről vagy absztrakt fogalomról? S ha megnézzük a vitában résztvevőket, milyen Közép-Európát lehet megrajzolni? A tegnap álma, szellemország, kultúrák együttélése, gyűlölködés, erőszak, tolerancia, s mindez együtt egy régióban. A középeurópaiság lelkiállapot, érzés, hangulat, a kisnemzetek földje, zsidó nosztalgia, értelmiségi gondolat, utópia, Európa periferiája, szellemi, lelki birodalom, érzelmi töltet, imaginárius régió, egy kísértet, amely a 80-as években bejárta Európát, fikció, a kisépek nyomorúságának a helye, egy olyan térség, melynek nincs múltja s nem is kelthető életre – úgy vélem ezek azok a címszavak, fogalmak, amelyekkel jellemezni lehet a régióval kapcsolatos vitát, s az ebben résztvevők véleményét. S talán egy közös pont a 80-as évek vitájában: ez a régió más, mint az oroszoké. Európa második világháború utáni megosztása számos igazságtalanság forrása, s „a Közép-Európa koncepció ... a szovjet uralom alóli felszabadulás ideológiájává változott”.²

Elterjedt nézet, hogy a Közép-Európa fogalom német, Németországhoz kapcsolódik, s ebben sok igazság van. Igaz, a 19. század elején Metternich fogadtatja el a laza, de Habsburg vezetésű Közép-Európa gondolatot a bécsi kongresszuson a Napóleon utáni Európa egyik pilléreként, amelyik nem nemzet, de nem is birodalom, inkább csak földrajzi fogalom, már ami Németországot és Itáliát illeti, s ebben szerintem Metternichnek volt igaza.³ A régióval kapcsolatban aztán számos koncepció született, melynek összefoglalóját Catherine Horel párizsi kolléganőm idén megjelenő könyvében majd részletesen olvashatjuk franciául. Egyet azért meg kell említenem, Naumannét 1915-ből,⁴ s ezzel kapcsolatban írja Péter László, hogy Mitteleurópájának hátterét a központi hatalmak 1914–1915-ös sikerei adták.⁵ Kétségtelenül voltak ilyenek, de ezek részsikerek voltak. A stratégiai cél, a villámháború azonban kudarcot vallott. S ha megfigyeljük a német Mitteleurópa-koncepcióval kapcsolatos viták, elképzelések mindig akkor erősödtek fel a 19–20. században, amikor Németország nem éppen sikeres időszakot élt át, s ekkor találkozunk a hivatalos politika

szintjén is azokkal a tervekkel, hogy az angolszász világgal szemben egy ellenrégión szervezzenek meg. S ez a Franciaország keleti részétől a Finnország és a Kaukázus vonaláig terjedő térséget foglalta magában.

Közép-Európa szinte minden korszakban, s így napjainkban is lehetőséget ad a vitára. Az érdeklődés itthon, a környező országokban, sőt a kontinens nyugati felében is megfigyelhető a térség iránt. 2008 októberében az Université Michel de Montaigne Bordeaux III három napos konferenciát szervezett Franciaország kisugárzásáról Közép-Európában a 17. századtól napjainkig, lengyelek, csehek, szlovákok, horvátok, magyarok és franciák részvételével. Az Európai Utas pedig 2007 nyarán szentelt kerekasztal-beszélgetést a témáról Schöpflin György, Tamás Pál, Tóth Péter, Bába Iván, Gerő András és Szarka László, valamint a főszerkesztő, Módos Péter részvételével.⁶ S természetesen ahány résztvevő, annyi vélemény, elképzelés Közép-Európáról, ahogy ezt már a nyolcvanas évek vitája kapcsán érzékeltettem. Ezúttal azonban nem ezt, s nem is az Európai Utas Közép-Európa képét akarom ismertetni, megmutatni (bár ez is megérne egy misét, pontosabban egy tanulmányt), hanem azt, hogy mit sikerült összegyűjtenem Közép-Európa nyomában járva.

Az elmúlt két évben több interjút készítettem Közép-Európáról a címnek megfelelően, s talán nem érdektelen bemutatni ezeket.⁷ Nézzük először két francia kollégámat. Bernard Lachaise, a Bordeaux-i III-as számú egyetem professzora megnézett néhány francia történeti munkát régiókról. *Az új Közép-Európa* című kötet azt írja, hogy a térség a Baltikum és az Adriai-tenger között terül el, s így Lengyelország, Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország, Románia, Jugoszlávia, Bulgária és Albánia tartozik hozzá.⁸ *A közép-európai népek atlasza* című munka szerint 1989 után már nem használják a Kelet-Európa elnevezést a régióra, hanem ismét a Közép-Európa fogalom jelenik meg, s ez a térség félúton található az Atlantikum és az Ural között. A könyv szerint 20 nép tartozik ide, megemlítve többek között a macedónokat, albánokat, letteket és észteket.⁹ Ez utóbbival kapcsolatosan Schöpflin György véleménye viszont az, hogy Észtország nem Közép-Európa, hanem posztkommunista Skandinávia.¹⁰

Georges Castellannak 1994-ben jelent meg *A Közép-Európa népeinek története* című munkája, melyben így definiálja ezt a régiót: „*Közép-Európa nem végleges határokkal rendelkező földrajzi régió, s nem is egy mozdulatlan szerkezete a történelemnek. Évszázadok során fejlődött ki a német gyarmatosítás és az oroszok hatalmas területe közti érintkezéseknek köszönhetően. E két pólus között szerveződtek meg a 10. századtól kezdődően a szláv népek (csehek, szlovákok, lengyelek, szlovének), a finnugorok (magyarok és észtek) valamint a többiek, mint a románok, litvánok, lettek*”. A második világháború után a régiót szerinte Ausztria, Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország alkotta.¹¹

Jacques Lévy 1997-ben publikált *Európa, egy földrajzi fogalom* című munkájában azt hangsúlyozza, hogy Európa mi voltunk, s aztán jött Kundera kiáltása azzal, hogy Közép-Európát elrabolták a Nyugattól.¹² Michel Foucher geográfus *Az Európai köztársaság* című 2000-ben publikált munkájában hasonló gondolatokat találunk. A második világháborút követően 40 évig a határok kérdése nem merült fel- írja, az Európai Unió pedig monopolizálta az *Európa* fogalmat. A kontinens másik fele volt Kelet-Európa vagy egyszerűen csak a Kelet. Prága, Varsó és Budapest disszidens gondolkodói kellettek ahhoz a nyolcvanas években, hogy szakítsanak a domináns fogalomhasználattal és megjelenjen Közép-Európa, mint földrajzi fogalom, s aztán elkezdődjön a vasfüggöny erodálódása. Napjainkban egyébként, az Unióban a Közép-Európa fogalom ritkán jelenik meg, s a Közép- és Kelet-Európa fogalomhasználattal találkozunk.¹³

Egy másik francia kollégám, ugyancsak Bordeaux-ból, François Cadilhon professzor felmérést készített hallgatói között, melyből kiderül, hogy Közép-Európát illetően vannak hiányosságok, de vannak meglepően jó ismeretek is. S bár Németország és Oroszország

közé helyezik, s a volt kommunista országokat nevezik meg általában, a konkrét ország elnevezésekkel már gond van. Afrikai hallgatói például Skandináviát és Finnországot jelölték a régióba. Igaz, az afrikaiak, amikor az Unióról volt szó, egész Afrikát ide akarták integrálni. A megkérdezettek 60%-a szerint a Közép-Európa fogalom politikailag már nem létezik az Unió miatt, kulturálisan viszont igen. És nagyon sajnálják, hogy Ferenc József birodalma többé már nincsen.

Magyar kollégával, politikussal, gazdasági szakemberrel személyesen készítettem interjút. Kiss Gy. Csabától, az ELTE docensétől tudtam meg, hogy Közép-Európát Magyarországon legalább egy évtizeddel korábban felfedezték, mint ahogy a régióról szóló vita elkezdődött a már említett Kundera tanulmánynak köszönhetően. S ez a felfedezés, 1971-től kezdődően éppen Szegedhez, a Tiszátájhoz kapcsolódik, amely Kelet-Európa elnevezés alatt foglalkozott a térséggel, természetesen Oroszország, pontosabban a Szovjetunió nélkül. Földrajzilag Csehszlovákiát, Lengyelországot, Jugoszláviát, Romániát és Magyarországot jelölte a fogalom. A folyóiratnak *Kelet-európai néző* címmel volt egy rovata, s az volt célja, hogy írjanak a szomszédos országokról, s beszámoljanak elsősorban a kulturális életükről. 1976-ban az Írószövetség szervezte meg a szomszédos országokba való járást, s ez szervezett keret adott a folyóirat törekvéseinek. Kiss Gy. Csaba *Köztes-Európa*,¹⁴ illetve *Kelet-Közép-Európa* fogalmat használ, amely az Európai Uniótól keletre, az Oroszországtól nyugatra eső térséget jelöli, és szerinte az Osztrák-Magyar Monarchia nem egyenlő Közép-Európával. Ha Oroszországgal vetjük össze a térséget „*más civilizációról, történelmi és mentális hagyományokról van szó*” – teszi hozzá. Megjegyzi azonban, hogy a határok korántsem élesek a két régió között, s Fehéroroszország, Ukrajna és Moldova átmeneti sávot képeznek. A köztes zónába szerinte a Baltikum is beletartozik a Balkánnal együtt, s a Nyugat felé az átmenetet Ausztria jelenti. A térséget a közös sors, a közös történelmi helyzet köti össze, pl. a nemzetté válás folyamata, ami persze ellentéteket is szül, hiszen a nemzeti program általában a szomszédok rovására valósult, valósul meg. Ugyancsak közös nevező a két totalitarizmus tapasztalata és a kommunizmussal szembeni ellenállás is. A jelen helyzettel kapcsolatban azonban megjegyzi, hogy Visegrád nem sikerült. Igaz, ebben talán az is benne van, 2004 után érkeztek olyan üzenetek, hogy ezek az országok ne legyenek nacionalisták, ne alkossanak tömböt, mert az Unió régebbi tagjai számára előnyösebb volt, ha külön-külön tárgyalhatnak velük, s így a régió országai egymással is versenyhelyzetbe kényszerültek. Azt már én teszem hozzá, hogy a jelenlegi válság ugyancsak ezt az egymással szembekerülést és a szétesést mutatja. Pedig, folytatja Kiss Gy. Csaba, a régió-nak vannak közös érdekei, mint az energia- és a biztonságpolitika. Úgy véli azonban, hogy a két háború közti bizalmatlanság továbbélése szerepet játszik a régió szétesésében.

Hasonló kérdéseket érintett Schöpflin György a FIDESZ Európa parlamenti képviselője is. Szerinte a közép-európai térség országai nincsenek olyan helyzetben, hogy össze tudnának fogni. S tegyük mindjárt hozzá, napjaink gazdasági válsága ezt a folyamatot csak erősíti. E kérdéshez kapcsolódik mindjárt az a felvetése, hogy az Unió vajon fel akarja-e vállalni az egész térség tökeigényes modernizációját. A jelenlegi helyzetben már én teszem hozzá, hogy az Unió egyáltalán fel tudja-e vállalni a modernizáció tetemes költségeit. És mindezt nem lehet csupán pénzügyi kérdéssé egyszerűsíteni. Ez ennél lényegesen több. De visszatérve Schöpflinhez, ő úgy véli, hogy a térség jövőjét az dönti el, hogy az ún. magál-lamok – Franciaország, Németország, Olaszország, Belgium, esetleg Szlovénia – megerősödnek vagy sem. Ezt persze bonyolíthatja Nagy-Britannia magatartása, ahol nem igazán szeretik Európát, s ezért lehet, hogy a britek új kapcsolatrendszer alakítanak ki maguknak. Amikor ugyanis beléptek az Unióba, jó gazdasági lehetőséget láttak benne. Menet közben azonban kiderült, hogy az Unió azért sokkal több, mint gazdasági vállalkozás, mivel a kontinensen a politikai, a kulturális, a társadalmi mozzanatoknak legalább olyan fontos szerepe

van, az angolok azonban ebből már nem nagyon kérnek. De visszatérve az előbbi gondolatra, a magállamok megerősödése esetén a közép-európai térség magára maradhat, s ennek egyik veszélye az lehet, hogy ismét bejön a képbe Oroszország. S ezt a hatalmas térséget se a régiónak, se az Uniónak nem szabad figyelmen kívül hagynia. Igaz, ebben az egészben azért az is benne van, hogy a visegrádi együttműködés emiatt fel is erősödhet. Akár úgy, hogy a régió országai felismerik közös érdekeiket, s összefognak. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ennek van a legkisebb esélye. Nagyobb a lehetőség arra, hogy Németország egyedül vagy Franciaországgal együtt megpróbálja kezelni ezt a régiót. Mindjárt hozzáteszem, napjaink helyzete, s a régebbi tagok magatartása egyelőre nem igazán utal erre. A kilencvenes években azonban volt már ilyen törekvés az említett két ország részéről. Jelenleg viszont az figyelhető meg, hogy az Unióban nincsenek állandó szövetségek, a régió országai nem alkotnak egységes tömböt, hanem a közép-európai államok bizonyos alkalmi célokért formálódó csoportosulások részeként jelennek meg, akár úgy, hogy ezekben egymással is szembekerülnek. Ez a mozgás kissé hasonlít az ún. európai hatalmi egyensúly rendszeréhez a 19. században. Talán nem véletlenül ír a szakirodalom az ún. európai koncert újjászületéséről az Unióban.¹⁵

A müncheni Délkelet-európai Intézet egykori igazgatója, Gerhard Seewann – jelenleg tanszékvezető alapítványi professzor a Pécsi Tudományegyetemen – szerint Németországban napjainkban nincs Közép-Európa vita. A 21. század elején Közép-Európa a Kelet-Európa címszó alá került. Legfeljebb a német konzervatívoknál jön elő ez a kérdés, akik ellenzik Törökország belépését az Unióba, s ezért a térség szerintük keresztény bástya lehet. Neki is az a véleménye, hogy Közép-Európa a Németország és Oroszország közti területet foglalja el, amelyhez a Baltikum is hozzá tartozik. S bár az intézete a szovjet időkben sok pénzt kapott, a Szovjetunió eltűnésével aztán e források elapadtak, megszűntek a nagy intézetek, s a Közép-Európa fogalomhasználat is eltűnt.

A történészek és a politikus véleménye után talán érdemes egy gazdasági szakember nézeteit is megismerni. Egy svájci székhelyű multinacionális cégről a Geberitről van szó, amely vizes alkatrészeket, felszereléseket gyárt és forgalmaz, és több mint száz évvel ezelőtt családi vállalkozásként indult, ma pedig a világ minden részén jelen van. Magyarországi volt ügyvezető igazgatója, Lukács Attila, mesélte, hogy a cég 1989 után jelent meg a régióban, s jelenlétét kizárólag gazdasági tényezők motiválták, motiválják. Egészen pontosan arra keresték a választ, hogy Közép-Kelet-Európa, amely a Geberit számára a Lengyelországtól a volt Jugoszláviáig terjedő térséget jelenti, hoz-e számukra elfogadható nyereséget vagy nem. Az elmúlt évek azt bizonyították, hogy a térség és ezen belül Magyarország hozta az elvárt teljesítményt. A közép-európai régió mintegy 7%-ot képvisel a vállalat üzleti tevékenységében (Ázsia 2%), s 2006-ban ez 2,2 milliárd svájci frankot jelentett. Amikor az interjút készítettem 2007 végén, az ügyvezető azt hangsúlyozta, hogy a cég számára ez a régió a jövő. Itt ugyanis minden kevesebbe kerül, mégis lehet hozni a nyugati színvonalat, mivel a kulturális közeg hasonló. A vállalaton belül azonban van hierarchia, s egy kelet-európai fizetése azért kevesebb, mint nyugati kollégájáé. A Geberit megfontolt befektető, s jelszava nem a revolúció, hanem az evolúció. S talán ez magyarázza, hogy a céget egy adott ország, ez esetben a magyar belpolitika különösebben nem érdekli, jóllehet ez a tényező nagyon is kihat pl. az építőiparra vagy az autópálya építésekre. Egy a fontos, a jövedelmezőség. Az ügyvezető korábbi, holland cégénél viszont fontos volt a belpolitika alakulásának figyelése. Érdekes egyébként, hogy nem a Közép-, hanem a Kelet-Európa fogalmat használják régióinkra, és számukra a Nyugat Bécsben ér véget. S az még érdekesebb, hogy az üzleti világ régióbeosztása más, mint a politikusé vagy a történészé. A Baltikum és Ukrajna ugyanis a Geberit orosz irodájához tartozik, Románia pedig a Perzsa-öböl térségéhez.

Még folytatni lehetne a Közép-Európa nyomában való járást, de úgy vélem a fentiek alapján is le lehet vonni néhány következtetést a régióról. Közép-Európa a meghaló, feltámadó istenekhez hasonlít, abban az értelemben, hogy hol mindenki vele foglalkozik, a nagyhatalmak érte harcolnak, hol pedig az érdektelenség, a magárahagyottság jellemzi. A 20. században Közép-Európa nem csupán német és bennszülött, hogy Hanák Péter kategóriáit használjam, ennél több. A két háború között Berlin mellett Párizs igen aktív a térségben és a két háború között még sikeres is a politikája, hiszen kiépíti szövetségi kapcsolatait. A második világháború után aztán ismét fel akarja újítani a régi kapcsolatokot, a Vörös Hadsereg jelenléte azonban már 1945 és 1947 között korlátozza törekvéseit, hogy 1947 után szinte semmivé redukálja. A rendszerváltás után ismét aktív a francia politika a régióban. Aztán ide lehet sorolni Rómát, Londont és Moszkvát is, különösen a második világháború után. Ami az ún. bennszülött Közép-Európát illeti, ezek a törekvések csak akkor működnek valahogy és ideig-óráig, ha a térség valamelyik állama legalább regionális szerepre törekszik. Ezt látjuk a középkorban Mátyás idején, vagy a két világháború között Csehszlovákia esetében. Ha viszont egy nagyhatalom kiszemeli magának ezt a térséget, akkor valóban működik, mert saját igényeinek megfelelően alakítja át, amint ezt a Habsburgok esetében látjuk, akik hosszú időre megszervezték a térséget, vagy Németország a harmincas években, illetve a Szovjetunió 1945 után. A nosztalgia pedig mindig akkor jön, amikor a régiót megszervező nagyhatalom meggyengül, s valamiféle liberalizáció elindul, mint Gorbacsov idejében. Ez pedig szabad teret ad a vitának, ahogy ezt a nyolcvanas években láttuk, s a régió aztán ábrándozhat arról, hogy ő a valójában a Nyugathoz, azaz Európához tartozik. Amikor aztán tényleg az áhított Európához kerül a régió, no, akkor jönnek a csalódások. Attól tartok ugyanis, hogy Schöpflin Györgynek igaza van abban, hogy a Nyugatról, Európáról, az Unióról a régiónak egy idealizált képe volt, s amikor az utóbbihoz csatlakoztunk 2004-ben egy elképzelt, de a valóságban nem létező Európához csatlakoztunk. S ezért amikor már belül vagyunk, s megismerjük a valóságot, jön a csalódás, majd a szétesés, főleg ha ehhez még gazdasági nehézségek is társulnak, mint napjainkban. S akkor most temetni kell Közép-Európát azzal, hogy beléptünk az Unióba annak minden következményével, vagy lesz még ebből a régióból valami.

Pók Attilával kezdtem, s tanulmányának záró soraival fejezem be: *„Ha netán valami motoszkalást hallanának hőn szeretett halottunk virágokkal ékes sírjából, távolítsák el róla a sírkövet, és adjanak neki még egy esélyt a feltámadásra. Mert noha temetni jöttem Közép-Európát, nem dicsérni, én még mindig hiszek a csodákban.”*¹⁶ Ehhez csak annyit teszrek hozzá, hogy a csoda alapvetően nem a régiótól függ. Az álruhás királyfinak pedig feltehetően még nincs pénze egy fehér ló vásárlásához, hogy aztán idelovagoljon és életre csókolja ezt a jobb sorsra érdemes Közép-Európát.

Lábjegyzetek

¹ <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/616/1/9/> Letöltve: 2007. 07. 29. Angolul 2006. február 24-én hangzott el Firenzében, Mitteleuropa (1915-2004). A postcommunist obituary from Hungary címmel.

² A felsorolt fogalmakkal kapcsolatban lásd: Hanák Péter: Közép-Európa két koncepciója, Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1. évf., 1.sz. (1990. január); Konrád György: Az öreg híd. Gondolatok Közép-Európáról, Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1993. 4. évf. 4.sz. Emil Brix: Az újragondolt Közép-Európa, Európai Utas, 2001/3. Lendvai L. Ferenc: Közép-Európa mint probléma, Új Holnap 1997/január; Módos Péter: Az Európai Utas új száma elé. Közép-Európa: van-e, volt-e, lesz-e, Európai Utas, 2004/3. Dancsi Katalin: Kelet-Nyugat fogságában: Közép-Európa helye szövegek térképén, Replika, 2001/június. Koller Boglárka: A sokarcú földrész. Az Európa-fogalom földrajzi és történelmi alakváltozatai, Európai Utas 2000/1. Schöpflin György: Közép-Európa: felemás moderniz-

- tás, Provincia, 2001. április; Vajda Mihály: Németország és Közép-Európa, www.c3.hu/scripta/lettre/lettre22/04.htm; Peter Zajac: Közép-Európa, Európai Utas, 2005/1.
- ³ Ormos Mária–Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945, Osiris, Budapest 1999. 23–24. old.
- ⁴ Naumann Frigyes: Középeurópa, Budapest 1916.
- ⁵ Péter László: Közép-Európa visszavetítése a múltba, Európai Utas, 2004/3. 65. old.
- ⁶ Mit kezdjünk Közép-Európával? Kerekasztal-beszélgetés, Európai Utas, 2007/2.
- ⁷ Az interjúk 2007 októberében, novemberében és 2008 januárjában készültek. Beszélgetőpartnereimnek az alábbi kérdéseket tettem fel: mit jelent Közép-Európa; mely országok tartoznak hozzá; miért a 80-as években alakult ki vita a régióval kapcsolatban. Az Európai Unióba való belépéssel valóban megszűnt ez a régió?
- ⁸ Antonin Snejdarek–Casimira Mazurowa–Château: La nouvelle Europe centrale, Imprimerie nationale, Paris 1986. 14. old.
- ⁹ Sellier, André–Sellier Jean: Atlas des peuples d’Europe centrale, La Découverte, Paris 1991. 5–7. old.
- ¹⁰ Mit kezdjünk Közép-Európával? Kerekasztal-beszélgetés, Európai Utas, 2007/2. 13. old.
- ¹¹ Castellan, Georges: Histoire des peuples d’Europe centrale, Fayard, Paris 1994. 9. old. 434. old.
- ¹² Lévy Jacques: Europe. Une géographie, Hachette, Paris 1997.
- ¹³ Foucher, Michel: La République européenne, Belin, Paris 2000.
- ¹⁴ Ezzel az elnevezéssel másoknál is találkozunk. Többek között Antoine Mares párizsi professzor is ezt a fogalmat használja a térségről írt kitűnő tanulmányában: L’Europe centrale en France au XXe siècle: un concept géostratégique (Specimina nova, Pécs, 1999. 77-98. old.
- ¹⁵ STEINERT, Marlis–SOUTOU, Georges-Henri: Ordre européen et construction européenne – XIXe–XXe siècle, Relations internationales, N° 90. été 1997.
- ¹⁶ <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/616/1/9/> Letöltve: 2007. 07. 29.

Szávai FERENC^{*}

Volt-e szerepe a gazdasági tényezőnek az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában?

Abstract

What role did the economic factor play in the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy?

This paper aims to answer the question whether economic forces played an important role in the Austro-Hungarian Monarchy during the era of Dualism and whether the economic factor contributed to the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy. In 1907, due to conflicts among the parties regarding the common customs area, an arbitral tribunal was set up to solve the difference of opinions. The Dual Monarchy was not only a common customs union but also a tax union. Hungary was greatly indebted for customs abroad and towards Austria. Many Hungarian and Austrian experts favoured economic isolation at the beginning of the 20th century. The permanent discussion about the common customs union and on the quota payment, the difference of opinion, and the economic weariness in the First World War may have played an important role in the dissolution of the Dual Monarchy.

Bevezetés

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1867 és 1918 között fennállt különleges dualista állam, realunió Közép-Európában. Két fele, a Magyar Királyság és Ausztria (amely a mai Ausztria mellett magába foglalta egyebek mellett Csehországot, Galíciát, Bukovinát, a mai Szlovéniát és Olaszország egy részét) belső ügyeit önállóan intézhette. Közös ügyeknek számítottak a külügy és a hadügy, valamint az ehhez szükséges pénzügyek. A létrejött kiegyezésben megkísérelték az udvar nagyhatalmi törekvéseit összeegyeztetni a magyar alkotmányos törekvésekkel. A politikai kiegyezést a gazdasági kiegyezés egészítette ki, amit azonban tízévente meg kellett újítani. Ennek eredményeként fenntartották a közös bank- és valutarendszert (a jegybank az Osztrák–Magyar Bank volt), valamint a közös vámrendszert.

1. A Monarchia közös piaca.

1.1. A vámunió

A szabad munkaerő, a tőke és a törvényi szabályozás mellett kétség kívül a szabad kereskedelemnek, a piacnak komoly szerepe van a gazdaság működésében. Az Osztrák Császárságban Karl Ludwig Freiherr von Bruck (1798–1860) elképzelése volt, hogy vámpolitikájának segítségével a dunai államok gazdasági fejlődésbeli elmaradottságát lassan javítson, illetve a gazdasági fejlődést kiegyenlítse. Mária Terézia 1775-ben eltörölte a vámhatárokat Csehország, Morvaország és az osztrák tartományok között. Létezett azonban egy ún. preferenciális kapcsolat is, ennek lényege az volt, hogy mindkét fél alacsonyabb illetéket fizetett a területéről érkező árukért. Ezt a gyakorlat Franciaországban Colbert vezette be, majd Turgot folytatta és 1789-ben teljessé vált ki.

^{*} DSc – Budapesti Corvinus Egyetem, Kaposvári Egyetem.

Friedrich List (1789–1846) 1818-ban egy egységes vámrendszer tervét dolgozta ki, majd 1834-ben a Zollverein megalkotásával megteremtette a csatlakozó német államok számára a szabad piacot és az egységes pénzrendszert. A vámunió 1834. január elsején kezdte meg működését porosz irányítással.¹

Ekkor Magyarországon a gazdasági reform két legfontosabb kérdése volt a jobbágyfelszabadítás és az Ausztria és Magyarország közötti belső vámhatárok megszüntetése. A közép-kortól 1850. október 1-jéig fennállt a magyar korona országait elválasztó vámhatár. 1850. október 1-je után indul meg a szabad kereskedelem, s John Komlos és Katus László vizsgálatai is arra engednek következtetni, hogy a vámunió létrejötté annak mindkét tagjának javára szolgált. Ha azonban a gazdasági növekedés nagyságrendje oldaláról közelítjük meg a kérdést, akkor John Komlos válasza vizsgálatai alapján az, hogy a nettó nyereség túl kicsi volt ahhoz, hogy a gazdasági növekedés meghatározó eleme legyen. A két gazdaság 1850 után nyílt meg egymás felé. Mégis 1850 előtt Komlos szerint nem lehetett a fejlődés legnagyobb akadálya, ugyanis a határsorompó megszűnéséből származó nyereség nagyságrendje a bruttó nemzeti terméknek mintegy 1,5% volt. Következésképp nem lehetett a reform az osztrák ipar és mezőgazdaság esetében a fejlődés döntő mutatórugója. Ami a jobbágyfelszabadítást illeti ez sem fejtett ki olyan széles hatást, mint ahogy azt feltételezték. Legfeljebb egyszer és mindenkorra 1 vagy 1,5%-os növekedést jelentett a teljes mezőgazdasági eredményben.²

A magyarázat a preindusztrializáció eredményeiben van, az osztrák ipari termelés 1820-as évek végéig gyorsul, majd az első világháborúig mérsékelt ritmust mutatott. (évi 2,5%). A magyar gazdaság előnyeit a következőkben lehetne összefoglalni: „textil- és búzaházasság” (Eddie M. Scott) keretében Ausztria elérhető piacot jelentett a magyar mezőgazdasági termékeknek. Ausztria volt a szakképzett munkaerő és tőke nélkülözhetetlen forrása. Ausztria kétszer nagyobb értékű értéket állított elő, az egy főre jutó termelés is 44%-kal több volt.

Katus László szerint a vámunió hatásának eredményeképp Magyarország egy függő helyzetből egyenjogú partnerré vált, két gazdaságilag önálló és szuverén ország meghatározott időben kötött önkéntes és felmondható vámuniójává alakult át. Az eltérő fejlettségű országok érdekeit nem volt könnyű összehangolni. Ugyanakkor kölcsönösen érvényesülhettek a két ország eltérő történeti és strukturális adottságaiból származó komparatív előnyök. A magyar államkölcsönöket túlnyomórészt Ausztria finanszírozta, 1890-es évek elején a magyar állami költségvetés több mint 60%-a a Monarchia másik felében volt elhelyezve. Tény: hogy a magyar ipari fejlődés gyorsabb volt a dualizmus idején, mint az osztrák. Hátrányul lehetne felróni, hogy egy egyoldalú szerkezet alakult ki, pl. könnyűipar, főleg a textilipar kis súlya jellemezte. Ausztriából származott az ipari gépparkunk jelentős része: az élelmiszeriparban 68, a bőriparban 62, a faiparban 43, a textiliparban 33, a vasipar 38, a többi 20%.³

Az Osztrák–Magyar Monarchia „közös ügyeit” 10 évente újították meg. A monarchia egyes határ menti körzetei, kikötők kívül estek a közös vámterületen. A két országnak közös pénzrendszere volt: az „ausztriai érték” (az ezüst forint). „Egyenlő alapelvek” (fogyasztási adók, jövedékek: mint pl.: a posta és táviratügy, vasutak építése és üzemeltetése. A két ország azonos súly és mértékrendszert használt. A kereskedelmi és vámszövetséget 10 évre kötötték, de 5 év után bármelyik fél kérhette a módosítását.⁴

A közös vámterület ellen sokan felhozták, hogy az elszegényedésünk forrása, hogy nagy mennyiségű nyerstermék kerül ki az országból, vagyis többet fizetünk, mint amit kapunk. A magyar áruk vámvédelem nélkül túrték a külföld szabad versenyét. A nyerstermék kivitele káros. A gazdasági elkülönülésnek a következő formái lehetségesek: 1. Magyarország egészen független vámterületet képez és Ausztriával 2. Független vámterületet képez, de oly módon hogy egymásnak Ausztriával nagyobb előnyöket ad, de főképp a vámok tekintetében. 3. Ausztria és Magyarország továbbra is megtartja a külfölddel szemben egységes közgazdasági területét, de az egymás közötti forgalmat közbeeső vámokkal szabályozza.⁵

Ugyanakkor más vélemények szerint 1850-ben a magyar államtömb óriási méretei és roppant erőforrásai, hatalmas nyersanyag és munkaerőkészlete, jelentékeny felvevőpiaca tette különösen vonzóvá beolvasztását az összbirodalom gazdasági szerkezetébe.

1.2. A vámunió hatása

Fennállásának ideje alatt végig és utána is viták folytak, alapvetően két fő álláspont fogalmazódott meg, az egyik szerint a két ország gazdasági érdekei annyira eltérőek, hogy a kereskedelmi és vámszövetség akadályozza a fejlődést. A másik vélemény szerint viszont a gazdasági emelkedéshez vezetett. Szerényi József⁶ szerint nincs másik két ennyire gazdaságilag egymásra utalt ország. A közös vámterület (a heves viták ellenére) a Monarchia felbomlásáig mégis fennmaradt.

1.3. A közös vámterület problémái

A két eltérő adottságú, szerkezetű és fejlettségi szintű ország külkereskedelmi érdekeit nehéz volt összehangolni. A Monarchia méreteit tekintve Oroszország és Németország után a korabeli harmadik legnagyobb gazdasági egység volt a kontinensen.

A gazdasági fejlettség tekintetében pedig középső helyet foglalt el Európában (alacsonyabb értékek Európa déli és keleti periferiáján voltak, Portugália, Spanyolország, Balkán és Oroszország tartozott ide, magasabbak voltak Nyugat-Európa egyes területein és a skandináv országokban, hasonló fejlettségű volt Olaszország.⁷

1.4. A gazdasági növekedés mértéke

A politikai fejlődés egyértelműen a dezintegráció felé haladt egészen Magyarországon a felbomlásáig, de gazdaságtörténeti elemzések szerint a piaci integráció előrehaladt. De vajon ez az integráció egyformán előnyös volt-e a Magyarország. összes országa számára? Felzárkóztatta-e az elmaradottabb területeket vagy fokozta a különbségeket?

Megállapítható, hogy Magyarország gazdasági növekedésének üteme a dualizmus korában a leggyorsabbak közé számított Európában, így felülmúlta Ausztriáét. Fontos kérdés, hogy ebben milyen szerepe volt a közös piacnak!⁸

1. táblázat. Gazdasági növekedés 1870–1913 között (egy főre jutó reál bruttó hazai termék – 1960. évi USA dollárban számítva) az alábbi képet mutatta⁹

Osztrák Köztársaság	1,46
Ausztria	1,32
Habsburg Birodalom	1,45
Németország	1,51
Franciaország	1,06
Egyesült Királyság	1,00
Olaszország	0,81
Hollandia	0,93
Belgium	1,05
Svájc	1,32
Svédország	2,39
Dánia	2,19
Norvégia	1,35
Spanyolország	0,25
Oroszország	0,62

David F. Good számításai a birodalmi léptékű integráció az 1850–60-as évtizedekben szerveződött egybe a nagykereskedelmi árak összehangolása alapján. Good a pénzügyi kamatlábak integrációját az 1880-as évtized első felére helyezte.

Eszerint Európában az Osztrák–Magyar Monarchiánál csak Dánia, Svédország és Németország rendelkezett nagyobb növekedési mutatókkal, ami rámutat egyrészt arra, hogy a növekedési szakasz a fenti időintervallumban indulhatott el a Monarchiában, illetve más nyugat-európai országokban esetlegesen korábban, vagy a növekedés hullámai már nem érték el a korábbi 1870 előtti szintet.¹⁰

A közös vámterületen belül is nagyon eltérőek voltak az adottságok, az osztrák-német és cseh tartományok gazdasági fejlettsége az 1860-as években nagyjából azonos volt a németekével, míg Galícia Bukovina és Dalmácia a balkáni és orosz területekhez állt közelebb e téren. Magyarország minden tekintetben köztes helyet foglalt el a tartományok között.

2. táblázat. A bruttó hazai termék Ausztriában 1911–1913 között¹¹

Régió	1 főre koronában számolva
Alpi területek	
Alsó Ausztria	850
Felső Ausztria	626
Salzburg	641
Stájerország	519
Karintia	556
Tirol, Voralberg	600
Cseh területek	
Csehország	761
Morvaország	648
Szilézia	619
Déli területek	
Kráin	439
Tengermellék	522
Dalmácia	264
Kárpáti területek	
Galícia	316
Bukovina	310
Ausztria	569

1.5. Komparatív előnyök

Az osztrák és cseh területek növekvő nyersanyag- és élelmiszerigénye gyorsan és tartósan bővülő exportpiacot nyitott a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar számára. Az osztrák és cseh iparvidék pedig Magyarországra szükséges termelési tényezőket (pl. tőke, korszerű gépek, szakemberek) exportált.

A magyar külkereskedelem több, mint 2/3-a a közös piacon valósult meg, Magyarország számára fontos kiviteli piac volt, Ausztria esetében ez csak 35–40% volt, tehát ő nem volt oly mértékben a magyar termékekre szorulva.

Az Ausztriával folytatott külkereskedelmünk az 1840-es években a kivitel 90%-a mezőgazdasági nyerstermék, 10% ipari termék volt. 1909-13-ban a mezőgazdasági nyerstermékek aránya már csak 55%, az ipari termékeké 44%, de ezen belül az élelmiszer-ipari termékek részesedése 25%.

Katus László szerint nemcsak a mezőgazdaságra, hanem az iparra is fejlesztő hatást gyakorolt a közös piac.

Az agráripari munkamegosztás egy agrárjellegű, élelmiszer- és nyersanyagtermelő ország és egy iparosodottabb terület egysége miatt érvényesült.

A közös vámterületen a behozatalunk volumene gyorsabban növekedett, mint a kivitelé. A magyar külkereskedelem cserearányai a közös vámterületen 35%-kal javultak, tehát ugyanakkora kivittel 35%-kal több behozott árura tellett az 1. világháború előtti években, mint 1880 körül. Mindez a közös vámterület előnyeinek tudható be (pl. a világpiactól eltérő áralakulásának), viszont a vámkülföldi kereskedelmünk cserearányai tartósan romlottak.

A Monarchia közös piaca megkönnyítette a magyar gazdaságban hiányzó vagy szűkében lévő termelési tényezők pótlását (ez főleg a nyugati részekről érkezett). Tehát a tőke, a fejlett technika és a szakképzett munkaerő importja segítette a tőkés gazdaság megalapozását.¹²

1.6. Gátolta vagy segítette az iparosodást a vámunió?

Ez a legtöbbet vitatott kérdés állapítja meg Katus László. A fejlettebb osztrák-cseh iparral folyó szabad versenynek egyaránt voltak hátrányai és előnyei! Pl.: a magyar ipar növekedése a dualizmus korában jóval gyorsabb volt, mint az osztráké. Az 1880-as évek végétől az eddig elmaradott iparágak is fejlődésnek indultak, az ipar szerkezete kiegyenlítettebbé vált. A felgyorsult technikai fejlődés új iparágakat hívott életre, melyeknél már nem érvényesült a régebben iparosodott régiók előnye. Mindemellett közös vállalatok alakultak, megvalósítva a magasabb szintű integráció különböző formáit.¹³

2. Gazdasági okok vezettek-e a Monarchia felbomlásához?

2.1. A probléma felvetése

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását vizsgálva Kövér György tette fel azt a kérdést, hogy a gazdasági tényezőnek volt-e szerepe a felbomlásban? A tanulmány arra a következtetésre jut, hogy Jászi Oszkár¹⁴ és Fink (Maria Krisztina)¹⁵ tévedett Magyarország gazdasága rendben működött, nem emiatt bomlott fel, hanem felbontották.¹⁶

A különböző nézőpontok miatt a kérdés tisztázása nem egyszerű, különböző véleményeket kellett megvizsgálni, gazdasági tényeket megvizsgálni és értelmezéseket interpretálni. Ugyanakkor az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági működését illetően még mindig vannak tisztázatlan problémák.

Jászi Oszkár az 1900-as évek első évtizedére teszi a centrifugális gazdasági erők túlsúlyát, a kérdés az, hogy előkészítette-e a gazdasági dezintegráció folyamata? Fink (Krisztina Maria) megközelítése szerint az intézményrendszer 1867-től túlsúlyra kerülnek a centrifugális erők.

A gazdasági dezintegráció, a politikai rendszer csődje eredményezte egyben a kudarc szemléletét. Ha azonban a szemléletünk Kövér György és Katus László alapján a lehetőség oldaláról vizsgálja a kérdést, akkor egészen más eredményre juthatunk.

Az Osztrák–Magyar Monarchia működésében a közös ügyek és a közös érdekeltsgű (dualisztikus) ügyek működését nem végleges megoldásként, hanem általában 10 évente megújítandó alku keretében szabályozták.

A legtöbb vitát kiváltó területe volt az Osztrák–Magyar Monarchiának:

1. A jelentős adósság megosztása,
2. Kvóták (a közös ügyekhez való hozzájárulás mértéke),
3. Az Osztrák–Magyar Monarchia két állama közötti kereskedelmi és vámszövetség.

2.2. Adósság

Ausztria fedezetlen adósságát 7 767 835 764, Magyarország esetében 6 741 322 674 koronában állapították meg. Főleg az adónemek és értékpapírok alapján állapították meg az „utódállamok” részesedését az osztrák és magyar adósságban.

Eddie M. Scott szerint a központi kormányzat kiadásaiban az adósságszolgálat mellett fontos szerepet játszott a közös ügyek finanszírozása. Ez a kiadások tekintetében az osztrák fél esetében a rendes összkiadások 27,6%-a volt 1869–1973 között, 1909–1913 között pedig 19,7%. Magyarország ugyanebben az időszakban 16,4%-ot, illetve 14,3%-ot fordított a közös ügyek finanszírozására. Csak érdekességgént jegyezzük meg, hogy az adósságszolgálat Ausztria esetében a fenti időpontban az összes kiadások 36,6%-a, illetve 32,5%-a volt, míg Magyarországon 29,1, illetve 26%. A bevételek legnagyobb része a közvetett adókból, monopóliumoktól származott, ami igaz volt Magyarországra is.¹⁷

A háború hatására a kvóta-hozzájárulást a háromszorosára kellett emelni, hogy fedezze a közös kiadások 100%-át.¹⁸

3. táblázat. Az Osztrák–Magyar Monarchia államadósságának megosztása¹⁹

Ausztria		Magyarország	
Ausztria	36,827%	Magyarország	49,629%
Olaszország	4,087%	Románia	23,659%
Lengyelország	13,733%	Szerb-Horvát-Szlovén Királyság	6,800%
Románia	1,610%	Csehszlovákia	17,384%
Szerb-Horvát-Szlovén Királyság	2,043%	Ausztria	1,716%
Csehszlovákia	41,700%	Fiume város	0,812%

2.3. Kvóták

Az Osztrák–Magyar Monarchiában a közös kiadások fedezetét a vámbevételek jelentették, ez azonban mindig kevésnek bizonyult. A hiányt kvótákból pótolták. Így a vámbevételek nem tartoztak egyik állam költségvetésének indirekt adójához sem.²⁰

A közös érdekű ügyek (vámbevételek, őrlési monopólium, a katonai és egyéb alapítványok bevételei); a kvóták a korszakban az alku eredményeként így alakultak: 1868–1871 között 30%, 1872 30,22%, 1873–1899 között 31,4%, 1900–1907 között 34,4%, 1907–1918 között 36,4%.

Az utolsó kvótatárgyalások a magyar fél hozzájárulását 2%-kal megemelték (63,6 : 36,4%). A kvótatárgyalásokat komplikálta az adóbevételek nagyságának megállapítása. Ausztria és Magyarország bevételi szerkezetében sok hasonlóság volt, a kiadások azonban sokkal eltérőbbek. Lényegi eltérés a két legnagyobb kiadási oldalnál jelentkezett, az adósságszolgálatnál és a közigazgatási kiadásoknál.²¹

4. táblázat. Az Osztrák–Magyar Monarchia költségvetésének fedezete 1885–1914 között
(1000 koronában)²²

Év	vámbevétel	%-os fedezet	kvótákból	%-os fedezet
1885	9 652	3,88	239 308	96,12
1890	83 054	29,47	198 766	70,53
1895	107 422	34,99	199 596	65,01
1900	131 048	37,64	217 116	62,36
1904	113 273	29,01	277 220	70,99
1905	148 630	33,93	289 440	66,07
1907	162 032	30,49	271 490	69,51
1908	169 931	35,46	344 445	64,59
1909	197 980	30,76	445 598	69,24
1910	228 452	39,82	345 298	60,18
1911	222 717	40,23	330 855	59,77
1912	238 645	36,06	423 191	63,94
1913	197 704	33,01	401 646	66,99
1914	197 252	33,39	194 039	66,61
1914/15	216 455	36,96	369 268	63,04
		32,34		67,66
Összesen	2 424 247		4 547 276	

5. táblázat. A kvóták összege és megoszlása 1885–1914 között (1000 koronában)²³

Év	Osztrák kvóta	Magyar kvóta	Egy főre jutó kvóta	
			Osztrák	Magyar
1885	164 166	75 142	7,18	4,78
1890	136 354	62 412	5,70	3,58
1895	136 922	62 674	5,48	3,58
1900	142 428	74 688	5,45	3,91
1904	181 856	95 374	6,88	4,95
1905	189 872	99 567	6,69	4,91
1907	172 673	98 826	7,11	5,22
1908	173 449	99 269	6,30	4,80
1909	283 400	162 198	10,05	7,87
1910	219 710	125 588	7,76	6,01
1911	210 424	120 431	7,39	5,72
1912	269 147	154 044	9,38	7,26
1913	255 418	146 618	8,83	6,85
1914	123 409	70 630	4,30	3,28
1914/15	234 854	134 413	7,91	6,12
átlag	2 894 082	1 581 874	7,09	5,256
	64%	35%	57%	43%
	4 547 276			

2.4. Vám- és kereskedelemügy

Eddie M. Scott szerint az Osztrák–Magyar Monarchia több volt, mint vámunió. Véleménye szerint monetáris integráció és részleges adóunió volt: a munkaerő és a tőke szabad áramlása valósult meg. A részleges adóunió megfelelést is megfogalmazza (a fogyasztási adókat felvették a „közös érdekű ügyek” közé. Ezt alapvetően értették a hús, cukor, szeszes italok, később petróleumra.

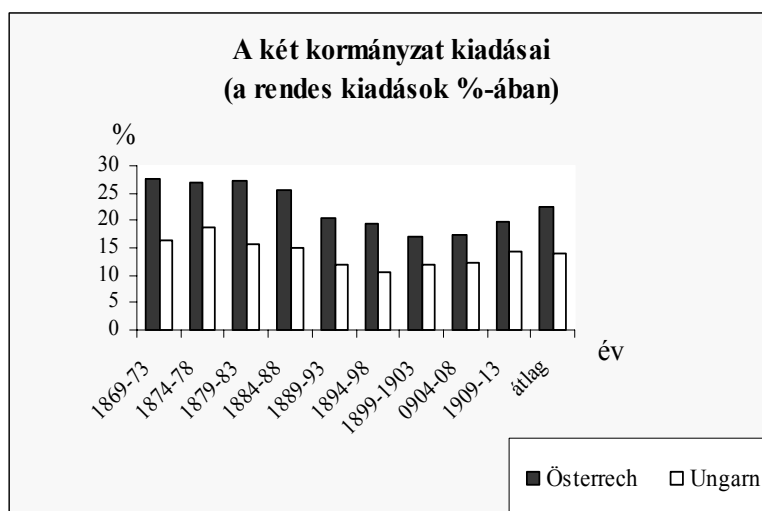
A közfinanszírozás egésze szinte feltáratlan terület Ausztria–Magyarországgal kapcsolatban. Érdekes kérdés továbbá az is, hogy a kvótaarány összhangban volt-e, vagy jelentősen eltért a partnerek fizetőképességétől?²⁴

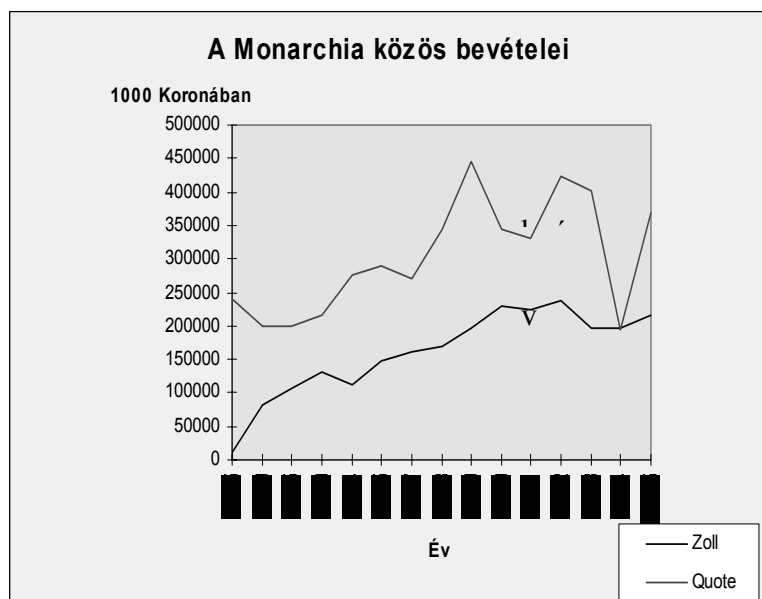
Az Osztrák–Magyar Monarchia közös érdekeltségű ügyei voltak:

1. közös államadósság,
2. vasúthálózat,
3. vámszövetség,
4. egységes adó, pénz,
5. ipari törvényhozás – a magyar ipar fejlődése,
6. katonai vezénylet – a közös költségvetés 95%-át a katonai kiadások tették ki.

6. táblázat. Az Osztrák–Magyar Monarchia közös államháztartása (nettó kiadások)²⁵

	A) összesen	B) hadügy		C) ebből haditengerészet		Fedezet vámbevételből	
		1000 K.	%-ban	1000 K.	%-ban	1000 K.	%-ban
1868	215 596	206 008	95,5	15 852	7,7		
1871/1875	223 389	212 120	94,9	21 112	9,9		
1876/1880	284 142	269 311	94,8	17 826	6,6		
1881/1885	258 634	246 984	95,5	19 416	7,9	22 286	8,6
1886/1890	294 798	281 662	95,5	24 391	8,6	59 164	20,1
1891/1895	297 961	285 974	96,0	24 746	8,6	102 205	34,3
1896/1900	346 575	333 213	96,1	34 272	10,3	124 389	35,9
1901/1905	398 759	382 457	95,9	57 691	15,1	131 981	33,1
1906/1910	516 775	498 360	96,4	81 858	16,4	182 595	35,3
1911	553 572	532 507	96,2	120 666	22,6	222 717	40,2
1912	683 272	659 961	96,6	170 197	25,8	238 654	34,9
1913	934 989	909 987	97,3	210 155	23,1	227 669	24,4

Kövér György tanulmányában hangsúlyozza a piaci erőtér fontosságát, a piac megfelelő működését, a gazdaság stabilitását és a centrifugális (széthúzó) és a centripetális (összetartó) erők egyensúlyát. Jászi szerint a gazdaság problémái 1900–1913 között jelentkeztek. A Ciszlajtán területek passzívba fordulása indukálta, 1906-tól nálunk is jelentős passzívum halmozódik fel. Gazdasági mélypontok jelentkeztek, így 1908-ban, 1913-ban.

Kövér György szerint fontos vizsgálati kérdés a két birodalom fél közötti áru és tőkeforgalom, a Monarchia egészének nemzetközi kereskedelmi és fizetési mérlege. Szerinte a Monarchia egészét jellemezte a periodicitás (Kondratyev hullámok), s a külkereskedelmi mérleg átmeneti passzivitása ezzel magyarázható.²⁶

2.5. Viták az Osztrák–Magyar Monarchia kereskedelm- és vámszövetségének megújítása körül 1907-ben. A nemzetközi fizetési mérleg alakulása a századfordulón

Mégis a gazdasági különállásnak megfogalmazódtak a lehetőségei az utolsó kereskedelmi szövetség megújításának tárgyalásain, és körvonalazódott a különálló magyar kereskedelem és iparügy.

A 10 évre kötött kereskedelmi és vámszerződés lejárt 1897. december 31-én, Magyarország önálló akart lenni.²⁷

A tíz évre szóló megállapodások tartalmazták:

1. A vám és kereskedelmi terület egységét, kivétel a vámkülföldi kereskedelem,
2. a vámmentes kereskedelmet,
3. minden belföldi termék azonos illetékkel történő terhelését a birodalom mindkét országában.

Összességében hat kiegészítési tárgyalás volt 1867, 1878, 1887, 1899, 1907 és 1917-ben.²⁸

1899: XXX. tc. alapján mégis hosszú vita után megállapodás született, mégsem válnak külön, de megalapozták a különválás lehetőségét.

Ennek az volt az előzménye, hogy 1905-ben külügyi hivatal nemzetközi kereskedelmi szerződést kötöttek, ezeket nem fogadják el a birodalom mindkét felében.

1907: LIII. tc. Rajnik Béla szerint mégis lépés a gazdasági önállóság felé, még megszavazták a közös vám- és kereskedelem ügyét, de megtörtént a magyar gazdasági önállóság lehetőségének az elfogadása.

1907. október 8-án a magyar–osztrák kereskedelmi szerződés a gazdasági közösséget biztosította, viszont a kapcsolat 1917 végéig szólt, de 1918. január 1-jétől kimondta a különválás lehetőségét. 1907. október 8: LIII. tc. – magyar–osztrák kereskedelmi szerződés kidomborította tehát Magyarország gazdasági függetlenségét, s nemzetközi garanciát adott 1918. január 1. az önállóságra.²⁹

Ausztriában az agráriusok (Club der Land- und Forstwirte) szerettek volna gyorsan szakítani Magyarországgal, hasonló módon, mint Magyarországon az ipari körök. Magyarországon az 1907-es döntés ezzel politikai színezetet is kapott.³⁰

Az önállóság lehetőséget nyújtott volna a magyar területen egyenlő versenyre és az ipar fejlesztésére. Kossuth Ferenc szerint „Egyoldalú előnyök nem békét, hanem gyűlöletet, nem gyarapító munkát, hanem romboló küzdelmet jelentenek.”

A kereskedelem ügyét az 1867: XVI tc., majd az 1878: XX. tc, és az 1887: XXIV. tc. szabályozta, majd végül a fenti 1907 LIII. tc.³¹

Éppen a vámunió megújítását célzó vitás kérdések elintézése ösztönözte a feleket arra, hogy nem állandó tevékenységgel felállították 1907-ben a döntőbírádságot, amely esetenként ülésezett és a vitás kérdések megoldásában kellett döntéseket hoznia.³²

Rajnik Béla könyvével a Magyar Tudományos Akadémia dicséretét érdemelte ki 1909-ben, de minden bizonnyal az önálló magyar ipar megteremtéséért küzdők is hatása alá kerültek. A könyvben a különválás, az új rend érdekében történő intézkedéseket fogalmazza meg a szerző.

Elsőként szükségesnek tartja a pártok összefogását, az ipari munkáshiány megszüntetését (tisztességes megélhetés, fogyasztási adókban – a munkások érdekeit vegyék figyelembe) – a visszavándorlás elősegítését.

Kiemelt fontosságot tulajdonít a munkaerő fejlesztése mellett az önálló jegybank felállításának, s arra a kérdésre, hogy mi szolgálja jobban az érdekeket a közös vagy az önálló, azt a választ adja, hogy az önálló jegybank a gazdasági függetlenség és jólét záloga egyben.

Fontosnak gondolja Rajnik az egyéb hitelügyek (független pénzügyek kellenek, az ipari vállalatoknak pénzre volt szükség) rendezését, a forgalmi ügyek megoldását, hiszen szerinte Ausztria körülsáncolta magát.

Szükséges a gabonaárak paritásának biztosítása, az őrlési forgalom körüli visszaélések felszámolása.³³

Tőzsdereformra (papirosbúza és tőzsdebírádság) tesz javaslatot, a határidőüzletek (mezőgazdaság, kereskedelemre, hatás a malomiparra) átfogó szabályozására. Az iparügyek terén az ipari termelés fejlesztése és a keleti piacok (kereskedelmi szerződések) biztosítása áll gondolkodásának középpontjában.

Rajnik véleménye az, hogy menjünk elébe a problémáknak, 1918 előtt gyakorlati és tudományos szakemberekből álló bizottság felállítására tesz javaslatot. A különválást – mintegy gyógyszernek nevezi, ami lehetőséget kínál az egészséges fejlődés számára.

Végül soron hitet tesz a szabad kereskedelem mellett. Végül kimondatja Kossuth Ferencel az álláspontját: „Nem lehet jólétben az az ország, melyben az emberi kereset legjövendőmezőbb forrása, az ipar, nincs meghonosítva és nem foglalhatja el kellő helyét a világ államai között az az ország, melynek kereskedelme nincs a saját kezében”.³⁴

Érdekes továbbá a nemzetközi fizetési mérleg alakulását megvizsgálni. Fellner Frigyes 1908-ban megjelent művében alátámasztja azt, hogy az 1901–1905 közötti években Magyarország eladósodott Ausztriának évről évre mintegy 305 millió koronával. Magyarország fizetési mérlege kedvezőtlenebb, mint a közös vámterületé külfölddel szemben. Magyarország fizetési mérlege a külfölddel szemben 176 millió korona passzívumot mutatott,

az Osztrák–Magyar Monarchiában pedig a vámkülfölddel szemben csak 30 millió tartozást. Ez egyben azt jelenti, hogy Ausztria fizetési mérlege a külfölddel szemben 146 millió korona követelést mutat.³⁵

3. Konklúziók

Összevetve az eddigieket az alábbi konklúzióra lehet jutni. A gazdaság működésének és a fizetőképességnek a gondjai, a vám- és kereskedelmi szövetség megújulásának vitái, különösen az utolsó megállapodás (1907), a deficit finanszírozásának nehézségei, majd a világháború anyagi terhei (Magyarország esetében 2 és fél békeév teljes nemzeti jövedelme), a teljes gazdasági kimerülés elsősorban közvetett, majd tényleges szerepet játszott az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában, különösen annak következményeiben.

Lábjegyzetek

¹ *Henderson, W. O.* (1939): The Zollverein. The Macmillan Co. New York.

² *Komlos John* (1990): John Komlos: Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században. Maecenas Kiadó, Budapest.

³ *Katus László* (2008): Sokszólamú történelem. Katus László válogatott tanulmányai és cikkei. Kiadja a Pécsi Tudományegyetem Történelem Tanszékcsoport. Szerkesztette: Nagy Mariann–Vértési László. Pécs, 125. old.

⁴ *Paulinyi Ákos* (1973): Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns. In.: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 1. Die wirtschaftliche Entwicklung. Herausgegeben von Alois Brusati. Wien, 567–592. old.

⁵ *Matlekovits Sándor* (1905): Közös vámterület és a gazdasági elválás Ausztriától. Budapest.

⁶ *Szterényi József* (1861–1941). 1861. november 6-án született a Somogy megyei Lengyeltótiiban. A középiskoláit Budapesten végezte, majd két évre Németországba ment tanulmányútra. Először újságíró, 1885-ben alapítja az Erdély részi Ipari- és Kereskedelmi Egyesületet. Több ízben beutazta a keleti országokat, 1889-ben Baross Gábor meghívta iparfelügyelőnek, 1897-ben királyi tanácsosi címet szerez. 1898-ban a Kereskedelemügyi Minisztériumban miniszteri osztálytanácsos. 1905-ben ugyanott az adminisztratív államtitkári posztot töltötte be. 1906/1907-ben a kiegyezési tárgyalásokon a kormánybizottság magyar elnöke. 1918 januárjában az új Wekerle kormányban elvállalta a kereskedelemügyi miniszteri posztot. 1918 áprilisában Károly király mint kijelölt miniszterelnököt kormányalakítással bízta meg, de ez egyes pártok ellenállásán megghiúsult. A Károlyi kormány idején internálták. A Horthy-korszakban öt éven át népszövetségi delegátus.

⁷ *Katus László* (2008): Sokszólamú történelem. Katus László válogatott tanulmányai és cikkei. Kiadja a Pécsi Tudományegyetem Történelem Tanszékcsoport. Szerkesztette: Nagy Mariann–Vértési László. Pécs, 120–121. old.

⁸ Uő. 121–122. old.

⁹ *David F. Good* (1986): Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914. Forschungen zur Geschichte des Donauraumes Band 7. Böhlau Verlag. Wien–Köln–Graz, 209. old.

¹⁰ Uő. 209–210. old.

¹¹ *David F. Good*: Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914. Forschungen zur Geschichte des Donauraumes Band 7. Böhlau Verlag. Wien–Köln–Graz, 1986. 239. old.

¹² *Katus László* (2008): Sokszólamú történelem. Katus László válogatott tanulmányai és cikkei. Kiadja a Pécsi Tudományegyetem Történelem Tanszékcsoport. Szerkesztette: Nagy Mariann–Vértési László. Pécs. Katus László 122–130. old.

¹³ Uő. 130–132. old.

¹⁴ *Jászi Oszkár* (1983): A Habsburg-monarchia felbomlása. Gondolat Könyvkiadó. Budapest.

¹⁵ *Fink Kristina Maria* (1968): Die österreichisch–ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft: ein historischer Beitrag zu aktuellen Integrationsproblemen. Südosteuropaschriften Band. 9, München, Rudolf Trofenik, 1968.

- ¹⁶ Kövér György (1997): Centripetális és centrifugális erők az Osztrák–Magyar Monarchiában. In.: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Szerk.: Nagy Mariann. Pécs, 309–316. old.
- ¹⁷ Scott M. Eddie (1989): Economic Policy in Austria–Hungary, 1867–1913. In.: The Cambridge Economic History of Europe Vol. VIII. The industrial economies; the development of economic and social policies. Ed. By Peter Mathias and Sidney Pollard. Cambridge, 846; 850.
- ¹⁸ Compass. Finanzielles Jahrbuch für Österreich–Ungarn. Wien, 1919. 57. old. és Österreichisches Statistisches Handbuch für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder. Wien, 1914.
- ¹⁹ Reparation Commission VII Distribution of the pre-war Austrian and Hungarian debt. 1929. 17–19. old.
- ²⁰ Scott M. Eddie (2004): A pénzügyi függetlenség korlátai a vámunió szuverén államaiban: az Osztrák–Magyar Monarchia mint „adóunió” 1868 és 1911 között. AETAS Történettudományi folyóirat. Szeged, 206–207. old.
- ²¹ Uő. 211. old.
- ²² Österreichisches Statistisches Handbuch für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder. Wien, 1914.
- ²³ Österreichisches Statistisches Handbuch für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder. Wien, 1914 (a fenti számítást az 1885 és 1913 közötti statisztikai adatok alapján készítettük).
- ²⁴ Scott M. Eddie (2004): A pénzügyi függetlenség korlátai a vámunió szuverén államaiban: az Osztrák–Magyar Monarchia mint „adóunió” 1868 és 1911 között. AETAS Történettudományi folyóirat. Szeged. 202–217. old.
- ²⁵ Ákos Paulinyi (1973): Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns. In.: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 1. Die wirtschaftliche Entwicklung. Herausgegeben von Alois Brusati. Wien, 1973. 574.
- ²⁶ Kövér György (1997): Centripetális és centrifugális erők az Osztrák–Magyar Monarchiában. In.: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Szerk.: Nagy Mariann. Pécs. 309–316. old.
- ²⁷ Rajnik Béla (1909): Az Ausztriától való gazdasági különválás nyomán várható alakulásról. Franklin Társulat. Budapest. Az önálló vámterület hatásai Magyarország mezőgazdaságra, iparra és kereskedelemre. 15–20. old.
- ²⁸ Paulinyi Ákos (1973): Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns. In.: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 1. Die wirtschaftliche Entwicklung. Herausgegeben von Alois Brusati. Wien, 583. old.
- ²⁹ Rajnik Béla (1909): Az Ausztriától való gazdasági különválás nyomán várható alakulásról. Franklin Társulat. Budapest. Az önálló vámterület hatásai Magyarország mezőgazdaságra, iparra és kereskedelemre. 19. old.
- ³⁰ Paulinyi Ákos (1973): Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns. In.: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 1. Die wirtschaftliche Entwicklung. Herausgegeben von Alois Brusati. Wien. 593. old.
- ³¹ Rajnik Béla (1909): Az Ausztriától való gazdasági különválás nyomán várható alakulásról. Franklin Társulat. Budapest. Az önálló vámterület hatásai Magyarország mezőgazdaságra, iparra és kereskedelemre. 16–18. old.
- ³² Paulinyi Ákos (1973): Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns. In.: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 1. Die wirtschaftliche Entwicklung. Herausgegeben von Alois Brusati. Wien. 572. old.
- ³³ Rajnik Béla (1909): Az Ausztriától való gazdasági különválás nyomán várható alakulásról. Franklin Társulat. Budapest. Az önálló vámterület hatásai Magyarország mezőgazdaságra, iparra és kereskedelemre. 223–267. old.
- ³⁴ Uő. 267–299. old.
- ³⁵ Fellner Frigyes (1908): A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. Politzer-féle Könyvkiadóvállalat. Magyar Közgazdasági Könyvtár. Szerkeszti: Földes Béla, Budapest. 178–179. old.

HAJDÚ ZOLTÁN:^{*}
**Az Osztrák–Magyar Monarchia: a geopolitikai kényszertől
 a világpolitikai feleslegességig^{**}**

Abstract

**The Austro-Hungarian Monarchy: from the geopolitical constraint
 to world political unnecessary**

The Austro–Hungarian Monarchy (1867–1918) was formed on the basis of European geopolitical constrain, and she played a great power role between 1867–1918. At the birth of Monarchy the outhur influences were dominated. After the Great War the Monarchy turned to be superfluous from the point of World political situation. The half century history of Monarchy basically influenced the European political and historical thinking.

1. Bevezetés

A kortársak már az 1860-as évek végén észrevették és nyugtázták, hogy alapvetően új korszakba lépett a világ és benne Európa politikai fejlődése. Az imperializmus korszaka a XIX. század utolsó harmadának és a XX. század első két évtizedének az időszakát foglalja magában. Az imperializmus fogalmát a kortársak többsége, s a politikai elitiek szinte mind-egyike (így a korabeli magyar is) pozitív kategóriaként kezelte.

A birodalmakkal szembeni függetlenségi mozgalmak erősödése új kérdéseket vetett fel a törtenelmi, soknemzetiségű gyarmatbirodalmak számára. Még a nyelvi azonosság sem volt akadály a területi különállás megszerzésére irányuló törekvések számára, a nyelvi különbségek a nyelvnemzeti koncepciók bázisán pedig az elszakadási törekvéseket erősítették Európában.

Európa hagyományos nagyhatalmaihoz (Anglia, Franciaország, Oroszország, Osztrák–Magyar Monarchia, a továbbiakban OMM) a nemzeti egységmozgalmak sikerei révén két újabb (Németország, Olaszország) társult, miközben Törökország lényegében kihullott a nagyhatalmak sorából. A kibővült európai nagyhatalmi kör (s akkor még nem beszélünk Japánról és az USA-ról) szükségszerűen nagyobb manőverezési lehetőségeket nyújtott a birodalomközi és szövetségi kapcsolatépítést illetően mindegyik fél számára.

Az 1870 utáni európai fejlődés eredményeként sajátos belső gazdasági, társadalmi, politikai struktúrák alakultak ki. Az 1914-ig terjedő időszakban a reálpolitika, az érdekszférapolitika, a nemzeti politika, a dinasztikus politika egyaránt megjelent. (Nem lehet figyelmen kívül hagyni teljesen, hogy az európai nagyhatalmi uralkodó házak jelentős részét szoros rokoni szálak kötötték össze.)

A végbement folyamatok alapján azt is látnunk kell, hogy az államközi kapcsolatok, a szövetségek alakulása nem volt „eleve elrendelt”. A kapcsolatok belső meghatározottsága sok esetben nem volt homogén (szinte minden országban mindig volt a domináns kapcsolatnak, szövetségnek jelentős belső politikai ellenzéke), az egyes országok még az imperializmus időszakában is „gyorsan tudtak szövetséget váltani”. A szövetségi viszonyoknak nem volt abszolút politikai, érdek- és értékmeghatározottsága.

^{*} Az MTA doktora – MTA RKK, Pécs.

^{**} A kutatás az FT: 69138. sz. OTKA keretében készült.

Az OMM létrejötte és bukása egyaránt az európai nagyhatalmi érdekekhez kapcsolható elsősorban, s csak másodlagosnak tekinthetők a belső vonatkozások. 1867-ben Európa nem volt felkészülve a teljes hatalmi és területi átrendeződésre. A világháborús vereség egyszerre tette lehetetlenné és egyben szükségtelemmé az OMM-et a nagyhatalmak szemében. Magyarország igazi tragédiája ebben a folyamatban az volt, hogy az ország miniszterelnöke, gróf Tisza István, tisztán látta a háború előtt, hogy az ország számára sem a győzelem, sem pedig különösen a vereség nem lehet hosszabb távon előnyös.

Az imperializmus időszakában alapvető változások következtek be a földrajztudomány helyzetében. Különösen Németországban vált 1870 után a földrajztudomány „államszolgáló”, részben pedig „államcélkitűző” tudománnyá. A kialakuló politikai földrajz, a geopolitikai gondolkodás folyamatosan jelentős hatást gyakorolt a politikára. A modern tömegsajtó kialakulása, a tömegoktatás megnövekedett szerepe közepette a földrajztudomány sajátos nemzeti diszciplínává vált szinte minden országban.

2. Az OMM politikai földrajzi helyzete Európában

Az OMM mint nagyhatalom akár globális kontextusban is vizsgálendő lenne, de valóban azon nagyhatalmak egyike, amelyek nem gyarmatosítottak érdemben a Föld távoli pontjain, így érdek- és kapcsolati rendszere alapvetően Európa-dominánsnak tekinthető.

2.1. Az OMM földrajzi alapsajátosságai

A formálisan 1867-ben intézményesült OMM mind európai, mind pedig a közép-európai térség szempontjából jelentős geopolitikai érdekeket jelenített meg. Eldölt, hogy a kis német egység megteremtése Ausztriát kelet felé „taszította” érdekeiben, s az is kiderült, hogy az 1860-as, 1870-es években Európa egésze nem volt felkészülve a „nemzetállamok” teljes körű létrehozására. A belső folyamatokat illetően logikus volt a berendezkedés a térség két legnagyobb lélekszámú nemzete (német, magyar) oldaláról: a soknemzetiségű Monarchiában újrafogalmazódhatott a viszonylag önálló soknemzetiségű történelmi Magyarország.

1. táblázat. Az európai nagyhatalmak területe és népességszámának (millió fő) változása, 1890–1913

Ország	Terület (km ²)	1890	1900	1910	1913
Ausztria–Magyarország	677 000	42,6	46,7	50,8	52,1
Franciaország	536 000	38,3	38,9	39,5	39,7
Nagy-Britannia	314 000	37,4	41,1	44,9	45,6
Németország	541 000	49,2	56,0	64,5	66,9
Olaszország	287 000	116,8	135,6	159,3	175,1
Európai Oroszország	4 925 000	30,0	32,2	34,2	31,1

Forrás: Kennedy, P., 1992, Wagner, H. 1915.

Az OMM 1867-es létrejöttékor az új államalakulat együttes népessége 35,9 millió fő volt, melyből 20,4 millió (56,8%) az osztrák területeken, 15,5 millió fő (43,2%) pedig a magyar területeken élt. Az állam népességszáma az 1870-es évek járványai, éhínségei ellenére a korszak egészét tekintve dinamikusán nőtt. 1910-re az osztrák területek lakosság-száma 40,1%-kal, 28,6 millió főre, a magyar területeké pedig 34,7%-kal emelkedett, s így 20,9 millió főre nőtt, miközben a magyar területek népességének részaránya – a lassúbb népességszám növekedés miatt – 42,2%-ra csökkent az OMM-en belül. Az 1878-ban meg-

szállt Bosznia-Hercegovina lakossága a megszállás után közvetlenül 1,2 millió fő volt, s korszak végére ez 1,9 millió főre emelkedett. 1910-ben az OMM együttes népességszáma (Boszniával) 51 390 223 fő volt, Bosznia nélkül pedig 49 458 000.

A természetes népmozgalom mellett az OMM egészének, s Magyarországnak a tényleges lakosságszámát jelentős mértékben befolyásolta a külső migráció nagysága, illetve annak negatív egyenlege. Az 1850–1910 közötti évekre vonatkozó különböző becslések „középértékét véve” az OMM területéről 4,9 millió fő vándorolt ki Európán túli területekre, s jelentős volt az Európán belüli migráció is.

Az OMM belső területein is jelentős migrációs mozgások játszódtak le 1880–1910 között. A legnagyobb nyertese a belső migráció alakulásának Bécs és Alsó-Ausztria volt, melynek pozitív migrációs egyenlege 22,1%-os volt, ugyanakkor voltak területek, melyek 20% fölötti migrációs veszteséget könyvelhettek el.

Nemzetiségi tekintetben az OMM a legbonyolultabb szerkezetű nagyhatalom, igazi soknemzetiségű (11 nagyobb nemzetiséget különítettek el), történelmi birodalom volt. 1910-ben az „államalkotó nemzetei” együttesen sem tették ki az össznépesség legalább felét (német 11,987 millió fő – 24,2%, magyar 10,050 millió fő – 20,3%. A csehek 6,436 – 13%, és a szlovákok 1,969 millió fő – 4%, (együtt 8,5 millió fő – 16,5%-át) jelentős részét adták a népességnek. A szerbek és horvátok 3,528 – 7,6%, szlovének 1,253 – 2,5%, („dél-szlávok” szerbek, horvátok, szlovének együttes száma 6,9 millió fő – 13,4%), a lengyeleké 4,968 millió fő 10% körül alakult. A rutének/ukránok a maguk 3,991 millió fős lélekszámával 8,1%-ot, a románok 3,224 millió fős jelenlétével 6,5%-ot, az olaszok 0,768 millió fővel 1,6%-ot jelentettek. Az egyéb nemzetiségűek száma is meghaladta az 1,090 millió főt, a 2,2%-ot.

Az OMM nemzetiségi és szélesebb értelemben vett politikai meghatározottságának egyik eleme az volt, hogy a magyarokat, cseheket, szlovákokat leszámítva minden nemzetnek, illetve nemzetiségnek volt a határokon kívül nemzeti-nemzetiségi kapcsolata. (Egyes nemzetek, nemzetiségek különböző módon fogalmazták meg, illetve változtatták az OMM-val kapcsolatos elképzeléseiket. Cseh törekvésként fogalmazódott meg pl. az OMM szétzúzásának programja.)

Tovább bonyolította a nemzetiségi struktúrát, hogy az adott nemzetiség egyes területeken többséget, vagy akár abszolút többséget is képezhetett, míg más területeken különböző arányú kisebbségként jelent meg. Ez a fajta többfokozatú területi struktúra olyan mozaikrendszert jelentett, amely az együttélést rendkívül sajátossá tette.

1910-ben vallási tekintetben az OMM Európa legösszetettebb képét mutatta. Dominánsan ugyan római katolikusnak volt tekinthető (33,8 millió), de a görög katolikus (5,4 millió), az ortodoxok (4,4 millió) a különböző protestáns (4,5 millió) és az izraelita vallásnak (2,2 millió) is jelentős számú követője volt. A mohamedán vallás híveinek a száma is meghaladta a 600 ezer főt. A vallás részben nemzetiség-specifikus eleme volt a társadalmi tagolódásnak.

Az OMM gazdasága lényegében „statisztikai összesítés” eredménye, hiszen a két államalkotó önálló gazdaságpolitikát folytatott, önállóan kezelte a gazdasági folyamatokat. Ugyanakkor volt a Monarchia gazdaságának két birodalmi jellegű, közös részstruktúrája, a közös vámterületből adódó külkereskedelem, illetve az ún. közös háztartási kiadások.

Az OMM gazdasága – a földrajzi sokszínűség alapján is – jelentős részben önellátó jellegű volt, de a külső vámhatárok fokozatos lebontása révén, a Monarchia piaca – lényegében a létrejöttétől kezdve – megnyílt az európai fejlett gazdaságok számára. A Monarchia gazdasága bekapcsolódott a szabadkereskedelmi jellegű világgazdasági folyamatokba.

A korabeli politikai földrajzi irodalom kategorizálása szerint mind Magyarország, mind pedig Ausztria az agrárállamok közé került besorolásra: Magyarország esetében 1900-ban

az népesség 68,4%-a élt a mezőgazdaságból, 14,4%-a az iparból, 5,4%-a a kereskedelem-ből és a közlekedésből. Ausztria esetében ezek az adatok 52,4%, 26,8%, 10% körül alakultak. A nagyhatalmak közül a századfordulón csak Nagy-Britannia, Németország és Franciaország jelent meg ipari államként.

Az OMM gazdaságát vizsgálva a gazdaságtörténészek jelentős része az önellátást, az autarchia jelentőségét, illetve meghatározó voltát emelték ki. A másik szembevetendő meghatározottsága az OMM gazdaságának a tökenyitottság volt. A századforduló időszakában a külföldi (német, francia, részben angol) tőke aránya mintegy 35%-körül alakult az osztrák gazdaságban. A harmadik alapvető értékelő minősítésként az szerepel, hogy a két rész sajátosan kiegészítette egymást, az osztrák és cseh területek inkább az ipar, míg a magyar területek inkább a mezőgazdaság területén játszottak jelentős szerepet.

1890-ben az OMM számított bruttó nemzeti terméke az európai összes mintegy 10,5%-át adta. 1910-re némileg csökkent az állam részesedése az európai bruttó nemzeti termékben. Az OMM növekedési üteme az általános megítélés szerint némileg elmaradt az európai átlagtól.

A világháború időszakára az OMM gazdasági szerkezete, s azon belül Magyarországé is, jelentősen átalakult. A magyar területeken az élelmiszertermelésre alapozott iparosítás volt a meghatározó, de létrejöttek a legmodernebb ágazatok is. A korábbi agrárország – jelentős részben a vasúti szállítás fejlődése következtében – erőteljesen iparosodott és modernizálódott.

A modern közlekedési rendszer – elsősorban a vasúti és a vízi – kiépítése és működtetése az OMM gazdaságának egyik legjelentősebb teljesítménye volt. A közlekedés tekintetében a tengeri a világ, a dunai hajózás a Balkán felé nyitott utat.

A vasúthálózat megteremtésében az OMM élen járt a kontinensen, hiszen az első lóvasút 1832-ben megépült Linz és Budweis között. A fokozatosan kezdődő, majd robbanásszerűen folytatódó vasútépítések révén a gazdasági és katonai stratégiai érdekeket egyaránt szolgáló hálózat jött létre. A századfordulóra lényegében befejeződött az egységes vasúthálózat kiépítése. Már csak a kisebb összekötő és helyi érdekű vasutak épültek a későbbi időszakban. 1913-ban a Monarchia egészének vasúti vonalhossza mintegy 45 ezer km volt, ezzel Oroszország és Németország után a harmadik leghosszabb hálózattal rendelkezett Európában.

Az OMM sajátos módon illeszkedett be az európai fejlettségi mezőnybe, illetve a modernizálódó struktúrákba. A dualizmus egész időszakát tekintve a nemzeti jövedelem mintegy 3,5-szeresére nőtt, az éves növekedési rátát 2,6%-ra becsülik. 1890-ben a Monarchia bruttó nemzeti terméke az európai összes mintegy 10%-át tette ki a különböző számítások, illetve becslések szerint.

Az egy főre eső nemzeti jövedelem a dualizmus egész időszakában a különböző elemzések szerint mintegy 2,5-szeresére nőtt. 1913-ban a Monarchia 1 főre jutó GNP-jét 500-nak véve Franciaországé 689, Németországé 743, az Egyesült Királyságé pedig 965 egység volt. A GNP növekedési üteme 1890-es években meghaladta az európai átlagot, utána némileg alatta maradt. Az 1 főre jutó GNP értéke mindkét időszakban elmaradt az európai átlagtól.

Külön kérdés a dualizmus időszakában a két rész egymáshoz való viszonyának alakulása. A korszak elején a Monarchia nemzeti jövedelméhez Ausztria 70, Magyarország pedig mintegy 30%-ban járult hozzá, mely arány 1913-ra a becslések szerint 64–36%-ra módosult, tehát a magyar rész fejlődése némileg gyorsabb volt.

A OMM külkereskedelmi igényeit, illetve lehetőségeit nagyban befolyásolta az önellátó jellege. 1908-ban a Monarchia formálisan ugyan a világ negyedik legnagyobb külkereskedelmi forgalmat lebonyolító országa volt, de a világkereskedelem mindössze 3,3%-át adta, s ezzel teljesen leszakadt Anglia, Franciaország és Németország mögött.

Az OMM modernizációs folyamatai és urbanizációs struktúrái, azok változásának tendenciái összekapcsolódtak. A Monarchia részben örökölt egy történeti településhálózatot, s benne egy jelentős városállomány, részben pedig a maga közjogi intézményesülése, gazdasági fejlődése, katonai allokációs tevékenysége útján módosította azt.

Bécs minden tekintetben (politikai, gazdasági, pénzügyi, művészeti, kulturális) kiemelkedett. Bécs 1900-ban világméretű összehasonlításban is kiemelkedő jelentőségű város volt. A lakosság száma alapján London (6,5), New York (4,2), Párizs (3,3) és Berlin (2,7) után Chicagóval „holtversenyben 1,7 millió fős lakosságszámával a világ egyik legnépesebb városa volt. 1910-ben Nagy-London 7,8, Nagy-Párizs 3,8, Nagy-Berlin 3,7 millió fős lakosságszáma után Bécs a kontinens negyedik legnagyobb városa volt a 2 millió főt némileg meghaladó lakosságszámával. A városi népesség aránya 1910-re az osztrák területeken 27% fölé emelkedett, de ez jelentősen elmaradt a fejlett nyugati területektől.

1910-ben Magyarország legnagyobb (880 ezer fő) és legfontosabb városa Budapest volt. A főváros az országon belül kitüntetett pozícióban volt, a Monarchián belül tudatosan felvállalta a Béccsel való versenyt, de nemzetközi tekintetben és összehasonlításban a századfordulón még Bécs árnyékában élt. Budapest nem tartozott az igazi nagy városok közé. Magyarország területén a városi népesség aránya viszonylag magas volt, 1910-ben meghaladta a 30%-ot.

A századforduló időszakában megjelenő statisztikák, politikai földrajzi munkák Európa struktúráit, s benne a különböző országok helyzetét több-kevesebb pontossággal bemutatták már be a korszak szereplői számára.. A különböző kiadványok általában 9 697 000 km²-ben határozták meg Európa területét (egyesek kisebbnek, mások pedig lényegesen nagyobbak tekintették és ábrázolták), s ezen terület népességszámát kb. 450 millió főre becsülték. Az I. világháború előtt Európa minden tekintetben „nagyállami”, illetve birodalmi jellegű volt (*1. táblázat*).

A korabeli osztrák, magyar, német, francia, angol és orosz földrajztudomány szinte maradéktalanul egyetértett az európai államok területi nagyságcsoportjainak meghatározásában. A területileg „nagyállamok” körét Oroszország, OMM, Németország, Franciaország, az Egyesült Királyság, Olaszország alkotta, s ezek együttes területe tette ki Európa területének mintegy 79%-át, népességszámuk pedig a kontinens lakosságának mintegy 82%-át adta.

Az OMM 1900-ban a maga 625 518 km² területével, valamint akkori 44,29 millió lakosával (valamint a megszállása alatt lévő Bosznia-Hercegovinával) jelentős európai tényezőnek számított. 1910-ben Bosznia-Hercegovina annexiója után 676 448 (több helyen 676 615) km² területével a kontinens második legnagyobb állama volt. Az OMM a kontinens területének mintegy 6,6%-át fedte le, 1910-es népességszáma pedig a kontinens lakosságszámának 11,4%-át adta.

Az OMM földrajzi problematikáját széles skálán feldolgozó, célorientált elemzése az egész Európa számára fogalmazta meg a legfontosabb strukturális-politikai földrajzi elemeket, s vázolta fel az OMM Európán belüli földrajzi kérdéseinek az alapvonalait.

Az OMM topográfiailag központi helyet foglalt el Európában. Az államalakulat a földrajzi értelemben vett Közép-Európa nagy részét foglalta el, egyes részei Kelet-európai, illetve Dél- és Délkelet-európai területekre is kiterjedtek. A földrajzi-topográfiai meghatározások és térközösségi lehatárolások a korszakban már politikai tartalmat kaptak.

Az OMM politikai földrajzi értelemben az ú.n. kompakt államok klasszikus típusának egyikeként jelent meg: a legkeletibb pontja a bukovinai Chiliseni, a legnyugatibb pedig a vorarlbergi Bangs volt, melyek között 1274 km légvonaltávolság húzódott, a terület legészakibb pontja a csehországi Lobendava, míg a legdélibb a dalmáciai Spizza volt, melyeket 1046 km távolság választott el egymástól.

Az OMM természetföldrajzi szempontból rendkívül sokszínű területeket foglalt politikai keretbe. A meghatározó természetföldrajzi sajátosságnak a Duna-mentiség tekinthető,

ezért nevezték „Dunai Monarchiának” is. A Duna felfűzte a Monarchia meghatározó magterületeit, a Bécs-Budapest tengely európai jelentőségű térszerkezeti vonalként formálódott. A sokszínű természetföldrajzi jelleg miatt a Monarchia sok szempontból autarch jellegű gazdasági képződmény lehetett.

Az OMM politikai földrajzi helyzete lényegesen bonyolultabb volt. A kiegyezés létrejötte, a dualista struktúra kialakítása azt jelentette, hogy az új formáció területi súlypontja óhatatlanul kelet felé tolódott el, s Ausztriának érdemben fel kellett adnia korábbi német és itáliai aspirációit. A magyar politikai elit hamarabb ismerte fel ezt a strukturális változást, mint az osztrák.

A korabeli magyar földrajzi irodalom nem volt kifejezetten Monarchia-párti. [Ha teljes körűen áttekintjük a Földrajzi Közlemények 1872–1918 közötti évfolyamait, azonnal feltűnővé válik, hogy a magyar földrajztudomány mily kevés figyelmet szentelt a Monarchiának. A magyar földrajztudomány elsősorban Magyarország kérdéseivel foglalkozott. Ha az Osztrák Földrajzi Társaság folyóiratának (Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft) teljes anyagát tekintjük át ugyanerre az időszakra vonatkozóan, akkor azt kell megállapítanunk, hogy az osztrák földrajztudomány inkább azonosult a Monarchiával, mint egyfajta „saját hazával”.]

A magyar földrajz Magyarország, illetve a Magyar Birodalom szempontjából tekintette a struktúrákat, így a Monarchiában jelentős részben a Magyar Birodalom igazán naggyá válásának a korlátját látta. Többször megfogalmazódott, hogy a Monarchia súlypontját és központját is Magyarországra, illetve Budapestre kell áthelyezni, mert ez biztosíthatja csak a Monarchia valódi jövőjét. 1910-ben a Monarchia lényegében három nagy közjogi-politikai egységre tagolódott: Osztrák Császárság: 300 005 km², 28 571 934 fő, Magyar Királyság, 325 411 km², 20 888 487 fő, valamint a közös igazgatás alatt álló Bosznia-Hercegovina, 51 027 km², 1 931 802 fő.

2.2. Az OMM geopolitikai helyzetének alakulása

Az 1867–1918 közötti hosszú távú folyamatok, így az európai hatalmi egyensúly és hatalmi erőviszonyok elsősorban a Brit Birodalom, Franciaország, Oroszország, Németország, Olaszország és az OMM viszonyrendszerében formálódtak. A Török Birodalom – Európa „beteg embere” – már elveszítette egyenrangú nagyhatalmi státuszát, de még jelen volt (különösen az OMM és Oroszország számára) az európai hatalmi színpadon. Minden kétoldalú kapcsolatnak voltak érdekellentéti elemei is, nem volt előre elrendelt, hogy ki kinek lesz a szövetségese, illetve ellenfele.

1867 és a századforduló időszaka között az európai nagyhatalmak közötti viszonyok folyamatosan változtak, részben átértékelődtek. Minden nagyhatalomnak voltak szomszédsági, európai, s egy részüknek valóságos világpolitikai törekvései. Az OMM oldaláról tekintve az európai nagyhatalmi „kórust” a következők emelhetők ki:

2. táblázat. Az európai nagyhatalmak szárazföldi katonai ereje, 1880–1914

Ország	1880	1890	1900	1910	1914
Ausztria-Magyarország	246 000	346 000	385 000	425 000	444 000
Franciaország	543 000	542 000	715 000	769 000	910 000
Nagy-Britannia	367 000	420 000	624 000	571 000	532 000
Németország	426 000	504 000	524 000	694 000	891 000
Olaszország	216 000	284 000	255 000	322 000	345 000
Oroszország	791 000	677 000	1 162 000	1 285 000	1 352 000

Forrás: Kennedy, P. 1992.

A Brit Birodalom a világ legnagyobb területű, sok tekintetben a legerősebb, szinte legitimáltan első nagyhatalma volt. Anglia a „splendid isolation” politikáját érvényesítette az európai ügyeket illetően. A legfőbb célja az volt, hogy a Kontinensen fennmaradjon a történetileg kialakult, 1871-ben újra rögzített hatalmi egyensúly, egyetlen hatalom se juthasson kizárólagos pozícióba. Másutt az érdekvérvényesítés szinte korlátlan szabadságának a jogát tartotta fenn magának.

Anglia világhatalmi, világpolitikai lehetőségei fokozatosan korlátozottabbá váltak. Gazdaságilag az USA, Ázsia kiterjedt területein Oroszország és részben Japán, Afrikában Franciaország, Olaszország és Németország, Európában pedig időnként változó szereposztásban és mértékben mindegyik nagyhatalom sértette valahol, valamiben, valamilyen módon az angol érdekeket. Anglia ugyanakkor sokáig abszolút erősnek érezte magát, s nem törekedett mindenre kiterjedő szövetségi rendszer kiépítésére, sőt többször orientációs váltást is végrehajtott az átrendeződő európai folyamatoknak és erőviszonyoknak megfelelően. Az orosz–angol ellentétek, geostratégiai ütközések különösen India térségében voltak erősek, az európai területeken Törökország kapcsán ütköztek, más vonatkozásokban pedig az egymásra utaltság is megjelent. Az angolok a XIX. század II. felében főként Oroszországot tekintették a legjelentősebb ellenfélnek.

A századfordulón az angolok számára az új imperializmus érvényesítése (a Greater Britain szellemében), avagy a tudatos önkorlátozás kérdése (Little Britain) folyamatosan jelen volt. A gyarmatbirodalom kiterjedt területein új típusú konfliktusokkal kellett szembenéznük (búr háború), s a szigeteken belül pedig az ír kérdés éleződött ki.

Anglia 1902-ben szövetséget kötött Japánnal, amely kimondatlanul Oroszország törekvései ellen irányult. Az angol–japán szövetség a japánok számára egyszerre jelentett egyfajta támogatást Oroszországgal, valamint potenciálisan Franciaországgal szemben is. A szerződés ténye sok tekintetben megdöbbentette Európa hatalmasságait: egy európai hatalom Európán kívül keres szövetségest.

Az 1904-es angol–francia „entente cordiale” nagyrészt a gyarmati versengést zárta le, részben pedig az európai ügyekben is az egyetértésre való közös törekvést fejezte ki. Nem mindenre kiterjedő, formális szövetségről volt szó, de végeredményben Anglia felhagyott az egyensúlyra való törekvéssel, s csatlakozott a Kontinensen formálódó szövetségek egyikéhez.

Az 1907-es orosz–angol antant megkötése lezárta az ázsiai gyarmati versengést, s megteremtette annak a feltételeit, hogy megszilárduljanak az európai hatalmi-szövetségi viszonyok, kialakuljanak a meghatározó szövetségi rendszerek.

Az OMM és a Brit Birodalom között nem voltak alapvető érdekellentétek sem világpolitikai, sem pedig az európai folyamatokat illetően. Sok szempontból akár természetes szövetségesek is lehettek volna, ha csak az egymás közötti viszonyaikat tekintették volna együttműködési alapként.

A köztársasági Franciaország számára a gyarmati struktúra megtartása, sőt további kiépítése mellett elemi érdek volt, hogy Európában kikerüljön a németek által köréje vont hatalmi gyűrűből, elszigeteltségből. Az 1890-es évek elejétől Franciaország mozgáslehetősége az orosz kapcsolat, majd katonai szövetség révén megnőtt.

Franciaországban nemzeti programmá vált a németellenesség, Elzász és Lotaringia visszaszerzése kitüntetett célként fogalmazódott meg. Franciaország tudatosan készült a németekkel szembeni konfrontációra, a revánsra, de a sorozatos belpolitikai váltások a katonai modernizációs folyamatokat lassították.

Franciaország számára az OMM sem a gyarmati, sem pedig az európai területeken nem jelentkezett kifejezett versenytársként, s különösen nem ellenségként. Az OMM kérdésköre elsősorban annak Németországhoz fűződő viszonyrendszerén keresztül jelent meg, s került francia megítélésre.

A szövetségek, érdekek, érdekhierarchiák szempontjából izgalmas, hogy 1898-ban Anglia és Franciaország szinte a háború peremére sodródott egymással Egyiptom és Szudán kapcsán. Európában egymásra voltak utalva, a „Weltpolitik” német ideológiájával és törekvéseivel szemben, ugyanakkor a Föld más területén folytatták hagyományos versengésüket.

Oroszország a legnagyobb területű és népességű eurázsiai (1867-ben adta el az USA-nak amerikai gyarmati területeit) birodalom volt. Európai területe és népességszáma is jelentősen meghaladta a többi európai országét. Oroszország katonailag erős, de gazdaságilag viszonylag gyengén fejlett, szervetlen nagyhatalom volt. A XIX. századi európai konfliktusok jelentős részében, mint „Európa csendőre” lépett fel.

Belső viszonyaiban Oroszország elmaradott volt, autokratikus berendezkedése miatt a civilizált európai hatalmak gyakran fenntartásokkal tekintettek felé. Az Orosz Birodalom európai területein is, de még inkább ázsiai területein soknemzetiségű, soknyelvű, sokvallású, sokkultúrájú ország volt. A nemzeti problematika erőterbe kerülésekor ez az alaphelyzet belsőleg komoly problémákat okozott, ugyanakkor a pánszlávizmus ideológiájának megfogalmazásával egyfajta etnikai internacionalizmust is képviselt. (A soknemzetiségű struktúrák fenntartásában való kitüntetett érdekelttségük alapján az OMM és Oroszország akár szövetséges is lehetett volna.)

Az európai kérdéseket illetően a XIX. század vége felé Oroszország leginkább a Balkán térségében volt érintett. Ebben a térségben a tengerszorosok miatt folyamatosan ütközött Törökországgal, s potenciális konfliktusban volt a tengerekre féltékenyen figyelő Angliával, a félsziget belső területeit illetően pedig az OMM-ával.

Az 1891-es francia–orosz diplomáciai egyezmény, majd később katonai szövetség lényegében Anglia elleni „entente cordiale” volt. Az oroszok ekkor úgy vélték, hogy fő ellenségük nem Németország, hanem Anglia. Az 1894-es katonai szövetségnek már megfogalmazott része, hogy Franciaország segíti Oroszországot akár német, akár osztrák, akár pedig együttes támadás esetén.

Az orosz–japán háború (1904–1905) – melyet Japán indított meg – Oroszország katasztrofális vereséget szenvedett, mely megdöbbentő hatást váltott ki Európában. Egy legitim európai nagyhatalom először szenvedett jelentős katonai vereséget egy nem európai hatalomtól. A vereségnek belső és világpolitikai hatásai egyaránt jelentősek voltak.

Geopolitikai, geostratégiai szempontból a századforduló viszonyait meghatározó nemzetközi fordulópont a Német Császárság 1871-es kikiáltása volt Párizsban. A Német Császárság (II. Német Birodalom) európai jelentőségű politikai, hatalmi, gazdasági változást jelentett. Ezek mellett nem elhanyagolható volt a létrehozásának pszichikai-szimbolikus környezete sem. Franciaország Németország számára és fordítva, belátható időre igazi ellenséggé vált.

A Német Birodalom létrejötte lényegileg újrendezte az európai hatalmi, erő-, érdek- és diplomáciai viszonyokat. Politikai földrajzi szempontból a Német Birodalom létrejötte azt jelentette, hogy Közép-Európában kialakult egy új hatalmi központ, mellyel a földrajzi értelemben vett peremhatalmaknak (Anglia, Franciaország, Oroszország) elemi módon számolniuk kellett.

Az 1873-ban létrejött a Három Császár Szövetsége (német, orosz, osztrák), melynek az elnevezése régies volt, de több tekintetben új tartalmat hordozott: cél az európai belső béke szavatolása. Az új Németország számára fontos volt a két szomszédos hatalom barátsága és szövetsége, Franciaország európai elszigetelése. A kérdés az volt, hogy a német réalpolitika érdekei mentén lehet-e egyeztetni Ausztria és Oroszország balkáni érdekeltégeit, s ennek milyen hatása lehet Európa egészére nézve. (1890-ig erőteljesen Bismarck formálta az európai diplomáciai folyamatokat. Az alapcél az volt, hogy egyetlen nagyhatalmi szereplőt sem idegenítsen

el annyira Németországtól, hogy az Franciaország szövetségét keresse. Bismarck lemondása után a „kárttyák keverése” egyre inkább kicsúszott Németország kezéből.)

Németország két területen sértette meg a leginkább a kialakult hatalmi, politikai realitásokat, s mindkét tekintetben Anglia érdekeivel ütközött. Az egyik, hogy kontinentális hatalmi státusza mellett tengeri hatalommá is kívánt válni (flottafejlesztés), másrészt az a törekvése, hogy európai hatalomból világhatalommá kívánta magát fejleszteni, s világpolitikát kívánt megvalósítani.

Az 1870-es évek második felének balkáni folyamatai, Oroszország érdekérvényesítési kísérletei újrendezték a szélesebb értelemben vett európai kapcsolatokat is. Az 1878-as Berlini Kongresszus sok tekintetben fordulópontot jelentett. 1879-ben létrejött Németország és az OMM kettős szövetsége, melyhez a nyugati hatalmakra megsértődött Olaszország is csatlakozott 1882-ben. A hármas szövetség – mely korántsem volt belső érdekellentétektől mentes – lényegében Európa középső területeit fogta át. [Az 1887-es ún. Földközi-tengeri antant időszakában Anglia lényegében szövetségesi kapcsolatba került a hármas szövetséggel (Németország, Olaszország, OMM). Ez a rövid ideig tartó kapcsolat világosan mutatta, hogy az érdekek sokszínűsége minemű szövetségek létrejöttére adhat lehetőséget.]

Egészében véve a Németországnak sikerült – az érdekeik alapján nem mindenre kiterjedően „szövetségre ítélt” – három országot (Anglia, Franciaország, Oroszország) formális szövetségbe „kergetnie”. Németország – feltehetően nem szándékosan – de lényegében geostratégiai szempontból „bekeríttette” önmagát és szövetségeseit.

Az egyesítés után Olaszország hosszabb időre természetes módon és mintegy kényszerűen befelé fordult. Fel kellett építeni az állami struktúrát, szervesen ki kellett alakítani az új állam működőképességét. Az egyesítési folyamat sértette Olaszország mindkét jelentős szomszédjának (Franciaország, Ausztria) az érdekeit.

Az 1880-as évek elejétől kezdve Olaszország is gyarmatosító hatalomként kívánt megjelenni, bár gazdasági és katonai ereje még gyenge volt ehhez a szerepvállaláshoz. A gyarmati ügyek kapcsán konfliktusokba került mind Angliával, mind pedig különösen Franciaországgal. Ezek a konfliktusok vezették el Olaszországot, hogy csatlakozzon Németország és az OMM szövetségéhez. (1882-ben így létrejött a hármas szövetség, mely formálisan 1916-ig fennállott.)

Olaszország számára az OMM nem volt „természetes szövetséges”, hiszen az országgal szemben szinte nyíltan vállalt területi követeléseik voltak, az olasz szállásterületek megszerzése szinte egységes nemzeti célként jelent meg.

A Balkán folyamatai Törökország gyengülése irányába mutattak. A belső felkelések, külső beavatkozások után 1878-ban a berlini kongresszus az európai egyensúly elve alapján rendezte a térség viszonyait. A Balkán területének jelentős részén létrejöttek a „soknemzetiségű nemzetállamok”.

Törökország minden tekintetben meggyengült, de Oroszországgal szemben számíthatott az európai hatalmak egy részének a támogatására akár a Balkánt, a tengerszorosokat, akár pedig a hosszú közös határ más térségét illetően.

1888-ban a Párizs–Bécs–Budapest–Belgrád–Szófia–Isztambul útvonalon megindul az Orient Express közlekedése, ami által Isztambul és a Balkán közelebb került az európai magterülethez. A kibontakozó sajátos folyamatok és a tömegesedő empirikus tapasztalatok következtében a Balkán-félsziget lényegében ekkortól kezdve válik „Balkánná” az európai politikai gondolkodásban.

Az 1912-es és 1913-as balkáni háborúk területi változásainak eredményeként Törökország és az OMM megszűnt határos lenni. Ennek a változásnak mindkét ország számára nagy volt a jelentősége, egy több évszázados, konfliktusokkal terhelt vetélkedés, közös együtt- és egymás mellett élés szűnt meg így.

2.3. Az OMM geopolitikája

Az OMM nem meghatározó mozgatója ezeknek az Európán belüli nemzetközi folyamatoknak, sokkal inkább egyik követője a változó fordulatoknak, illetve részben csendes érdekérvényesítője a megfogalmazott érdekeinek. Az OMM a századforduló Európájában a nemzetközi politikában történeti nagyhatalomként elfogadott és számon tartott képződmény volt. A korabeli politikai földrajz egy része már nem nagy-, hanem csak középhatalomként számolt vele.

Bismarck már miniszterelnökké választása után (1862) azt javasolta az osztrák nagykövetnek, illetve üzenté Ferenc Józsefnek, hogy Ausztria Bécs helyett helyezze át súlypontját Budapestre. Az üzenet tartalma az volt, hogy a Német Birodalom majdani létrejötte után Ausztriának nem marad hatalmi tér a német szállásterületeken.

Az OMM két részállama eltérően tekintett a német kapcsolatokra. Ausztria számára a katonai vereség (1866) és katasztrófa a német egységből sokáig meghatározó élmény maradt, míg Magyarország számára egyre inkább Németország jelentette a nagyhatalmi garanciák legfontosabbikát, főleg Oroszországgal szemben. (Ennek a sokszor irracionális, a reálpolitika kialakítását gátló oroszellenességnek az oka az 1849-es cári beavatkozás volt.) Az OMM számára egyre inkább saját egységének megőrzése vált külpolitikai programmá. A soknemzetiségű állam mozgásképeségeit nagyban korlátozta a nemzetállami törekvésekre, elszakadási mozgalmakra adott belső válasza.

Az OMM nem nemzeti-nemzetiségi, hanem alapvetően dinasztikus-hatalmi kompromisszumok bázisán létrejött, s részben azon álló politikai képződmény volt. Az uralkodó személye, korábbi tapasztalatai, konzervativizmusa jelentős „versenyhátrányt” jelentett az OMM elitje számára, Ferenc József személyében alig tudott alkalmazkodni a megváltozott világ kihívásaihoz.

A geopolitikai érdekérvényesítési szándékok mindig a belső erő- és érdekviszonyok mentén alakultak, az európai folyamatok befolyásolási lehetősége így korlátozottá vált. A gazdasági kapcsolatok belső elmélyülése az integrálódás felé, a nemzetiségi ellentétek a dezintegrálódás felé mozgatták az OMM sorsát. Az uralkodó eliteknek a külpolitika szintjén is mindkét törekvést és lehetőséget kezelniük kellett.

Az OMM nem vett részt érdemben a tengeren túli gyarmatokért folytatott küzdelemben, számára szinte kizárólagosan a Balkán-félsziget területe kínálkozott gyarmatosítási területként. Ebben a térségben viszont elemi módon ütközött össze Oroszország igényeivel. Anglia ugyanakkor érdekelt volt Törökország létében, s abban, hogy a tengerszorosok ne kerüljenek az amúgy akár szövetségesnek tekintett oroszok uralma alá.

1897-ben úgy tűnt, hogy az OMM és Oroszország érdekszféra-megosztás alapján rendezni tudják az egymás közötti feszültségeket. Ferenc József szentpétervári látogatásán megegyezés született arról, hogy Szerbia és Nyugat-Macedónia az OMM, Bulgária és Kelet-Macedónia pedig Oroszország elismert érdekszférájába tartozik. (Oroszország a kis balkáni szövetségeivel nem tudta elfogadtatni ezt az érdekszféra-megosztást.)

Az OMM a „visszafogott csendestársból”, a „másodhegedűből” 1908-ban, Bosznia-Hercegovina annexiója kapcsán vált európai jelentőségű cselekvővé. Az OMM mintegy 30 évig adminisztrálta úgy a területet, hogy a főhatalom formálisan a Török Birodalomé volt. Az annexió jogalapja lényegében a berlini szerződés titkos záradéka volt, lehetőségét pedig Oroszország meggyengülése teremtette meg. Az annexió érdemben már nem Törökország, hanem Szerbia és Oroszország ellen irányult.

Az OMM hadereje az alkotmányos berendezkedés következtében eléggé bonyolult volt, számszerűen az európai nagyhatalmak „középmezőnyébe” tartozott (2. táblázat). A közös hadsereg szárazföldi és tengeri haderőből állt, s e mellett Magyarországon a Honvédség,

Ausztriában pedig a Landwehr képezett katonai erőt. A hadsereg kiképzése, felszereltsége és teljesítő képessége mérsékelt volt.

A Haditengerészet jelentősége a Monarchia számára lényegesen kisebb volt (az európai nagyhatalmak flottáihoz képes szerény). A haditengerészet tényleges célja lényegében a partvédelem lehetett csak, távolsági hadviselésre nem volt felkészítve.

Az OMM bár nem volt klasszikus értelemben „landlocked” állam, a nagy területű államok közül a leginkább szárazföldi jellegű, illetve meghatározottságú volt. Az OMM összes határának mindössze 12%-a volt tengeri jellegű, e tekintetben a legrosszabb értéket mutatta (Oroszország 75, Franciaország 63, Németország 36%).

3. Összegzés

Az OMM mintegy öt évtizedes története rendkívül izgalmas kérdéseket vet fel mind a nagyhatalmi, mind pedig gazdasági, társadalmi, szervezeti, etnopolitikai stb. Szempontokból mai napig. Külön sajátosságai és következményei voltak a sajátos államszerkezeti konstrukciónak.

Az OMM politikai földrajzi problémáinak elemzését külön kiemeli az, hogy sokan az Európai Unió egyik előzményeként kezelik. A legtöbb ilyen jellegű megközelítés a belső érdekegyeztetési és működési mechanizmusokra irányul, s nem a kezdet, s különösen nem a felbomlás „kivetítésére”.

Az OMM-et lényegében az európai nagyhatalmi érdekek hívták életre, majd a világháborús vereség következtében megváltozó világhatalmi politikai változások határozták meg bukását. (A győzteseket általában nem szokták sem megcsonkítani, s különösen nem felszámolni.) Az OMM politikai és katonai elitje rosszul mérte fel a korabeli erőviszonyokat, saját és szövetségi rendszere teljesítő képességét. A rossz helyzetelemzésből fakadt a vereség, majd a történelmi jelentőségű bukás.

Felhasznált irodalom

- Andrássy Gy.* (1990): Diplomácia és világháború. Budapest, Gönczöl-Primusz Kiadó.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. Budapest, 1887–1901, Állam nyomda 1–21. kötet.
- Az osztrák–magyar vámterület külkereskedelmi forgalma az 1891–1901. években. Budapest, 1902, Athenaeum nyomda 1–6 kötet.
- Bairoch, P.* (1976): Europe's Gross National Production, 1800–1970. *Journal of European Economic History*, No. 2. pp. 273–341.
- Beneš, E.* (1995): Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot. A cseh-szlovákok áldozatának történelmi bemutatása. (Szerk. Gulyás L.). Szeged, JATE, Documenta Historica 23.
- Berend T. I.–Ránki Gy.* (1972): A magyar gazdaság száz éve. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Berend T. I.–Ránki Gy.* (1987): Európa gazdasága a 19. században, 1780–1914. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Berend T. I.–Szuha M.* (1975): A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- B-től* (1861): Ausztria hivatása és egy Magyar-Birodalom lehetősége. Pest, Lauffer Is Stolp.
- Butlin, R. A.–Dodgshon, R. A.* (szerk.) 1998: An Historical Geography of Europe. Oxford, Clarendon Press.
- Czirbusz G.* (1902): Magyarország a XX. évszáz elején. Temesvár, Polatsek-féle Könyvkereskedés Kiadása.
- Diószei I.* (2001): Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája. Budapest.
- East, G. W.* (1935): An Historical Geography of Europe. London, Methuen.

- Eckhardt F.* (1941): A magyar közgazdaság száz éve. Budapest, Posner Nyomda.
- Fejtő F.* (1990): Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása. Budapest, Minerva, Atlantisz, Medvetánc.
- Fellner F.* (1916): Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. (Székfoglaló.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Galántai J.* (1985): A Habsburg Monarchia alkonya. (Osztrák–magyar dualizmus, 1867–1918.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Gratz G.* (1934): A dualizmus kora (1867–1918). Budapest, Társadalomtudományi Könyvtár.
- Gulyás L.* (2002): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2002. 168–188. old.
- Gulyás L.* 2005: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Budapest. Hazai Térségfejlesztő Rt.
- Gulyás L.* (2005): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó.
- Máriabesnyő–Gödöllő. 2008. Terjedelem: 504. old.
- Hanák P.* (főszerk.) (1978): Magyarország története, 1890–1918. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hassinger, H.* (1931): Geographische Grundlagen der Geschichte. Freiburg im Breisgau, Herder Co.
- Helczmanovszki, H.* (1979): Austria–Hungary. In: Lee, W. R. (szerk.) pp. 27–78.
- Hettner, A.* (1907): Grundzüge der Landeskunde I. Europa. Leipzig.
- Irinyi K.* (1973): Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Józsa S.* (1966): Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia. Budapest, Akadémiai Kiadó. Körösi Csoma Sándor Kiskönyvtár. No. 2.
- Juhász V.* (szerk.) é.n.: A régi és az új Európa atlasza. (Történelmi áttekintés Európa korszakos változásairól a mai napig.) Budapest, Dante Kiadás.
- Katus L.* (1970): Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867–1918). A Quantitative Analysis. Budapest.
- Kennedy, P.* (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása. (Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kissinger, H.* (1996): Diplomácia. Budapest, PANEM – MCGRAW – HILL-GRAFO.
- Komlos, J.* (1990): Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. (Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században.) Budapest, Maecenas Könyvkiadó.
- Kozári M.* (2005): A dualista rendszer, 1867–1918. Budapest, Pannonica Kiadó.
- Kretschmer, K.* (1903): Historische Geographie von Mitteleuropa. München.
- Lee, W. R.* (1979): European Demography and Economic Growth. London, Croom Helm.
- Lóczy Lóczy L.* (szerk.) (1918): A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság kiadása, Ki-lián Frigyes utóda Magy. Kir. Egyetemi Könyvkereskedő.
- Miskolc J.* (1959): Ungarn in der Habsburger-Monarchie. Wiener Historische Studien, No. 5. München, Wien, Verlag Herold.
- Magyar statisztikai évkönyv 1890, 1900, 1910. Budapest. Magy. Kir. Központi Statisztikai Hivatal.
- Österreichisches Statistische Handbuch, 1890, 1900, 1910. K. K. Statistischen Zentralkommission, Wien.
- Partsch, J.* (1914): Mitteleuropa. Gotha.
- Philippson, A.–Neumann, L.* (1894): Europa. Eine allgemeine Landeskunde. Leipzig, Wien, Bibliographisches Institut.
- Philippson, A.* (1906): Europa. Leipzig.
- Pounds, N. J. G.* (1997): Európa történeti földrajza. Budapest, Osiris Kiadó.
- Ratzel, F.* (1897): Politische Geographie. München.
- Reden, v. A. S.* (1989): Az Osztrák–Magyar Monarchia. (Történelmi dokumentumok a századfordulótól 1914-ig.) Budapest, Salzburg, Széchenyi Kiadó, Druckhaus Nonntal Bücherdienst.
- Romsics I.* (1998): Nemzet, nemzetiség és állam. (Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.) Budapest, Napvilág Kiadó.

- Romsics I.–Király B. K.* (1998): Geopolitics in the Danubian region: Hungarian reconciliation efforts, 1848–1998. Budapest, Central European University Press.
- Prinz Gy.* (1914): Magyarország földrajza. Budapest.
- Sieger, R.* (1915): Die geographischen Grundlagen der österreichisch–ungarischen Monarchie und ihrer Aussenpolitik. Wien.
- Somogyi É.* (1996): Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. (A közös minisztertanács, 1867–1906.) Budapest, MTA Történettudományi Intézet. História Könyvtár.
- Supan, A.* (1889): Österreich–Ungarn. In: Kirchhoffs, A. (szerk.) Landerkunde, I. Wien.
- Tokody Gy.* (1963): Ausztria–Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világhatalmi terveiben (1890–1918). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Umlauf, F.* (1876): Österreichisch–Ungarische Monarchie. (Geographisch-Statistisches Handbuch.) Wien, Pest, A. Hartleben's Verlag.
- Zöllner, E.* (1998): Ausztria története. Budapest, Osiris Kiadó.
- Wagner, H.* (1900): Lehrbuch der Geographie. Band I. Einleitung. Allgemeine Erdkunde. Hannover, Leipzig, Hahn'sche Buchhandlung.
- Wagner, H.* (1915): Lehrbuch der Geographie. Landerkunde von Europa. Hannover, Leipzig, Hahnsche Buchhandlung.
- Wagner, W. J.* (2002): Geschichte Österreichs. (Daten, Fakten, Karten.) St Pölten, Wien, Graz, NP Buchverlag.

GULYÁS LÁSZLÓ*:
Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás
Közép-Európában 1.
Csehszlovák és szlovák tanulságok**

Abstract

According to literature dealing with the reforms of public administration, the territorial division of a country is purely a professional issue. The political elite should elaborate the division on the basis of the geographical, economic and other important characteristics of the given country in a way that is in harmony with its governing system. But in the countries of Central-Europe this theoretical model is often modified because of the presence of national minorities.

The paper analyzes the reforms of public administration of different Czecho-slovak and Slovak states. The final conclusion is the following: from 1918 to nowadays the different states were all for homogenization, and were utilizing both regionalization and regionality for their own purposes.

1. A kutatás főbb jellemzői

2007 szeptemberétől „**Területi reformok és reformkísérletek a Kárpát-medencében a 19. század közepétől napjainkig**” címmel elnyertem egy három éves Bolyai Kutatási ösztöndíjat. A három éves kutatási időszak indításaként abból a **hipotézisből** indultam ki, hogy a Kárpát-medencében – sőt egész Közép-Európában – egy-egy régió fejlődését alapvetően befolyásolja a régió és az adott állam viszonya.¹ A régió fejlődése elsősorban attól függ, hogy az államot vezető politikai elit milyen szerepet oszt a régióra. Az állam véleményem szerint két eszközzel tud erőteljesen beavatkozni a régió fejlődésébe:

1. Gazdaságpolitikai eszközök (pl. ipar elszorvasztása vagy felfuttatása)²
2. Közigazgatási eszközök (ezen belül elsősorban a területi reformok)³

Ennek megfelelően a **kutatás célkitűzését** az alábbi módon határoztam meg: bemutatni és elemezni a közép-európai államokban a 19 század közepétől megvalósult azon közigazgatási/területi reformokat, illetve ezek mellett a fontosabb – de papíron maradt tervezeteket –, amelyek komoly hatással voltak a regionalizációra és a regionalizmusra. Itt jegyzem meg, hogy: regionalizáció alatt a felülről lefelé (azaz az állam kezdeményezései), míg regionalizmus alatt az alulról fölfelé (azaz a területi szintről induló folyamatokat értem).

A kutatás földrajzilag három olyan Habsburg utódállamra terjed ki, amely több nemzetiségű – Csehszlovákia, Románia, és Jugoszlávia – illetve, hogy a Kárpát-medence földrajzi egységét ne bontsuk meg magára Magyarországra is kiterjed. A **kutatási időszak első évében** – 2007 szeptembertől 2008 szeptemberig – Csehszlovákiát pontosabban a különféle csehszlovák és/vagy szlovák államalakulatokat vizsgáltam. Jelen tanulmány ezen csehszlovák/szlovák vizsgálatok eredményeit mutatja be.

* Egyetemi docens – Szegedi Tudományegyetem.

** Jelen tanulmány a Bolyai Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült

2. A kutatás részeredményei: csehszlovák/szlovák tanulságok

2.1. A vizsgált államok

1918-tól napjainkig több csehszlovák és/vagy szlovák állam állt fenn. Ezek közül az alábbi államok közigazgatási/területi reformjaira terjedt ki a kutatásom:

1. Az első Csehszlovák Köztársaság (1918–1939).
2. Az első Szlovák Köztársaság (1939–1945).
3. A szocialista csehszlovák állam (1945–1989).
4. A második szlovák állam (1993-tól napjainkig).

Itt jegyzem meg, hogy az 1993-ban megszülető Cseh Köztársaság nem került be a vizsgált államok sorába, mivel etnikailag olyan homogén, hogy nem tekinthető jelentős kisebbséggel rendelkező államnak, míg ezzel szemben a vizsgált négy államnak ez az egyik legfontosabb közös tulajdonsága (lásd 1., 2. táblázat).

1. táblázat. Az első Csehszlovák Köztársaság etnikai megoszlása

Etnikum	1921-es népszámlálás	
	Fő	%
Csehszlovák	8 760 937	65,51
Német	3 123 568	23,36
Magyar	745 431	5,57
Rutén (ukrán)	461 849	3,45
Héber és jiddis	180 855	1,35
Lengyel	75 853	0,57
Egyéb	25 871	0,19
Összesen	13 374 364	100

Forrás: Gulyás László saját szerkesztése Rothschild 1995. adatai alapján

2. táblázat. A második szlovák állam etnikai megoszlása az 1991-es népszámlálás adatai alapján

Nemzet/nemzetiség	Fő	%
Szlovák	4 606 125	85,7
Magyar	578 408	10,8
Cseh	65 216	1,1
Rutén-ukrán	38 979	0,7
Roma	80 627	1,6
Egyéb	1 163	0,03
Összesen	5 289 608	100,00

Forrás: Kovac, 1996. 312–313. old.

2.2. A regionalizációval kapcsolatos kutatási eredmények

A négy vizsgált állam 1918-tól napjainkig nyolc különféle közigazgatási/területi reformot hajtott végre. Ezen reformokat külön-külön megvizsgálva illetve összehasonlítva az alábbi kutatási eredményre jutottam:

A regionalizációval kapcsolatban: A közigazgatási/területi reformokkal foglalkozó szakirodalom szerint egy-egy állam közigazgatási térfelosztása kifejezetten szakmai kérdés. Az adott állam domborzati, földrajzi, éghajlati, gazdasági, közlekedési, településhálózati, népesedési, vallási, politikai és számos egyéb viszonyaiból kiindulva kell az államot

vezető politikai elitnek a saját politikai filozófiájával, kormányzati rendszerével összeegyeztethető térfelosztást kialakítania.

Ezt az elméleti képlet azonban Közép-Európa államai esetében jelentős mértékben módosul a nemzeti kérdés, egészen pontosan fogalmazva egy-egy adott államon belül élő nemzeti kisebbségek megléte miatt. Ezen megállapításunkat a különféle csehszlovák államalakulatok regionalizációs kísérletei jól alátámasztják. Az első Csehszlovák Köztársaság 1918 és 1938 között három ízben szervezte át közigazgatását:

1. 1919-ben a felvidéki megyékből 16 megyét hoztak létre;
2. 1923 és 1927 között 6 ún. nagymegyéyt működtetett;
3. 1928 és 1938 között pedig tartományi és ezen belül járási rendszer működtetett.

Mindhárom közigazgatási reform közös vonása, hogy a csehszlovák államot uraló cseh politikai elit a közigazgatási reformot többszörösen is a saját centralizációs céljai érdekében rendelte alá. Többszörös alárendelés alatt azt értjük, hogy:

- Egyrészt Prága fegyverként használta a térfelosztást a szlovákiai magyar és csehországi német kisebbség ellen.
- Másrészt Prága a szlovák politikai elit autonómia törekvéseit is a közigazgatási reformok eszközével próbálta visszafogni, a lehető legszűkebb keretek között tartani.

Mindezek alapján úgy véljük, a két világháború között fennálló csehszlovák állam esetében a regionalizáció és közigazgatási térfelosztás kifejezetten politikai kérdés volt. Ugyanez a megállapítás – bár az uralkodó ideológia gyökeresen eltérő volt – teljes egészében igaz az 1945 és 1990 között fennálló kommunista csehszlovák államra is, sőt az 1993-ban megszülető szlovák államra is.

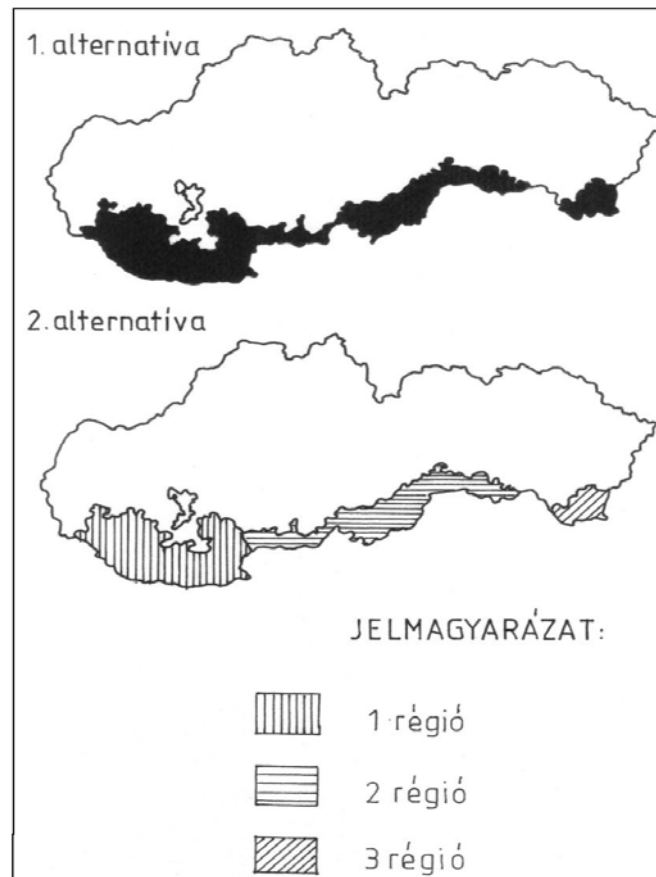
2.3. A regionalizmussal kapcsolatos kutatási eredmények

Az 1918-tól napjainkig eltelt időszakban fennálló, létező és a kutatás során vizsgált csehszlovák és/vagy szlovák államok (1. Első Csehszlovák Köztársaság 1918–1939; 2. Első Szlovák Köztársaság 1939–1945; 3. A szocialista csehszlovák állam 1945–1989; 4. A második szlovák állam 1993-tól napjainkig) közül csak a második szlovák állam (1993-tól napjainkig) keretei között bontakozott ki, komoly etnoregionalizmus.

A szlovákiai magyar kisebbség bizalmát élvező Együttélés politikai mozgalom 1993. március 8.-án felhívással fordult a szlovákiai magyar lakta települések polgármestereihez és választott képviselőihez. Ebben azt javasolták, hogy minden település fogadjon el támogató nyilatkozatot annak érdekében, hogy a készülő új közigazgatási törvény vegye figyelembe az etnikai elvet (Szarka 2001).

A felhívásnak komoly hatása lett, ezért 1993 decemberében a Csallóközi Városok és Falvak Társulása 1994. január 8-ra nagygyűlést hívott össze Komáromba. Ezen a gyűlésen 3000 magyar polgármester és önkormányzati képviselő gyűlt össze. A nagygyűlés több határozatot fogadott el (Boross 2002/b), ezek közül témánk szempontjából „A Szlovákia közigazgatási és területi átszervezéséről” című határozat fontos. Ez a határozat a magyar kisebbség regionális átszervezéssel/közigazgatással kapcsolatos igényeit két alternatívában – lásd. 1. térkép – fogalmazta meg:

1. alternatíva: Egy összefüggő, a szlovák–magyar határ mentén nyugatról-keletre húzódott „magyar régió” létrehozása.
2. alternatíva: Három kisebb magyar régió létrehozása.

1. térkép. A komáromi nagygyűlés tervezete

(Forrás: A szerző saját szerkesztése „Az önkormányzat az önrendelkezés alapja. Komárom. 1994” című kiadvány alapján)

Ezt a magyar kisebbség által szorgalmazott regionalizmust, illetve ennek későbbi verzióit (pl. a Bócsa-féle tervezet) nem csupán a nacionalista Meciar-kormányok, hanem a többségi szlovák nemzet is teljes elitje elutasította. Sőt Meciar az 1996-os területi reformmal pontosan az ellenkezőjét valósította meg. A magyar kisebbség az etnikai elvet akarta érvényesíteni a területi egységek kialakításakor, azaz magyar többségű közigazgatási egységet/egységeket akart kialakítani. Az 1996-os törvénnyel az etnikai elv megvalósult, de ellenkező előjellel, azaz a régiók oly módon lettek kialakítva, hogy a magyar többségű területeket a lehető legtöbb régió között osszák fel. Jól mutatja ezt Csallóköz példája, melyet két régió (Nagyszombat régió és Nyitra régió) között osztották fel.

2.4. Konklúziók

Kutatási eredményeinket összefoglalva: A különféle csehszlovák és/vagy államalakulatok 1918-tól napjainkig homogenizálásra törekvő nemzetállamok voltak és ennek megfelelően saját céljaikra használták fel mind a regionalizációt, mind a regionalizmust.

A kutatáshoz felhasznált irodalom

- Baranyai Zoltán* (1931): A kisebbségi szerződések létrejötte. Magyar Szemle. 1931/október.
- Boross F.* (2000/a): A NATO- és EU-tagság és a kisebbségi kérdés. Id. mű: Boross F. (2000) Szomszédunk Szlovákia. Kalligram. Pozsony. 93–101. old.
- Boross F.* (2000/b): Az autonómia kérdése Szlovákiában. Id. mű: Boross F. (2000) Szomszédunk Szlovákia. Kalligram. Pozsony. 37–59. old.
- Boross F.* (2000/c): A szlovákiai magyar kisebbség helyzetének alakulása a magyar–szlovák alapszerződés aláírása után. Id. mű: Boross F. (2000): Szomszédunk Szlovákia. Kalligram. Pozsony. 79–92. old.
- Boross F.* (2000/d): A szlovák kormány nemzetiségi politikája a szlovákiai magyar oktatás és kultúra támogatásának s állami dotációjának kontextusában. Id. mű: Boross F. (2000) Szomszédunk Szlovákia. Kalligram. Pozsony. 102–151. old.
- Duray Miklós–Kvarda József* (1994): Közigazgatás Csehszlovákiában 1918-tól napjainkig. Id. mű: Az önkormányzat az önrendelkezés alapja. Komáromi Lapok Szerkesztősége. Komárom. 1994.
- Galántai József* (1989): Trianon és a kisebbségvédelem. Maecenas Kiadó.
- Gulyás L.* (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás L.* (2006): A kisebbségi kérdés megoldásának egy pozitív példája Dél-Tirol esete I. rész Korunk 2006/12. szám. 95–101. old.; II. rész Korunk 2007/1 szám. 77–83. old.
- Gyönyör József* (1992): Határok születtek. Madách Kiadó. Pozsony.
- Gyönyör József* (1993): Közel a jog asztalához. Madách Kiadó. Pozsony.
- Hajdú Zoltán* (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs.
- Hamberger J.* (1997): Csehszlovákia szétválása. Teleki László Alapítvány. Budapest.
- Illés I.* (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Józsa Z.* (2004): Változatok regionalizációra: a lengyel, a szlovák és a cseh modell. A Pólay Elemér Alapítvány Tansegédletei. Szeged.
- Kocsis K.* (2002): A közigazgatási térfelosztás változásai a mai Szlovákia területén a XX. században. Id. mű: Pásztor C. (szerk.): „... ahol a határ elválaszt” Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Kárpátia Könyvek. Balassagyarmat–Várpalota.
- Kovac, D.* (1996): Szlovákia története. Kalligram. Pozsony.
- Lesko, M.* (1998): Meciar és a mecarizmus. Balassi-Kalligram. Budapest–Pozsony.
- V. S. Mamatey* (1973): The establishment of Republic. Id. mű Victor S. Mamatey and Radomir Luza (ed.): The history of the Czechoslovak Republic.. Princeton University Press.
- Mezei István* (2004): A közigazgatás intézményrendszere. Id. mű Horváth Gyula (szerk.): Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói, 2. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó-MTA Regionális Kutatások Központja. 2004. 425–445. old.
- Nosz Gyula* (1932): Csehszlovákia. Budapest.
- Ölvedi János* (1975): Napfogyatkozás. Magyarok Szlovákiában. Püski Kiadó. New York.
- Dr. Pálesch Ervin* (szerk.) (1921): Cseh-szlovák törvények és rendeletek. 1. kötet 1918–1919. Presov.
- Pándi Lajos* (szerk.) (1995): Köztes-Európa 1763–1993 Térképgyűjtemény. Osiris-Századvég. Budapest. 1995.
- Petőcz K.* (1998): Választások és felosztások. Lilium Aurum. Dunaszerdahely.
- Popély Gyula* (1990): A nemzetközi kisebbségvédelem és a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés. Régio 1990/1. szám.
- Popély Gyula* (1991): A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945. Széphalom Könyvműhely. Budapest.
- Popély Gyula* (1995): Ellenszélben. A felvidéki magyar kisebbség első éve (1918–1925). Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Süli-Zakar I.* (2003): A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Szarka L.* (2001): Közigazgatási reform és területi kérdés. Kisebbségkutatás. 2001/1-es szám.
- Szarka László* (1998): Duna-táji dilemmák. Ister Kiadó. Budapest.
- Szarka László* (1993): A szlovákok története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest. 1993.

- Tarics P.* (1994/a.): A nemzeti és etnikai kisebbség hátrányos megkülönböztetésének veszélyei. Id. mű *Tarics P.*: Magyaroként a Felvidéken. Püski Kiadó. Budapest. 269–277. old.
- Tarics* (1994/b): Törvény a hivatalos nyelvről. Id. mű *Tarics P.*: Magyaroként a Felvidéken. Püski Kiadó. Budapest. 266–268. old.
- Vígh Károly* (1993): A szlovákiai magyar kisebbség sorsa. Bereményi Könyvkiadó. Budapest.

A kutatás eredményeit közlő publikációk

Könyvek, könyvfejezetek

- Gulyás László*: Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesenyő–Gödöllő, 2008.
- Gulyás László*: Benes statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing. Toronto–Buffalo, 2008
- Gulyás László*: Két történeti régió fejlődésének hosszú távú tendenciái. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs, 2007. 217–233. old.
- Gulyás László*: A Szlovák Köztársaság első regionalizációs kísérlete, avagy az 1996. évi közigazgatási reform. Szónokyné et al. (szerk.): A határok kutatója. Tanulmánykötet Pál Ágnes tiszteletére. Szeged–Szabadka, 2007. 99–106. old.

Tanulmányok

- Gulyás László*: The first concept of Edvard Beneš. Öt kontinens 2008/1. szám 143–168. old.
- Gulyás László*: The First Attempt of the Slovak Republic for Regionalization, or the Administrative Reform of 1996. Review of Faculty of Engineering. Analecta Szegedinensia. Szeged, 2007. 38–44. old.
- Gulyás László*: Vezető csehszlovák politikusok Közép-Európa-felfogása 1914 előtt. Valóság 2007/12. szám. 27–42. old.
- Gulyás László*: Vezető csehszlovák politikusok Közép-Európa-felfogása. 2. rész: 1914–1918. Valóság 2008/1. szám 50–68. old.
- Gulyás László*: A csehszlovák–magyar lakosságcsere rövid története. CET 2007/novemberi szám 3–9. old.
- A szlovákiai magyar kisebbség etnoregionalista kísérlete: a komáromi tervezet 1994. Id. mű *Gulyás L.–Gál J.* (szerk): Európai kihívások IV. Konferenciakötet. SZTE Műnoki Kar. Szeged, 2007. 533–538. old.
- Gulyás László*: Ki volt Beneš? Rubicon 2008/5. szám. 1–15. old.
- Gulyás László*: A szlovákiai magyar kisebbség újabb etnoregionalista kísérlete: a Bósza-tervezet 2008. Közép-Európai Közlemények. 2008/1. szám 110–114. old.
- Gulyás László*: Regionalizációs törekvések és etnoregionalizmus a poszt-kommunista Szlovákiában 1989–1998. Tér és Társadalom. 2008/4. szám 189–204. old.
- Gulyás László*: Közigazgatási térfelosztás és nemzeti kérdés az első Csehszlovák Köztársaságban 1918–1938. Valóság 2009/4. szám 73–82. old.

Lábjegyzetek

- ¹ A hipotézis előzményeiről lásd *Gulyás László*: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- ² Erről lásd *Gulyás László*: A szlovák ipar fejlődése, 1918–1993. In: Horváth Gyula (szerk.): Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói, 2. Budapest–Pécs, Dialóg–Campus Kiadó–MTA Regionális Kutatások Központja. 2004, 326–335. oldal.
- ³ *Gulyás László*: A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. A Délvidék történeti földrajza konferencia. Konferenciakötet. Nyíregyháza. 55–68. old.

VERES LAJOS*–ABONYINÉ PALOTÁS JOLÁN:**

Gondolatok Paul Krugman 2008 évi Nobel-díjas amerikai közgazdász munkásságáról

Abstract

Paul Krugman, the American economist was awarded the Nobel Prize in economics in 2008. Krugman, by setting up new laws on the recognition of new correlations and by placing the theories related to previous trade on new grounds, demonstrated the strengthening of the centralisation process caused by globalisation, drew our attention to the regions and recognised the topical issues of contemporary economic geography reacting to the rapid processes of the world economy. He warned us in due time of the danger of the unfurling financial crisis, welcomed the fast reactions of some governments and criticised the unfounded measures. He was quick to react to the current economic and financial situation of our world. After the award ceremony he said in the Swedish television that he wished to continue his research career and hoped that “his life would not be thoroughly changed by the award”.

Paul Krugman amerikai közgazdász kapta a 2008 évi közgazdasági Nobel-díjat. A közgazdasági Nobel-díjat a svéd központi bank alapította Alfred Nobel tiszteletére. Ezt az elismerést 1968 óta ítélik oda, amelyhez 10 millió svéd korona pénzdíj, Nobel-diploma és Nobel-medál is jár.

Paul Krugman 1953. február 28-án született a New York állambeli Long Islanden-ben. A Yale Egyetemen és Massachussetts Institute of Technologyn folytatta tanulmányait. Jelenleg a Princeton Egyetemen a közgazdaságtannak és a nemzetközi kapcsolatoknak is a professzora. Az amerikai közgazdászok magas elismerésének hivatalos indoka:

- A nemzetközi kereskedelem mozgásainak és a gazdasági aktivitás területi összefüggéseinek elemzése terén elért eredményei, a szabad kereskedelem és a globalizáció összefüggéseire rámutató elmélete. Elmélete magyarázatot ad arra, hogy miért tudja kevés számú hasonló helyzetben lévő ország uralni a nemzetközi kereskedelmet.
- Rámutat arra, hogy a globalizáció előrehaladtával a központosítás további növekedése várható.
- Új külkereskedelmi elméletei új alapokra helyezték magát a nemzetközi gazdaságtant.
- Krugman nevéhez fűződik az új gazdaságföldrajz alapjainak a lerakása is.
- „Integrálta a nemzetközi kereskedelemre és a gazdaságföldrajzi összefüggésekre vonatkozó, korábban össze nem illesztett kutatási területeket” – szerepelt az indoklásban.
- Ő alkotta meg a pénzügyi válságok egyik nagy jelentőségű modelljét is.

A neves tudós azonban nemcsak kiemelkedő jelentőségű elméleti közgazdász szakíró tankönyvíró és egyetemi professzor, hanem a New York Timesban és más napilapokban is rendszeresen publikálta véleményét, blogjában és tv- interjúiban bírálta az amerikai pénzügyi kormányzatot.

* Dr. PhD – főiskolai tanár, intézetigazgató – Dunaújvárosi Főiskola Közgazdaságtudományi Intézet.

** Dr. CSc – egyetemi docens – Dunaújvárosi Főiskola Közgazdaságtudományi Intézet.

1. Előzmények

Krugman az utóbbi másfél, két évtizedben megjelent munkáiban hangsúlyozza, hogy az 1980 utáni években megszorodtak a megrázkódtatások a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban. A dinamikus iparosodó országok a világ iparcikkpiacának növekvő hányadát szerezték meg. A nemzetközi tőkeáramlás új kapcsolatokkal bővült (miközben erősödött a pénzügyi bizonytalanság). A valutaárfolyamok hektikussá váltak. Az egykori szocialista berendezkedésű országok a vegyes gazdaságokon át piacgazdaságokká alakultak, és túlnyomórészt a nemzetközi áru, és tőkemozgások számára nyitottá váltak.

A megváltozott helyzetben új kérdések kerültek a felszínre, mint pl. a szabad kereskedelem előnyei a belföldi termelők védelmével szemben, a komparatív előnyök helyett a növekvő hozadék kérdése és a piaci szerkezeteken nyugvó elméletek, vagy pl. a nemzetközi kereskedelem és a nemzetközi termelési tényező-mozgások közti helyettesítési kapcsolat stb.

Krugman nemcsak lebilincselő előadásairól ismert, kiváló és népszerű előadó, hanem nagyon termékeny, jó stílusú, jól érvelő szakíró is. Sok tankönyv, szakkönyv, tanulmány, népszerűsítő munka, újságcikk szerzője.

Magyar nyelven megjelent munkái közül a Földrajz és kereskedelem, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. 162 p.; valamint Marice Obstfeld társszerzővel közösen írt (és több átdolgozott kiadást megélt) Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika, 2003. Panem Könyvkiadó Kft. Budapest, 872 p. a legismertebbek.

Ez utóbbiban Krugman kifejti, hogy a nemzetközi kereskedelem és a pénzügyek kérdései mindig érdekelték a közgazdaságtudomány művelőit, de napjainkban még nagyobb szerepe van a nemzetközi gazdaságtannak, mint korábban. Ugyanis a termékek és szolgáltatások kereskedelme és a különböző pénzmozgások sokkal jobban (és egyre jobban) összekapcsolják az egyes nemzetgazdaságokat. Példákkal (és viszonylag rövid időintervallumban is változó irányú folyamatokkal) támasztja alá, hogy az Amerikai Egyesült Államok számára milyen fontosak a külgazdasági kérdések, és akkor más országok számára pedig még inkább különösen az olyan kicsi nyersanyagokban és energiahordozókban viszonylag szegény, de nyitott gazdaságú ország számára, mint amilyen pl. Magyarország is. Ezért Krugmannak a modern külkereskedelemre vonatkozó elméletei minden nemzetgazdaság érdeklődésére számíthatnak, de olyan ismérvekkel jellemezhető országok esetében, mint Magyarország, ez még központibb téma lehet.

2. A nemzetközi kereskedelem új szemléletű értelmezése

A ricardói modell szerint az egyes országok azért szakosodnak és külkereskednek egymással, mert az egyes országok között erőforrásaikban (beleértve a technológiát is) kisebb-nagyobb különbségek vannak. Ennek következményeként azokra a tevékenységekre szakosodnak általában, amelyhez viszonylag jól értenek. A másik ok azonban a növekvő hozadék, ami miatt előnyös az egyes országoknak, hogy a különböző termékek és szolgáltatások bizonyos szűkebb körére specializálódjanak. Krugman azt bizonyítja be munkáiban, hogy *a méretgazdaságosságnak külkereskedelem teremtő szerepe van*. Ez tehát azt jelenti, hogy *a külkereskedelem nem feltétlenül a komparatív előnyökön alapszik, hanem a növekvő hozadék, illetve a méretgazdaságosság következménye is lehet*. Vagyis a kibocsátás növekedés az egységköltség csökkenését eredményezi. Ez a tény az egyes országokat specializálódásra és külkereskedelemre (annak növekedésére) ösztönzi. (A méretgazdaság cég méretet és iparági méretet egyaránt jelenthet. A méretgazdaságosság oly fontos forrása is lehet a külkereskedelemnek, hogy az egyes országok közötti erőforrás és technológia különbségek esetén is előidézheti azt.

Az egyes országok között folytatott külkereskedelem eredményezi egy integrált (világ) piac létrejöttét, amely a nemzeti piacoknál lényegesen nagyobb. Ez pedig a termékek és a szolgáltatások választék bővülését, illetve a fogyasztói árszínvonal csökkenését eredményezi.

A méretgazdaságosság esetén fennálló külkereskedelmet a *tökéletlen verseny* modelljével elemezhetjük (akár a monopolista versenyről, akár a dömping modelltől van szó), ugyanakkor az externáliákat leíró harmadik modellnél ismét a *tökéletes verseny áll fenn*.

3. Krugman a gazdaságföldrajzról

Krugman érdemei között az élvonalban van „az új gazdasági földrajz” alapjainak lera-kása, magának az irányzatnak a kidolgozása, a területi koncentráció létrejöttének és fennmaradásának sokoldalú elemzése, törvényszerűségeinek feltárása.

Milyen újdonságokkal állt elő a neves tudós? A Földrajz és kereskedelem című munkájában azt írja: „hirtelen ráébredtem, hogy mint nemzetközi gazdaságtannal foglalkozó közgazdász, egész eddigi szakmai pályafutásom során gazdaságföldrajzról gondolkoztam és írtam, anélkül, hogy ennek tudatában lettem volna”. Mit ért ő gazdaságföldrajzon? „A termelés területi elhelyezkedését, azaz a közgazdaságtannak azt az ágát, amely azokkal foglalkozik, hogy milyen összefüggések határozzák meg a történések helyét.” A fentieket azzal egészíti ki, hogy „ahogy én használom, a regionális gazdaságtan és túlnyomórészt, de nem teljesen a városgazdaságtan is gazdaságföldrajz” míg „a nemzetközi gazdaságtan a gazdaságföldrajz egyik sajátos esetének vehető”. Élesen bírálja a korábbi közgazdászokat és geográfusokat, amiért „elmentek egymás mellett”, és hogy „a nemzetközi kereskedelem elemzései gyakorlatilag egyáltalán nem használták ki a gazdaságföldrajz, vagy a telephelyválasztás elméletének összefüggéseit. Hiba volt az is sokáig, hogy az országokat „kiterjedés nélküli pontokként modellezték, amelyeken belül a termelési tényezők azonnal és költségek nélkül áthelyezhetők az egyik tevékenységből a másikba.” Maga a nemzetközi kereskedelem is *tér nélkül jelent meg*, míg a *szállítási költségeket figyelmen kívül hagyták*. Súlyos következményei vannak annak, hogy „a nemzetközi gazdaságtan művelői nem látják, hogy az országoknak térbeli kiterjedése van”.

Krugmannak nagyon lényeges felismerése, hogy a XX. és a XXI. század fordulóján *akkor érthetjük meg igazán a nemzetközi gazdaság működését, ha ismerjük a régiókban lejátszódó folyamatokat*. Ez vonatkozik a *növekedési ütemre és a specializációra* egyaránt.

A tudós azt tapasztalta, hogy ha vannak is kiváló gazdaságföldrajzosok és városgazdaságtannal foglalkozó szakemberek, „eredményeikkel a közgazdász szakma periferiájára szorulnak. Ennek pedig az az oka, hogy a közgazdászoknak sokáig nem voltak megfelelő eszközei a „növekvő hozadék” és a „tökéletlen verseny” megfelelő egzakt kezelésére, nem tudták ezeket modellezni.

Az is új Krugman munkáiban, hogy felismeri a gazdasági tevékenységek koncentrációjának okait és tulajdonságait. Különböző kontinensekre vonatkozóan végez összehasonlító elemzéseket a városi terekben koncentrálódó tevékenységekre. Rámutat a koncentráció legfőbb hatására a növekvő hozadék előidézésében. Ha pedig a növekvő hozadék a vállalatoktól függ, akkor pedig tökéletlen verseny modellezése szükséges.

Ricardótól az 1980-as évekig a nemzetközi kereskedelmet a komparatív előnyökkel magyarázták és nem ismerték fel a növekvő hozadék szerepét. (Tehát sokáig azt vallották, hogy a különböző országok azért kereskednek egymással, hogy élvezzék a különbségeikből fakadó előnyöket. *A növekvő hozadék szerepének felismerése pedig azt jelenti, hogy még a hasonló országok is a specializáció nyújtotta előnyök miatt kereskedhetnek.*) Ezért az utóbbi évtizedben a nemzetközi gazdaságtan átformálódásával megfogalmazódott az a törvényszerűség, mely szerint „a kereskedelem inkább köszönhető a növekvő hozadékból

eredő véletlen specializációnak, mint az erőforrásokban vagy a termelékenységben meglévő egzogén különbségeknek”. Újabban terjedőben van az a nézet is, mely szerint a „fenn tartható növekedés a növekvő hozadék miatt kezdődött el” és hogy a „növekvő hozadék nak döntő szerepe van az üzleti ciklusokban is.”

Fentiek alapján – írja Krugman – „eljött az ideje, hogy az új elképzelések segítségével rehabilitáljuk a gazdaságföldrajzot és a közgazdaságtan fő tárgyai közé emeljük. Bevallhatjuk magunknak, hogy a térbeliség fontos és visszahozhatjuk a földrajzot a gazdasági elemzésbe.”

4. Elmélet és gyakorlat

Lássuk a továbbiakban Krugmantól a földrajzi koncentrációról egy modellt! A földrajzi koncentrációnak azt az esetét mutatja be a szóban forgó modell, amely a növekvő hozadékra, a szállítási költségekre és a kereslet kölcsönhatására épül. Ha a mérethozadék megfelelően nagy, akkor a feldolgozóipar minden termelője egyetlen telephelyről akarja ellátni az ország piacát. A szállítási költségek minimalizálása céljából olyan telephelyet választ, ahol nagy a helyi kereslet. A helyi kereslet pedig éppen ott lesz nagy, ahol a feldolgozóipar koncentrálódik. Ha már kialakult a feldolgozóipari övezet, ez a körkörös folyamat segíti a fennmaradásban.

Ha feltételezzük, hogy egy országban a termelésnek csak két lehetséges területe van (pl. Kelet és Nyugat) és csak kétféle terméket termelnek, akkor a föld helyhez kötöttsége miatt feltételezhető, hogy a mezőgazdasági termelés fele-fele arányban oszlik meg a két terület között. Ugyanakkor a feldolgozóipari termékek termelhetők egyik helyen vagy mindkettőn. Ha csak egyik helyen termelnek a másik helyen szállítási költség jelenik meg. Ha mindkét területen termelnek, akkor nő az állandó költség. Bár több egyensúlyi helyzet lehetséges, mégis a termelés térbeli tömörülése a külső keresleti hatás függvényeként következik be. (A feldolgozóipar ott koncentrálódik, ahol a piac a legnagyobb.) Véggkövetkeztetés, hogy *a feldolgozóipari termelés egy területre koncentrálódása ha egyszer kialakult, mindaddig fennmarad, amíg a mérethozadék nagyobb, mint a meglehetősen kicsi szállítási költség és az elég nagy „gyökértelen” termelési tevékenység* (amelyet nem kötnek röghöz a természeti erőforrások) *szorzatával leírt modellbe behelyettesített adatok eredménye.* Krugman (David Nyers munkájára támaszkodva) egzakt magyarázatát adta a mai feldolgozóipar területi koncentrációjának, illetve kialakulása lépcsőfokainak. (Kezdetekben az USA népessége elsősorban agrártevékenységet végzett, a feldolgozóipar mérethozadéka kicsi volt, a szállítási költségek relatíve magasak voltak, ezért az ipari koncentráció alacsony volt. Később megemelkedett a feldolgozóipar mérethozadéka, a szállítási költségek alacsonyabbak lettek, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma és aránya csökkent, így a feldolgozóipari övezet kialakulásának előnyei erősödtek.) Tehát „a növekvő mérethozadék a kumulatív folyamatok általános és meghatározó szerepűek, de a történelmi véletlen is gyakran döntő szerephez jut.

Krugman bölcs és újszerű, korszerű modelljeinek racionalitása könnyen belátható azonban ennél sokkal tovább megy a kutatásaiban. Behatóan foglalkozik a termelés területi elhelyezkedésének hirtelen változásaival, vagy a történelem és (vagy) a várakozás problematikájával is.

A fenti polemizálás konklúziójaként úgy fogalmazz, hogy „fogadjuk el a gazdasági földrajzot a közgazdaságtan egyik fő ágának, amely egyenrangú a nemzetközi gazdaságtannal, sőt bizonyos értelemben magába foglalja azt.”

5. Területi koncentráció

Krugman sokat foglalkozott az iparágak területi koncentrációjának okaival is. Alapjában véve Alfred Marshall elméletéből indult ki, csak ahogy ő mondotta, néhány új trükköt alkalmazott és újraformálta annak elméletét.

A Marshall-féle felfogás szerint a koncentráció három fő oka:

1. Az egyesített piac mind a munkásoknak, mind pedig a termelő egységek számára sok előnyt biztosít.
2. Az iparági központban az iparág számára szükséges, kereskedelembe nem kerülő termelő felhasználás sokrétűbb kínálata olcsóbban áll rendelkezésre.
3. A gyors információáramlás előny, az iparági központ a „technológia áttérjedését” segíti.

Krugman eredményei:

- A növekvő hozadék és a bizonytalanság kölcsönhatása miatt van értelme a marshalli munkapiaci egyesítés érvének a területi koncentrációban.
- Ha a területi koncentráció nő, a vállalatok egyesítik a munkapiacot, a bérek kevésbé fognak ingadozni. (Ez a munkások kockázata és a vállalatok nyeresége szempontjából is kedvező.)
- A termelőfelhasználás lényeges módon függ a növekvő mérethozadéktól. Kizárólag a növekvő hozadék jelenléte teszi lehetővé a termelés egy nagy központja számára, hogy ott a kisebbeknél hatékonyabb és specializáltabb beszállítók legyenek.
- A termelőfelhasználás érve nem függ attól, hogy van-e bizonyos aszimmetria a félkész és a végtermékek szállítási költségei között.
- A tisztán technológiai külső hozadék (külső gazdasági hatás, amely az ismeretek egymáshoz közel fekvő vállalatok közötti áttérjedéséből származik) Krugman szerint bár néhány iparág koncentrációjában lehet fontos, de nem ez a jellemző ok.
- Sok iparág mutat az USA-ban magas fokú területi koncentrációt, de nem minden magasan koncentrált iparág tartozik határozottan a csúcstechnológiai szektorhoz. Vagyis elhelyezkedésüket tekintve az alacsony technológiai szinten lévő iparágak is lehetnek nagyon koncentráltak.
- Ha egy „véletlen” ok is vezet valamely iparág kialakulásához egy adott területen, azután a *kumulatív folyamatoké a vezető szerep*.
- A csúcstechnológiai tömörülésekben is a nem high-tech tényezőknek is nagy jelentősége van az agglomeráció folyamatában (humántőke, munkapiac egyesítés stb. szerepe).

Tehát Krugman a területi koncentráció hozadékot

- a munkapiac egyesítésének,
- a félkész termékek kínálatának,
- és a tudás terjedésének standard marshalli hármasából vezette le és fejlesztette kutatásai és megfigyelései során tovább.

6. A közlekedési hálózatokról

Az Amerikai Egyesült Államok gazdaságtörténetére utalva Krugman hangsúlyozza, hogy a feldolgozóipari övezet előnye részben a régió városait összekötő sűrű vasúthálózathoz fakad, amelynek sűrűsége maga is terméke a régiónak. De nemcsak a vasút, hanem a gyorsforgalmi utak, a repülőterek, a kikötők és azok együttese, a közlekedési hálózat önmagában is az ipar területi koncentrációját erősíti. A szállítási volumen növekedésével a szállítási költségek csökkenni fognak, következésképpen a *közlekedésnek magának növekvő a mérethozadéka*.

7. Telephelyek és az internalizáció

A multinacionális vállalat modern elmélete két fő kérdésre keresi a választ: 1. „Miért gyártanak egy terméket egy vagy több országban?” 2. „Miért végzi a termelést különböző helyeken ugyanaz a cég?”

Az első kérdésre a telephely elmélet ad választ, mely szerint a termelés elhelyezkedése függ az erőforrások fellelhetőségétől, a szállítási költségektől és a piac helyétől. A multinacionális vállalatok telephely választási döntéseit meghatározó tényezők valószínűleg nem sokban térnek el azoktól amelyek általában meghatározzák a kereskedelem szerkezetét. A második kérdésre a választ az internalizáció vagyis a belsővé tétel elmélete adja meg. A multinacionális vállalatok különböző országbeli telephelyei közt jelentős üzleti műveletek zajlanak. Az egyik leányvállalat termelését gyakran egy másik leányvállalat használja fel, az egyik országban kifejlesztett technológiát más országokban is használhatják. A vállalat vezetése összehangolja a különböző országbeli üzemek működését, így az említett műveleteket jövedelmező módon lehet egy cégen belül bonyolítani. A multinacionális vállalat amikor egy új országban létrehozza egy új vállalatát internalizálja – belsővé teszi magát – kihasználva ezáltal a helyi technológia transzfert és a vertikális integráció előnyeit.

8. A régiók és a nemzetek kérdése

Felmerülhet a kérdés hogy globalizálódó világunkban a nemzethatároknak miért van még ma is jelentőségük a területei elemzésben? Krugman válasza: „azért léteznek a nemzetek a modellezés számára, mert kormányuk van, amelynek gazdaságpolitikája befolyásolja a javak termelését és a termelési tényezők áramlását. (A termékek és a szolgáltatások töke és a munkaerő szabad áramlásának kérdése.)

Az egyes nemzetgazdaságok még ma is állítanak esetenként – változó erősségű – korlátokat.

Krugman elemezte azt a kérdést, hogy bár az Európai Unióban elvben teljesen szabad a termékek kereskedelme, miért kisebb az EU-ban az ipar területi koncentrációja, mint az Egyesült Államokban. Rámutat ugyanakkor arra, hogy a munkaerő mobilitása napjainkban sokkal kisebb, mint az első világháború előtt.

Statisztikai adatokból képezett mutatókat, amelyek segítségével egzakt módszerek alkalmazásával vizsgálta a mai Európai Unió és az Egyesült Államok iparágainak térbeli elhelyezkedését.

Bár csalódott abban, hogy (talán a mutatók túlzott aggregálása miatt) az eredmények nem annyira „átütők”, mint ahogy várta, de így is jól érzékelhetők, hogy „*az európai nemzetek kevésbé specializáltak, mint az amerikai régiók*”. „A gazdasági szerepüket tekintve az Egyesült Államok régiói jobban különböznek egymástól, mint Európa nemzetgazdaságai.” (Számos példával bizonyítja, hogy még a specializáltaknak vélt európai térségek is sokkal komplexebb ipari struktúrát mutatnak, mint az USA régiói.)

Miért? Válasza, a kereskedelmi korlátok. Azért mert – „szoros analógia van a központ-periféria modell és a között az egyszerű modell között, amelyben az iparágak feldolgozó-ipari termékei egyszerre végtermékek és félkész termékek. Ha a szállítási költségek csökkennek és a mérethozadék növekszik, mindkét esetben koncentrálódás megy végbe. (A különbség az, hogy a központ-periféria modellben a feldolgozó ipari kereslet részarányának a félkész termékekkel dolgozó modellben a végtermékből félkész terméként való termelőfelhasználás aránya felel meg.)” Kifejti, hogy a XIX. századi Európában és Amerikában egyaránt csökkentek a szállítási költségek és a mérethozadék is nőtt, (tehát a területi koncentráció ezen feltételei adva voltak, ugyanakkor Európában megjelentek a vámok (esetenként növekvő mértékűek lettek), évtizedekig pedig devizakorlátozások és egyéb korlátozó tényezők akadályozták a területi koncentráció erősödését. Tehát Európában a nemzetgazdasági tagoltság miatt nem tudtak a gazdasági törvények szabadon érvényesülni.

Mi a helyzet a napjainkban gyors mértékben integrálódó Európában? Ha feltételezzük,

hogy Európa *területi koncentrációja és specializációja* olyan fokot fog elérni, mint az Egyesült Államoké, akkor szelektív iparfejlesztésre, tisztább profilú régiókra lesz szükség. (Krugman véleménye szerint az átmenet sok nehézséggel fog járni.)

9. Még egyszer a központ és a periféria kérdéséről

Számunkra különösen nagyon fontos kérdést is elemez, amikor felveti, hogy „kell-e félteniük a kis országoknak a gazdasági integrációtól, attól, hogy nagyobb szomszédaik elkerülhetetlenül nagyobb ipari központjai beszippantják iparukat?” Vagy különleges gazdaságpolitikára lesz szükség annak érdekében, hogy korábbi ipari központjaik fennmaradjanak? Vagy a központ-periféria modell nemcsak regionálisan, hanem nemzeti szinten is érvényes?

Krugman válasza „nem feltétlenül igaz az, hogy a gazdasági integráció a nagyobb országok régióit hozza kedvezőbb helyzetbe.” Ugyanis „ha a szállítási költségek alacsonyak, a mérethozadék magas és a gyökértelen ipar aránya nagy a nemzetgazdaságban, akkor az eredmény egyetlen központ lesz. Ha ezek ellenkezője igaz, nem lesz központ, a közbeeső esetek pedig a többes központú szerkezetet támogatják.”

Krugman kifejti, hogy „*a perifériává váló régió számára a gazdasági integráció és a jólét – közötti összefüggés U alakú: a szoros integráció jó neki, de az integráció felé való korlátozott elmozdulás fájdalmas lehet.*”

Krugman a Földrajz és a kereskedelem című könyvének záró gondolatában a soktényezős és különböző időkeresztmetszetekre irányuló, konkrét térségekre alkalmazott kutatásait úgy összegzi, hogy „a térbeli tranzakcióknak költségei vannak, a termelésnek pedig mérethozadéka. Ez a két tény a kulcsa a közreadott ismereteknek. A növekvő mérethozadék arra ösztönzi a termelőket, hogy korlátozott számú helyen végezzék az egyes jóságok és szolgáltatások termelését. A távoli helyek közötti tranzakciók költségei miatt valamennyi termelő azokat a területeket szereti jobban, ahol nagy a kereslet, vagy kényelmesen hozzájut a szükséges inputokhoz. Ezek általában azok a helyek, ahol a többi termelő is megtelepedett. Ezért az ipar koncentrációja, ha egyszer beindult, akkor önfenntartásra hajlamos. Ez igaz mind az egyes iparágak területi elhelyezkedésére, mind az olyan nagy agglomerációkra, mint a Boston-Washington folyosó.” Ezek az összefüggések – Krugman szerint – azért nem váltak a közgazdasági elemzés főáramának részévé, mert a közgazdászok nem tudtak olyan gazdaságföldrajzi modelleket készíteni, amelyek kielégítették volna a szakma növekvő tudományos igényét. Ma már azonban a földrajzot is modellezhetjük, s ezáltal a földrajzi megközelítés a nemzetközi gazdaságtan számára is új utat nyit.

10. Krugman a pénzügyi válságról

Krugman szerint az elmúlt években kialakult hitelválságban megjelent összes probléma már korábban ismert volt. A neves tudós a pénzpiacok megroppanásától a különféle buborékok kipukkadásáig levezette a mostani pénzügyi válság egyes elemeit. Így például a kockázati alapok jelentős szerepét, vagy a kilencvenes évek elején a japán krízis lehetséges kihatását a modern nyugati világra. Krugman feltétlenül szükségesnek tartja a központi banki funkciók nemzetközi megerősítését, a pénzügyi felügyelet munkájának hatékonyabbá tételét, valamint az új amerikai elnök által beharangozott infrastrukturális fejlesztéseket tartalmazó gazdaságélénkítő csomagot. Krugman, aki Keynes elméleteinek új felfogású követőjének számít a foglalkoztatás előtérbe helyezését és az állam részéről a beavatkozó gazdaságpolitikát hangsúlyozza.

11. Konklúziók

Krugman azáltal, hogy új összefüggések felismerésével új törvényszerűségeket állított fel és új alapokra helyezte a korábbi kereskedelemre vonatkozó teóriákat, rámutatott a globalizáció okozta központosítási folyamat erősödésére, figyelmünket a régiókra irányította és felismerte a gazdaságföldrajz napjaink aktuális, a világgazdaság gyors folyamatainak változásaira is reagál. Előre figyelmeztetett a kirobbanó pénzügyi válság veszélyeire, üdvözölte az egyes kormányok gyors intézkedését, bírálja a megalapozatlan lépéseket. Tehát napjaink aktuális gazdasági- pénzügyi helyzetére is gyorsan reagál. A kitüntetését követően a svéd tv-nek adott interjújában azt mondta, hogy kutatómunkáját tovább kívánja folytatni és reméli, hogy „nem fogja megváltoztatni nagymértékben az életét a nagy elismerés.”

Krugman ismertebb munkái

- Krugman, P. (1981): Trade, accumulation, and uneven development. *Journal of Development Economics*,
- Krugman, P.–Venable, A. (1990): Integration and the competitiveness of peripheral industry. Cambridge, Cambridge University press.
- Krugman, P. (1991): History and industry location the case of the US manufacturing belt. *American Economic Review*.
- Krugman, P. (1991): Increasing returns and economic geography. *Journal of Political Economy*.
- Krugman, P. (1991): History vs. Expectations. *Quarterly Journal of Economics*,
- Krugman, P. (1992): Geography and trade. MIT Press Cambridge. (MA).
- Krugman, P. (1993): First nature, second nature, and metropolitan location. *Journal of Regional Science*.
- Krugman, P. (1994): competitiveness: A dangerous obsession. *foreign Affairs*.
- Krugman, P. (1995): Development, Geography and Economic Theory. MIT Press, Cambridge (MA).
- Krugman, P. (1998): Space: The Final Frontier. *Journal of Economic Perspectives*. 2.
- Krugman, P. (1999): The role of geography in development. *International Regional Science Review*.
- Krugman, P. (2000): Where in the World is the “New Economic Geography”? In Clark, G.L. – Feldman, M. P. Gertler, M. S. (eds): *The oxford handbook of Economic Geography*. Oxford University Press, Oxford.
- Paul Krugman (2003): Földrajz és kereskedelem. *Közgazdasági Kiskönyvtár* 162 p.
- Paul R. Krugman – Maurice Obstfeld (2003): nemzetközi Gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika. Panem 872. p.

Felhasznált irodalom

- Paul Krugman (2003): Földrajz és kereskedelem. *Közgazdasági Kiskönyvtár*. 162. p.
- Paul R. Krugman – Maurice Obstfeld (2003): Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és Gazdaságpolitika. Panem 872. p.
- www.hirsarok.hu/node/9073
- <http://index.hu/gazdasag/vilag/kurg081013>
- www.inforadio.hu/hir/belfold/hir-231932
- <http://hetilap.hetek.hu/index.php.cikk.70053>
- www.origo.hu/uzletinegyed/vilaggazdasag/20081013

LŐRINCZNÉ BENCZE EDIT:*
Horvát integráció magyar szemmel

Abstract

The prior aim of the paper is to present the next station of the enlargement process of the European Union, the chances and challenges of the Croatian accession after the democratic transformation. The study is about to investigate how an old-and-new state is searching for its identity, and what a bumpy road does it have to cope with in order to get to be part of the European space. Two phases of the whole integration process could be separated. The first term is from the declaration of independence (26 June 1991) till the death of president Franjo Tudjman (10 Dec 1999), when beyond building a democratic country and state, Croatia also tried to identify and manage the priorities of its independent foreign policy. The next phase is mainly characterised by the development and deepening of relations between the EU and Croatia from the death of the president on, when the substantial investigations started between Croatia and the European Union, and are still in progress.

1. Bevezetés

A bővítés azon politikai folyamatok egyike, mely végigkísérte a Közösség történetét. A tanulmány fő célkitűzése, hogy végigkísérje az európai uniós bővítési folyamat következő állomásának, a rendszerváltó és önállóvá váló Horvátország csatlakozásának problematikáját. Az esszé bemutatja, hogy a régi-új állam hogyan keresi identitását, ennek során milyen integrációs esélyekkel és problémákkal szembesül, és milyen utat kell bejárnia ahhoz, hogy az egységes európai tér részévé váljon.

Az ország európai uniós csatlakozásának kérdése végigkíséri történetét az 1990-es évektől napjainkig, s ez a folyamat még mindig nem fejeződött be. Az ország integrációs útja kronológiailag két jól elkülöníthető szakaszra osztható. Az első etap a függetlenség kikiáltásától (1991. június 26.) a Franjo Tudjman elnök haláláig (1999. december 10.) tartó időszakot öleli fel.¹ Ebben a korszakban a függetlenné váló ország az ország-, és államépítés feladatai mellett kísérletet tett önálló külpolitikai céljainak megfogalmazására és megvalósítására, melyben azonban az euroatlanti integráció csak retorikai szinten jelent meg. A külpolitika prioritása a nemzeti identitás és az önálló állam megteremtése, melynek során erőszakos eszközök bevetésére is sor került a politikai tér minél nagyobb kihasználása és etnikailag homogén terület kialakítása érdekében.

Ez a nacionalista expanziós stratégia az ország nemzetközi elszigetelődéséhez vezetett, s a kilencvenes évek végén világossá vált, hogy Tudjman elnök haláláig nem várható közelség. Így Horvátország úgy lépte át az ezredfordulót, hogy nem volt semmilyen hivatalos megállapodás közte és az Európai Unió között.

A második szakasz – melynek legfőbb jellemzője az Unió és Horvátország közötti kapcsolatok elmélyítése és fokozatos bővülése – az elnök halálával kezdődött és kisebb megtorpanásoktól eltekintve egyenes ívben halad felfelé.

* ????????????????

2. Horvátország integrációs esélyei és korlátai a kilencvenes években

Az 1992. január 15-e után a nemzetközileg is elismert Horvátország fő külpolitikai céljai közé az ország euroatlanti integrációja tartozott, de ez leginkább retorikai szinten jelentkezett. A kilencvenes években a Tudjman által kialakított erős elnöki-politikai hatalom, az újnacionalizmus, a háborúba torkolló nemzetállami törekvések ugyanis nem kedveztek az euroatlanti közeledésnek, ezért a többször is elindult integrációs folyamat újból és újból elakadt. Ez tovább táplálta a szélsőséges eszméket, hiszen alkalmat szolgáltatott a nyugat vádolására, amiért magára hagyta a horvátokat, és lehetőséget biztosított az akkori vezetés megerősödésének, melynek irányításával az ország mégis sikeresen megvívta háborúját. További ellentéteket szított, hogy az Európai Unió lassan kibontakozó térségre vonatkozó stratégiája a Nyugat-Balkánhoz sorolta Horvátországot is, mely élesen ellentétben állt a horvátok nemzeti identitásával és közép-európaiságával. A helyzet extremitását tükrözi, hogy Tudjman válaszként az EU Regionális Közelítési politikájára Alkotmány-kiegészítést hajtott végre (141. cikk), mely megtiltotta az ország részvételét olyan szervezetekben, melyek Jugoszlávia újjáélesztéséhez vezethettek volna. Ezt erősíti a Tito retorikájához² hasonló elemeket tartalmazó egyik legutolsó (1999. július 1.) vele készített interjú: „*Nem akarunk semmiféle fajta balkáni integrációs folyamathoz csatlakozni, és nem fordulhat elő, hogy bárki is bábáskodhasson felettünk.*”³

A háborús sikerek miatt hazájában rendkívüli népszerűségnek örvendő elnök által szított Unió ellenesség odáig fajult, hogy a politikus párhuzamot vont a régi Jugoszlávia és az EU között mondván, a Közösség Horvátországhoz való viszonya hasonló, mint ahogy az egykori Jugoszlávia Zágrábot kezelte, s odáig ment retorikájában, hogy egyenlőséglelet vont Jugoszlávia és az Unió, Belgrád és Brüsszel között, s a föderális alapon szerveződő EU-t a föderális Jugoszláv Szövetségi Köztársasággal azonosította.⁴

Így az ország a Tudjman-éra alatt nemzetközileg teljesen elszigetelődött. Ezt igazolja a Kereskedelemről és Gazdasági Együttműködésről szóló Megállapodás és az ország PHARE programból való részesedésének többszöri elhalasztása. 1992 májusában a Bizottság hiába javasolta a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek, hogy a PHARE segélyprogramot terjesszék ki Horvátországra, a Parlament ezt elutasította, s egészen a háború végéig nem is másította meg döntését. 1995 elején azonban úgy tűnt, hogy rendeződik az Európai Unió és Horvátország viszonya, mert elkezdődtek a tárgyalások a Kereskedelemről és Gazdasági Együttműködési Megállapodásról,⁵ melyek azonban elakadtak a horvátok által 1995 júliusában a Krajínában elindított katonai offenzíva miatt, s csak a háború után kerültek ismét napirendre.⁶

Ugyanez ismétlődik meg a PHARE esetében is. A Tanács 1995. június 12-i döntése értelmében az állam részese lett a PHARE programnak is, melyben nem kis szerepe volt a horvát PHARE koordinátornak, Zlatko Matešának, aki 1995. július 27-én Horvátországban fogadta az Európai Bizottság PHARE programért felelős vezetőjét. Ezt követően Brüsszelben a Hans van den Broek megbízottal való találkozó eredményeként aláírásra került a PHARE Program Keretmegállapodása. Amikor azonban Horvátország megindította a szerbek elleni támadását, az Európai Unió azonnal, vagyis augusztus 4-én felfüggesztette a PHARE pénzek folyósítását és befagyasztotta az Együttműködési Megállapodásról szóló tárgyalásokat is.⁷ Innentől kezdve folyamatosan romlottak az Európai Unió és Horvátország közötti kapcsolatok. Horvátország azon kevés államok egyike volt, amely a 90-es években ezt a rövid időt leszámítva nem részesült a PHARE támogatásokból.

A kilencvenes években az a paradox helyzet állt elő, hogy az a Tudjman-féle radikális nacionalizmus, mely sikeresen elszakította Horvátországot Jugoszláviától, az évtized második felében visszajára fordult és visszataszította ebbe a térségbe. Az évtized elején az

ország Tudjman vezetésével elérte látszólagos szuverenitását és területi integritását, de az ezt ideológiailag megalapozó nacionalizmus egyre inkább elszigetelte az államot, s a függetlenség fontos elemei de facto nem léteztek.

Néhány területen ugyan történt némi előrelépés, de a horvát kormány inkább az időhúzásra rendezkedett be. A leglátványosabb intézkedések közé sorolhatóak az uniós csatlakozást elősegítő intézetek létrehozása – IRMO (Institut for International Relations),⁸ Európa-Ház, Horvát Európa Mozgalom –, valamint rendezvények szervezése és kiadványok szerkesztése. A legfőbb lépésnek az 1998-ban létrehozott „Európai Unió Hivatalát” tekinthetjük, melyet Ljerka Mintas Hodak, a kormány alelnöke irányított. A Hivatal feladata az volt, hogy érzékeltesse a kormány integráció irányába tett erőfeszítéseit, tájékoztasson ezen folyamatokról és végül, hogy összehangolja a kormány és az államigazgatási szervek integrációs tevékenységét. A Hivatal valójában az európai uniós csatlakozással kapcsolatos két intézmény, a Minisztertanács és az Európai Integráció Koordinációs Tanácsa munkáját hivatott segíteni. 1999-ben egy részletes tájékoztatót állított össze arról, hol is tart az ország az integrációs folyamatban a politika, a gazdaság és a jogharmonizáció kérdésében. Tevékenysége azt tükrözi, hogy a kormányzat előkészítette a tárgyalásokat, s ezzel magyarázhatjuk azt is, hogy a 2000-ben megválasztott új vezetés miért tudott olyan gyorsan eredményeket felmutatni.⁹

A horvát külpolitika és érdekérvényesítés meglehetősen gyenge volt, s a kilencvenes évek végén nem hivatalos elszigeteltség és be nem jelentett szankciók (csendes szankciók) vették körül. Horvátország úgy ért az évtized végére, hogy nem volt semmilyen hivatalos megállapodás közte és az Európai Unió között. Ez az izoláció, a tárgyalások többszöri elhalasztása, az uniós nyomásgyakorlás különféle formái egyre világosabbá tették, hogy az integráció legfőbb akadálya nem az évtized elején vívott háború, hanem az ország politikai berendezkedése, s amíg Tudjman elnök és a HDZ lesz hatalmon, addig elképzelhetetlen a közeledés.¹⁰

Jelzésértékűek Peter Semnebynek, az OSCE misszió vezetőjének szavai, mely szerint *„Horvátországnak legelőször meg kell változtatnia önmeghatározását. Az országnak kelet felé nem elválasztó falként kellene funkcionálni, ellenkezőleg híd szerepet kell betölteni.”*¹¹

3. A 2000 utáni integrációs folyamatok első állomása, a Stabilizációs és Társulási Folyamat

Horvátországnak a 90-es évek elszigeteltségéből csak 2000-ben sikerült kitörnie. A fordulat háttérében Tudjman elnök halála állt, mely után a 2000 januárjában megtartott választásokon megbukott a HDZ is, majd a Horvát Szociáldemokrata Párt (SDP) vezette baloldali koalíció alakított kormányt, élén Ivica Račan miniszterelnökkel. A belpolitikai váltás kiverte az országot a nemzetközi elszigeteltségből, és kedvezően hatott az euroatlanti integrációra, annál is inkább, mert ez lett Zágráb legfőbb külpolitikai célja, és az állam jövőjét a kibővülő Európai Unióban és NATO-ban képzelték el.

Az a jugoszláv érából örökölt és Tudjman által is életben tartott elképzelés, hogy Horvátországnak továbbra is egyenlő távolságot kell tartania mind a nyugattal, mind a kelettel lekerült a napirendről, és egyértelmű Európa-párti politizálás vette kezdetét. Nem is akármilyen intenzitással, s az egymást viharos gyorsasággal követő eseményekből az tűnik ki, hogy az ország be kívánta hozni a kilencvenes években elvesztegetett időt.

Az integrációs folyamatok gyors megindulását és sikereit Horvátországban két tényező is erősítette. Egyik oldalon a parlamenti pártok – bár erőteljes, kormányválsággal is fenyegető belpolitikai összeütközések zajlottak – megerősítették integrációs elkötelezettségüket,

így a csatlakozás kérdése nem vált a mindennapi politikai csatározások áldozatává. Másrészt rendkívül nagy volt az ország EU-csatlakozásának belső támogatottsága, s egy 2000 végén lezajló közvéleménykutatás adatai alapján a megkérdezettek 79%-a támogatta, míg csak 9% ellenezte azt.¹² Mindez természetesen nem lett volna elég, ha az Unió részéről nem találkozott volna teljes egyetértéssel az ország integrálása.

Az új parlament 2000. február 5-én, megalakulása után szinte azonnal döntést hozott az Európai Integrációs Ügyek Minisztériumának felállításáról. A február 8-án elfogadott kormányprogram szerint az ország külpolitikai prioritása az euroatlanti integráció, s ennek érdekében a program számos olyan probléma megoldását tartalmazta, amelyek korábban a csatlakozás útjában álltak. Az sem véletlen, hogy az Európai Bizottság elnöke, Romano Prodi már 2000. január 14-én Zágrábba utazott, és biztosította a horvátokat arról, hogy *„országuk az európai család tagja”*.¹³

Február 14–15-én az Európai Bizottság Brüsszelben fogadta a horvát kormányfőt, a külügyminisztert és az európai integrációs ügyek miniszterét, s döntés született az Európai Unió és a Horvát Köztársaság Közös Konzultációs Munkacsoportjának felállításáról. Ennek alátámasztására a Bizottság delegációja már március 9-én megnyitotta horvátországi hivatalát, melynek elsődleges célja a Stabilitási és Társulási Megállapodásról szóló tárgyalások megkezdésének elősegítése és felgyorsítása.¹⁴ Az Európai Bizottság 2000. május 24-re elkészítette azt a tanulmányt, mely szerint Horvátország felkészült a tárgyalások megkezdésére.¹⁵

A kormányváltást követő politikai változások kiváló alapot szolgáltatottak arra, hogy Horvátország adhatott otthont a 2000. november 24-én megnyíló Zágrábi Csúcshoz, melyre a 15 tagállam vezetőin kívül meghívást kapott az öt nyugat-balkáni állam is. Damir Grubisa, a Zágrábi Egyetem professzora szerint Horvátország és az EU kapcsolatai több alkalommal is egyedülállóan alakultak, melynek első jele éppen a Zágrábi Csúcs volt, hiszen soha nem fordult még elő a Közösség történetében, hogy nem uniós tagállamban tartottak csúcstalálkozót.¹⁶ A csúcs Horvátország számára azért is kiemelkedő szerepet töltött be, mert ekkor vette kezdetét a tárgyalási folyamat a Stabilitási és Társulási Megállapodásról. Az aláírásra 2001. október 29-én került sor, s a megállapodást a horvát parlament 2001. december 5-én, az Európai Parlament pedig december 12-én ratifikálta. Ezzel Horvátország és az Európai Unió között először jött létre szerződéses viszony, melynek életbe lépésére azonban még hosszú ideig – 2005. február 1-jéig – várni kellett, hiszen minden tagállam ratifikációjára szükség volt, s az Unió éppen történetének addigi legnagyobb mértékű bővítésével volt elfoglalva. Az egyezményhez csatolt klauzulában megfogalmazták, hogy az ország elnyerte az EU-tagság potenciális jelöltjének státuszát.¹⁷ Az SAA életbe lépéséig Ideiglenes Megállapodás megkötésére is sor került (2002. március 1-én), melynek legfőbb célja volt, hogy megkönnyítse a kereskedelmi kapcsolatokat Horvátország és az Unió között.¹⁸

Az SAA aláírása utáni időszakban – mint azt a Bizottság jelentései is alátámasztják – jelentős előrelépés történt számos korábban kifogásolt kérdésben, így a kisebbségek jogaival és a médiareformmal kapcsolatban. Az időközben csatlakozási kérelmét is benyújtó ország számára a legfőbb feladatot azonban továbbra is az ICTY-vel való teljes együttműködés, a menekültek visszatérése, valamint az igazságszolgáltatás reformja jelentette. A feltételek teljesítése kapcsán döntő jelentőségű, hogy a horvát kormány 2002. december 12-én elfogadta az első – utána pedig évente megjelentette a következő esztendőre vonatkozó – „Nemzeti program Horvátország európai uniós integrációjáról” című dokumentumát. A Nyugat-Balkán térségében Horvátország volt az első állam, mely az integráció ezen fokán, a csatlakozás benyújtása előtt olyan programmal rendelkezett, mely előirányozta a jogharmonizáció pontos menetrendjét, és az évente megvalósításra kerülő jogharmonizációs lépéseket.¹⁹

Mindezen sikerek ellenére a kezdeti lendület alábbhagyott, s ebben szerepet játszott az SAA ratifikációjának elhúzódása is. Horvátország ugyanis meglehetősen türelmetlenséggel sürgette az Uniót, hiszen szerette volna behozni a Tudjman-érában elvesztegetett időt. A 2000-ben elinduló gyors közeledésnek és eredményeknek köszönhetően Horvátország kezdetben arra számított, hogy a 2004-es csatlakozásban lemaradó Romániával és Bulgáriával együtt lehet az Unió tagja. Ugyanakkor az országban lezajló politikai, társadalmi és gazdasági változások uniós elismerése, valamint a két kelet-balkáni állammal való összehasonlításban érezhető fölénye kontraproduktívvá tette az integrációt. Zágráb elbízta magát, úgy érezte nem szükséges a 2000 utáni hasonló intenzitással folytatni és gyorsítani a belső átalakítást, ezért a reformfolyamatok érezhetően lelassultak. Valójában tehát nem lehet csak az uniós hezitálással és a Közösség problémáival magyarázni Horvátország lemaradását – mint azt a horvátok előszeretettel hangoztatják – hanem emellett legalább annyit nyomott a latba a horvát hozzáállás, a reformok lassuló pályára kerülése. Ugyanezt látom megismétlődni jelenleg a tárgyalási folyamatokban, melynek felgyorsítása, a feltételek teljesítése elsősorban Horvátországon múlik, s Zágráb mintha nem lenne túlságosan lelkes a feladatok elvégzése terén. Ezen véleményemet a Györkös Péterrel, a Magyar Köztársaság zágrábi nagykövetével folytatott beszélgetésem is alátámasztja.

Ebből a 2003–2004-ben kialakuló hullámvölgyből az SAA életbe lépése, valamint a küszöbön álló csatlakozási tárgyalások vonzereje jelentette a kiutat, s ezt a történések ismételt felgyorsulása követte.

4. Sikerek és kudarcok a csatlakozási kérelem benyújtásától a tárgyalások kezdetéig

Horvátország a 2000 óta véghezvitt reformok tükrében felette áll a Nyugat-Balkán többi államának, s ezért mint egyedüli ország, mely megkezdte a csatlakozási tárgyalásokat, előfutára lehet a térség integrációjának, példaként szolgálhat a többi SAP ország számára. Horvátország az első nyugat-balkáni állam, mely 2003. február 21-én hivatalos csatlakozási kérelmet nyújtott be az Európai Unió Tanácsának soros elnökségéhez, s tette ezt akkor, amikor az SAA még nem lépett életbe.²⁰ A horvát sikereket erősíti Gunther Verheugen, az Európai Bizottság bővítési biztosa 2003. november 13-án Zágrábban tett látogatása, ahol nyilatkozatában a horvátok erőfeszítéseit kiemelve hitet tett amellett, hogy „*Horvátország, amint teljesíti a feltételeket, azonnal csatlakozhat az Unióhoz, és nem kell bevárnia a Nyugat-Balkán többi államát.*”²¹

A csatlakozási kérelem benyújtása után a Tanács 2003. április 14-én felkérte a Bizottságot, hogy kezdje meg a Horvátország kérelmével kapcsolatos véleményének kidolgozását, s ezt követően a menetrend hasonló volt a keleti bővítéshez. Az Európai Bizottság 2003. július 10-én eljuttatta a horvát kormányhoz a 4560 kérdést tartalmazó kérdőívét, melyet Horvátország 2003. október 9-ig megválaszolt (mintegy 10 000 oldalon). Ennek alapján a Bizottság 2004. április 20-án pozitív ország jelentést (avis) adott az országról, elemezve a jelölt helyzetét, rámutatva az elért eredményekre, javaslatokat fogalmazott meg számára.

Az avis legfőbb megállapításai szerint Horvátországot működő demokrácia, stabil intézményrendszer, jogállamiság, középtávon az Európai Unióban uralkodó versennyel megbirkózni képes, működő piacgazdaság jellemzi és jól látható a megkezdett reformok folytatása. A jelentés ugyanakkor aláhúzta, hogy a csatlakozásig Zágrábnak még több feltételt teljesítenie kell, főként a közösségi vívmányok átvétele tekintetében, valamint az ICTY-vel történő teljes együttműködést illetően. A vélemény szerint az országnak további lépéseket kell tennie az áruk és szolgáltatások szabad áramlása terén, a versenyképesség

fenntartásában, a mezőgazdaság problémáinak megoldásában, az adórendszer modernizálásában, a munkanélküliség csökkentésében, az információs technológia elterjesztésében, a regionális politikában és az igazságügy reformjában, s az avis kiemelte az állam elmaradottságát a környezetvédelem tekintetében. Mindezen kifogások ellenére a jelentés alapvetően pozitív véleményt adott az országról, s javasolta, hogy kezdődjenek meg Horvátországgal a csatlakozási tárgyalások.²²

2004. június 18-án az Európai Tanács jóváhagyta a Bizottság javaslatát, s döntés született Horvátország tagjelölti státuszáról és a csatlakozási folyamat megindításáról azzal a feltétellel, hogy teljes körűen együttműködik a hágai Nemzetközi Törvényszékkel. A tagjelölti státusz több szempontból is döntő jelentőségű a horvát integrációs folyamatban. Először is visszajelzés arról, hogy az ország jól haladt, és jelentős eredményeket ért el a reformok és az SAA teljesítése terén, s ez lendületet adott a további lépéseknek, melyekhez ráadásul ezután a Közösség is hozzájárult az előcsatlakozási alapokon keresztül. Másodszor, tekintettel arra, hogy az egész régió legfőbb külpolitikai célkitűzése az uniós csatlakozás, a horvát siker motiváló tényezőként hatott a térség államainak reformfolyamataira. Horvátország bebizonyította, hogy azon erőfeszítések, melyeket a kritériumok teljesítése során tettek, kifizetődőnek bizonyultak, s ez pozitív üzenettel bírt a szomszédos államok felé is. A horvát tagjelöltség fontos mérföldkő az Unió nyugat-balkáni politikájában is, hiszen igazolta a Stabilizációs és Társulási Folyamat működőképességét, azt, hogy a SAP összekötő híd lehet a térség államainak integrációs stratégiája és a bővítési folyamat között. A SAP betöltötte azt a szerepét, mely lehetővé tette új tagjelöltek kiválasztását, és alátámasztotta azon alapelemek jogosultságát, mint az egyéni teljesítmény, a differenciálás és az utolérés lehetősége.²³

A tagjelöltséggel szinte egyidejűleg, 2004. szeptember 13-án az Európai Unió Tanácsa felajánlotta az országnak az Európai Partnerséget is, melynek keretein belül meghatározásra kerültek a csatlakozásra történő felkészülési időszak rövid- és középtávú prioritásai, majd 2004. október 6-án a Bizottság elfogadta Horvátország Előcsatlakozási stratégiáját, ám ebben nem tett említést az ország felvételének várható időpontjáról. Erre az Európai Tanács 2004. december 16-17-i ülésén került sor, s a döntés értelmében a csatlakozási tárgyalások 2005. március 17-én kezdődhetnek volna meg, melynek legfőbb feltétele továbbra is az ország teljes mértékű együttműködése lett volna a hágai Nemzetközi Törvényszékkel.

A háborús bűnösök problematikája rendkívül kényes kérdés Horvátországban. Egyik oldalon az uniós csatlakozás mellett kiálló vezetésre hatalmas nyomást gyakorolt az ICTY, míg a másik oldalon a HDZ támogatói, a veteránok, de a lakosság jelentős része is mindent elkövetett, hogy az általuk háborús hősnek tartott katonai vezetők ellen ne lépjen fel a kormány. Ezen kettős nyomás miatt húzódtott a kérdés tényleges megoldása. 2001. június 8-án vádemelés történt Ante Gotovina, majd 2002. augusztus 23-án Janko Bobetko ellen, de a hatalmas belső felzúdulás és az újra egyesülő tudjmanisták miatt a kormány nem mert azonnal cselekedni, s ez lehetőséget adott Gotovina illegalitásba vonulására. A horvát vezetés így 2002 novemberében azt jelentette az ICTY-nek, hogy nincs lehetősége a tábornokot letartóztatni. A tartózkodási hely ismeretének hiányában Horvátország engedélyezte külföldi, többek között az angol titkosszolgálat működését az állam területén az ICTY által koordinált akcióterv részeként. Végül a tábornok elfogására csak 2005. december 8-án, spanyol területen, a Kanári-szigeteken került sor.²⁴

Legalább ennyire problémás volt Janko Bobetko esete, aki második világháborús hős volt, 1991-ben ő szervezte meg a horvát hadsereget, s maga a miniszterelnök is elismerte háborús érdemeit, ezért a kiadatás helyett védelmébe vette. Bobetko letartóztatására végül nem került sor, mert 2003 májusában meghalt, de ezen esetek, valamint a kormány kezdeti

tanácstalansága és késlekedése lelassította az integrációs folyamatokat, s ez állt a háttérben az SAA rendkívül hosszú ideig tartó ratifikációjának és a tárgyalások elnapolásának. A gyors cselekvés hiánya az Unió számára jelzésértékű volt, azt üzenve, hogy még nem fejeződött be a horvát társadalom átalakulása és megtisztítása a tudjmanista erőktől.²⁵

Miután Zágráb nem tartóztatta le Ante Gotovina tábornokot, Carla del Ponte, az ICTY főügyésze kevésnek találta az ország erőfeszítéseit az ügyben, így a tárgyalásokat elnapolták. Megkezdésükig az Unió egy háromtagú bizottság (Trojka) felállításáról rendelkezett, mely figyelemmel kísérte a kérdésben tett lépéseket.

A helyzet ellentmondásosságára utalva elemzők rávilágítanak arra, hogy máig sem tisztázott, hogy mi minősül teljes együttműködésnek. A horvátokkal való tárgyalások októberi megkezdése azt sugallja, hogy a menetlevél kiállításához nem Gotovina tábornok kiadatása, hanem sokkal inkább az őt védelmező kiterjedt hálózat felszámolása, valamint a háborús bűnös tartózkodási helyéről megbízható információ szolgáltatása állt.

A csatlakozási tárgyalások megkezdésének elnapolása után mintegy fél éves késéssel, 2005. október 3-án született meg a döntés megkezdésükről, melyben fontos szerepet játszott, hogy Törökország zöld utat kapott a tárgyalások megindítására, s Ausztria vétóval fenyegetett, ha egyidejűleg Horvátország számára is nem adják meg az esélyt.²⁶

A horvát sajtó és a politológusok a Közösség ezen döntését úgy értékelték, mint az ország „második elismerését” és párhuzamot vontak az első, 1992-es, a függetlenséget nemzetközileg garantáló határozattal. Aláhúzták, hogy amíg az első elismerés annak a formális megerősítése volt, hogy a nemzetközi jog és nemzetközi kapcsolatok értelmében Horvátország önálló állam, addig a második a horvát demokratikus átalakulás és reformok terén megvalósított, visszavonhatatlan változások elismerésének tekinthető. Közös vonása mindkét döntésnek, hogy erőteljesen megosztotta az Unió tagjait. 1992-ben Németország tette meg az első lépést, melyet a háború miatti nyomásra követett a többi tagállam és Szlovénia. 13 évvel később Ausztria játszott meghatározó szerepet a holtpontra való átlendülésben, amennyiben ragaszkodott ahhoz, hogy Törökországgal együtt Horvátországgal is kezdődjenek meg a csatlakozási tárgyalások.

5. A csatlakozási tárgyalások

A tárgyalások kezdete általában örömnapiet jelent a tagjelölt országban (látható volt Közép-Kelet-Európa esetében is), de valójában politikai szempontból a csatlakozási folyamat legnehezebb szakasza veszi ezzel kezdetét, hiszen a politikai realitások ekkor kerülnek csak tapintható közelségbe. S a valóság nem minden esetben kedvező a tagjelölt számára, a szigorú követelmények teljesítésének nehézségei gyakran negatív hatással járnak, és csökken a csatlakozás támogatottsága.²⁷ Ezen, különösen a 2004-es csatlakozás esetében megfigyelhető sajátosságok Horvátországban is hasonlóan jelentkeztek.

A tárgyalások megkezdésekor érzett eufóriát támasztja alá a tárgyalások vezetője, Vladimir Drobnyak 2005. október 17-én, a gazdasági vezetők előtt elhangzott beszéde is: *„Az Európai Unióval folytatott tárgyalások kezdete nem más, mint a horvát társadalom teljes és komplex átalakulása. A csatlakozás azt jelenti számunkra, hogy növekedni fog az életszínvonal, erősebb lesz a gazdaság, több lehetőség nyílik a befektetésekre, új állások jönnek létre. Az Unió tagjaiként a kollektív béke és biztonság rendszerébe lépünk, és aktív tagjai lehetünk a Közösség döntéshozatali mechanizmusának.”*²⁸

Az integráció iránti elkötelezettség növekedését bizonyítja az EU-csatlakozás támogatottságában bekövetkező változás is. A tárgyalások 2005. évi márciusi elhalasztása után a horvát lakosság igazságtalannak érezte az uniós magatartást és megkezdődött a támogatás

mélyrepülése, mely 2005 szeptemberében érte el mélypontját 33%-kal.²⁹ Ez az érték október 5-én, a Közösség döntése után 49,6%-ra nőtt.³⁰ A helyzet rendkívül paradox, mert miközben Horvátországban a tárgyalások megkezdése előtt erősödött az euroszeptizmus, addig az Unióban, különösen az új tagállamokban ellentétes folyamat zajlott le, vagyis nőtt a további integráció támogatottsága, melynek hátterében minden bizonnyal a 2004-es sikeres bővítés tapasztalatai álltak.

A csatlakozási tárgyalások megkezdése fontos lépcsőfoka a horvát rendszerváltásnak, hiszen a demokratikus átalakulás végét is jelenti, annak az időszaknak a befejeződését, melynek során Horvátországot állandó megfigyelés és ellenőrzés alatt tartották, s tanácsokkal látták el, mely különböző eszközök és mechanizmusok alkalmazásában is megnyilvánult (ENSZ békefenntartó akciók, OSCE választási megfigyelések, ICTY). Így az eddigi látszólagos önállóság helyébe a tényleges szuverenitás léphet, s ez a magyarázata a politikai vezetés egységének az uniós csatlakozás feltétlen támogatásában.

A tárgyalások megindításakor a horvát delegáció vezetője a miniszterelnök, Ivo Sanader, tagjai pedig a kül- és az európai integrációs ügyek minisztere, Kolinda Grabar-Kitarović és a tárgyalások vezetője, Vladimir Drobniak voltak. Az Európai Uniót a 25 tagállam külügyminisztere képviselte. Megállapodás született a tárgyalások menetéről, mely szerint 35 fejezet kerül megvitatásra.

A lebonyolításban fontos szerepet játszott a Bizottság 2005 júniusában elfogadott Tárgyalási Keretprogramja is – a 2004 októberi Előcsatlakozási Stratégiára épült –, mely aláhúzta, hogy a tárgyalások kizárólag attól függenek, hogy a horvátok milyen ütemben teljesítik a Koppenhágában megfogalmazott csatlakozási kritériumokat. Ez a keretprogram hasonló volt a közép- és kelet-európai országok esetében kialakított stratégiával, ugyanakkor néhány szempontot figyelembe véve jelentős eltérések is megfigyelhetők.

A programban többször is megerősítésre került (mely nem valósult meg sem a 2004-es, sem a 2007-es bővítéskor), hogy csak a kritériumok maradéktalan teljesítése esetén kerülhet sor a csatlakozásra. A tárgyalási folyamatban magában is kisebb változások történtek, így az előző bővítések során kialakított 31 fejezettel ellentétben most több, 35 fejezetre osztották a csatlakozási folyamat tárgyát képező több mint 80 000 oldalas uniós joganyagot. Új témák, így az alapvető jogok, a közbeszerzés, a szellemi termékek jogvédelme és a transzeurópai hálózat kérdései önálló fejezetekben kerülnek megtárgyalásra. Ugyanakkor néhány esetben összevonásra, egyszerűsítésre is sor került, pl. az oktatás és kultúra egy témakörként jelentkezik.³¹

További nehezítést és a korábbi csatlakozásoktól eltérést jelent, hogy a Bizottság a Tanácsnak készülő jelentésében feltételhez kötheti valamely joganyag-fejezet megnyitását, de ezen szigorítás életbe lépéséhez szükség van a Tanács – a 27 tagállam – egyhangú egyetértésére. Ha a Tanács is egyetért, akkor a csatlakozás előtt álló országoknak, így Horvátországnak is, kötelező a megszabott előzetes feltételek (benchmark) teljesítése egyes fejezetek megnyitása előtt, illetve a fejezet ideiglenes lezárásakor, sőt elviekben az is előfordulhat, hogy mindkettő esetében.³²

A csatlakozási folyamat lényegében Horvátország esetében is úgy zajlik, mint a legutóbbi 10 közép- és kelet-európai ország esetében. Alapvetés, hogy bár a tárgyalás formálisan az EU-tagok és a tagjelölt ország között folyik, de ennek bizonyos lépéseit egyrészt az Európai Bizottságra bízzák, másrészt plenáris formában a két jelölt – Horvátország és Törökország – együttes jelenlétével megy végbe. Ily módon indult az ún. „magyarázó szakasz”, mely során a Bizottság összefoglalta minden egyes joganyag rész tartalmát, elkerülve a jövőbeni félreértéseket, s biztosítva azt, hogy mindkét fél ugyanazt érti alatta.

2005. október 20-án elkezdődhetett a csatlakozási tárgyalások második szakasza, az átvilágítás (screening), mely még mindig nem jelentette a tárgyalások tényleges megkezdé-

sét, ugyanis ekkor az EU-tagok nevében eljáró Bizottság és a tagjelölt Horvátország delegációi együttesen áttekintették a korábban már megmagyarázott joganyag-fejezeteket. Ennek során pontról pontra összehasonlították az Európai Unió és a felvételre váró Horvátország joganyagát, sorra vették, hogy hol fordulnak elő problémák, különbségek, s ennek alapján hol és mit kell módosítani. Az átvilágítás sikerei szerepet játszottak abban, hogy 2006. február 14-én a Tanács Csatlakozási Partnerséget fogadott el, mely felváltotta a 2004 szeptembere óta Horvátországgal meglévő Európai Partnerséget. A Csatlakozási Partnerséget az országgal február 20-án írták alá, s ebben megfogalmazásra kerültek az új cselekvési prioritások, középpontjában a koppenhágai kritériumok teljesítésével és a SAP által előirányzott célokkal. Ezek megvalósítására az országnak el kellett készítenie a kivitelezés ütemtervét és a konkrét, egyedi intézkedéseket is tartalmazó tervezetet.³³

A harmadik fázis, amikor az átvilágított fejezetről megkezdődhetett a tényleges tárgyalás³⁴ melynek fordulót a felek pozíciós papírjainak (tárgyalási álláspontok) cseréje vezetett be, s ahol az adott kérdéskör kapcsán rögzítésre kerültek a felek elvárásai, igényei és ajánlásai. Azt a keleti bővítésnél kialakult gyakorlatot Horvátország esetében is alkalmazták, mely szerint a három szakaszt nem egymást követően indították, s ezen párhuzamosság jelentősen lerövidítheti – a horvátok szerint indokolatlanul hosszúra nyúlt – tárgyalásokat.³⁵

A tárgyalásra bocsátott fejezetek megnyitásának időpontja tükrözi, hogy az Unió igyekszik elkerülni azt, ami a 2004-es bővítés egyik hibája volt, vagyis hogy kezdetben csak a könnyű témaköröket tárgyalták, ezzel azt a látszatot keltve, hogy a folyamat egyszerű, rutinfeladat, s azután jött a csalódás a nem egyszer évekig elhúzódó nehéz fejezetek tárgyalásával. Ezért a horvát esetben a Bizottság javaslatára párhuzamosan futnak a könnyebb és nehezebb témakörök, s ez lehetővé teszi, hogy az igazán fajsúlyos kérdésekre elegendő idő álljon rendelkezésre.

2006-ban öt fejezet megnyitására került, az elsőként sorra került kutatás és tudományos élet dossziét még aznap lezárták, és az év végére az ország még sikeresen túljutott az oktatásról és kultúráról szóló témán is. Ez utóbbi esetében, annak hátterében, hogy egy ilyen, az uniós szabályozás szempontjából viszonylag súlytalan fejezet tárgyalásához majdnem fél évre volt szükség, benne foglaltatik a Közösség útkeresése, hiszen ebben az időszakban folytak a viták és fogadták el végül a Bővítési Stratégiát. 2007-es év mérlege szerint négy lépcsőfokban 11 fejezet megnyitására is sor került, mellyel 16-ra növekedett a tárgyalt dossziék száma, ugyanakkor egyetlen témakörön sem sikerült az országnak túljutnia.³⁶

A 2008-as év nehézkesen indult, mert a halászlé vita³⁷ miatt a Közösség és annak nevében a soros elnökséget ellátó Szlovénia erőteljes nyomást gyakorolt Horvátországra, melynek során burkoltan többször is figyelmeztették Zágrábot, hogy ez a lépése veszélyeztetheti az integráció előrehaladását. Ennek hatására a horvátok meghátráltak és visszavonták határozatukat. Ha megvonjuk a szlovén elnökség mérlegét, akkor látható, hogy a horvát tárgyalások csak vontatottan haladtak előre, annak ellenére, hogy Ljubljana egyik célkitűzése éppen a Nyugat-Balkán integrálódásának elősegítése volt. 2008 első felében mindössze 4 fejezetet sikerült megnyitni, de egyetlen témakört sem tudtak lezárni.³⁸

A francia elnökség egyik fő célja a horvát csatlakozás felgyorsítása, s Nicolas Sarkozy a fejezetek túlnyomó részének megnyitása mellett kötelezte el magát. Azonban hiába tartottak a szokásos kettő helyett 3 csatlakozási konferenciát, ezeken igen csekély előrelépés történt. A francia elnökség elkötelezettsége ellenére sem tudta megvalósítani a horvát csatlakozás felgyorsítására vonatkozó ígéretét, hiszen csak 2 fejezet megnyitására és 5 bezárására került sor ebben az időszakban.³⁹

Az események lelassulásában meghatározó szerepet játszott Szlovénia, mely a két ország között fennálló határviták miatt lassította, majd blokkolta a horvát előmenetelt, annak

ellenére, hogy a többi 26 tagállam és a Bizottság is a tárgyalások folytatása mellett voksolt.⁴⁰ Ljubljana a csatlakozási tárgyalások októberi fordulóján öt tárgyalási fejezet megnyitását akadályozta meg, s ennél is sikeresebben lépett fel a felvételi tárgyalások 2008. évi utolsó, december 19-i, miniszteri szintű fordulóján, ahol a szlovén blokádnak köszönhetően nyolc témakör megnyitása és kettő lezárása is megghiúsult. A helyzet paradoxonja, hogy az állam nem csak azon dossziék estében élt vétőjogával, melyek a határvitában közvetlenül is érintettek voltak.

A szlovén elutasítás hivatalos indokaként az szerepelt, hogy Horvátország messze áll számos kritérium teljesítésétől és irreális ilyen rövid idő alatt ennyi fejezet lezárása. Lépését ezen kívül azzal is alátámasztotta, hogy a horvátok az általuk benyújtott dokumentációban a vitatott területeket Horvátországhoz tartozónak tüntették fel. Ljubljana attól tart, hogy a dokumentumok uniós befogadása előnyt jelentene Zágrábnak egy esteleges nemzetközi bíraskodás során, ezért a csatlakozási tárgyalások felfüggesztését használja fel ütköztetőként a probléma rendezésére.⁴¹

Álságosnak tűnik, hogy az Európai Unió kétoldalú ügynek tekinti a határvitát, s ebben az értelemben függetlennek tekinti a Közösség és Zágráb között folyó csatlakozási tárgyalásoktól. Nem így Horvátország, mely a szlovén vétő után azt hangsúlyozza, hogy a kérdés uniós szintre emelkedett és azt az EU-nak kellene rendeznie.

A szlovén nem nehéz helyzetbe hozta Zágrábot és veszélybe sodorhatja a 2008 novemberében az ország számára készített menetrend sikeres megvalósítását, vagyis a tárgyalások 2009. évi befejezését. A tárgyalások mérlege valóban nem ad okot a nagy bizakodásra, hiszen eddig a 35-ből mindössze 22 fejezet nyitottak meg és 7 témakörön jutott túl sikeresen az ország.⁴²

Az Európai Bizottság már 2008. március 5-én kiadott Bővítési csomagjában (Enlargement Package) kilátásba helyezte, hogy ha az ország teljesíti az EU feltételeit, akkor az őszi ország jelentésében úttervet javasol a tárgyalások legkésőbb 2009 végéig történő lezárására. A Bizottság pontosan megnevezte, hogy ehhez mely kritériumoknak kell megfelelnie az országnak:

Feltételül szabta minden fejezetnyitási feltételt teljesítését, az SAA jogi előírásainak – különös tekintettel a dohánytermékek adójára és a hajógyártás rekonstrukciójára –, megvalósítását, az SAA egyéb kötelezettségeinek, mint a menekültügy és az ICTY-vel való teljes körű együttműködés megoldását, a PHARE és IPA program támogatásainak hatékonyabb felhasználását és a ZERP rendezését. Bár nem sikerült maradéktalanul megoldani ezen kérdéseket, mégis a Bizottság eltekintve a kisebb hiányosságoktól, elismerve a horvát erőfeszítéseket, a bővítés dinamikájának fenntartása érdekében a 2008. november 5-én megjelenő ország jelentésében feltételes menetrendet javasolt a horvát tárgyalások 2009. év végi befejezésére.⁴³

A feltételes menetrend alapján a Bizottság javaslata:

- 2008-ban két kivétellel lehetőleg minden fejezetet megnyitása (nem valósult meg),
- 2008 végéig összesen 8 fejezet bezárása (nem valósult meg),
- 2009 első félévében, a cseh elnökség idején 11 befejezése,
- 2009 második félében, a svéd elnökség időszakában a maradék 16 fejezet bezárása.

A Bizottság bejelentette, hogy 2009 közepén ismertetni fogja a horvát EU-csatlakozás pénzügyi kereteire vonatkozó javaslatát, valamint jelezte a Tanácsnak, hogy 2009 elején hozzon létre egy ad-hoc munkacsoportot a horvát csatlakozási szerződés megszövegezésére. Horvátországnak ugyanakkor biztosítani kell az *acquis* horvát nyelvre történő lefordítását.⁴⁴

1. táblázat. A horvát integráció pozitív és negatív elemei az aktorközpontú megközelítés alapján

Szemponatok	Račan-kormány 2000–2003	Sanader-kormány 2003–2007	Európai Unió
Az aktorok közötti kapcsolatok	Hatpárti széles koalíció (-) Alacsony kommunikációs színvonal (-) A preferenciák divergenciája (-) Lassú döntéshozatal (-)	Alapvetően egypárti kormány (+) Javuló kommunikációs színvonal (+) A preferenciák konvergenciája (+) Gyors döntéshozatal (+)	Többszintű döntéshozatal (Tanács, Bizottság, tagállamok) (-) Alacsony kommunikációs színvonal (-) A preferenciák divergenciája (-) Lassú döntéshozatal (-)
Intézményi kapcsolatok	Parlamentari támogatottság (+/-) Nem együttműködő ellenzék (-) A köztársasági elnökkel való együttműködés (+/-) Kicsi a parlamenti pártok együttműködése és kevés a konszenzus a döntéshozatalban (-)	Parlamentari támogatottság (+) Együttműködő ellenzék (+) A köztársasági elnökkel való együttműködés (+/-) Széles parlamenti együttműködés, nagy többségi döntéshozatal (+)	A demokratikus változásokhoz való pozitív hozzáállás (+) A bővítés az intézményi reformok függvénye (-) A bővítést támogató tagállamok: Anglia, Dánia, Svéd., Finn., Ausztria, Németo. Magyaro. (+) A bővítést ellenző tagállamok: Francia., Iro., Görög., Olasz., Spanyolo., Portugália, Hollandia, Belgium, Luxemburg (-) PHARE és CARDS programok (+)
Az EU-hoz fűződő kapcsolat	A feltételek részleges teljesítése (+/-) Lassú előrehaladás a reformok terén (+/-) Együttműködés hiánya (-)	A feltételek jó teljesítése (+/-) Gyorsabb előrehaladás a reformok terén (+/-) Törekvés az együttműködésre (+/-)	
Az EU horvát politikájára	Nyomásgyakorlás és a pozitív döntések halogatása (-) Magas kritériumok és hozzáadott feltételek (-) Együttműködés alacsony színvonalra (-)	Nyomásgyakorlás és a pozitív döntések felgyorsítása (+) Enyhítés a magas kritériumokon (+) Javuló együttműködés (-/+) Lassú csatlakozási tárgyalások (-)	
Politikai környezet	Kezdeti magas támogatottság csökkenése, növekvő euroskeptizmus (-)	Támogatottság 50% körül, növekvő a tárgyalások megkezdésekor (-/+)	A török csatlakozási tárgyalások kezdete (+) Összességében EU-támogatottság, s pozitív vélemény (+) Szomszédos EU-tagok (Szlovénia és Olasz.) negatív megnyilvánulásai (-)

Fritz Scharpf modellje és Mario Sošić (2007) tanulmánya alapján saját szerkesztés

6. Összefoglalás

A Nyugat-Balkán egységes kezelése, a térség országai számára egységesen felkínált Stabilizációs és Társulási Folyamat hosszú ideig azt a látszatot keltette, hogy megismétlődik a kelet-európai államok esetében alkalmazott stratégia, mely több előnnyel is kecsegtet. Így az Unió egyszerre jutna túl a nagy terhet jelentő térség csatlakozásán, a tagállamok érdekei is maradéktalanul érvényesülhetnek hiszen mindenki „kedvence” bekerülhet, s nem utolsó sorban nem okozna újabb törésvonalakat a régióban. Arról nem is beszélve, hogy ezzel jelentősen elhalaszthatná a Közösséget megosztó további bővítések időpontját, hiszen Horvátországnak be kellene várnia társait. Ha az Unió kitartana ezen politikája mellett, az megkérdőjelezné eddigi eszméit, kritériumait, ráadásul kontraproduktív folyamatokat indítana el a legjobban teljesítő Horvátországban. (Ennek jelei már láthatóak is a csatlakozás támogatottságának drasztikus visszaesésében, 2008 őszén 23%-os)

Azzal azonban, hogy Horvátországgal, mint máig egyedüli nyugat-balkáni állammal 2005-ben elkezdte a tárgyalásokat, úgy tűnik a Közösség a differenciálás mellett tette le voksát. Azóta számtalan nyilatkozatban rögzítésre került, hogy csakis a tagállami előrehaladás lehet az alapja a csatlakozásnak, mely Horvátország számára azt jelentheti, hogy 1981 után ismét egyedüli országgént léphet be a Közösségbe. A Közösség mindezzel alátámasztja a Stabilizációs és Társulási Folyamat működőképességét is, mert a SAP összekötő híd a térség államainak integrációs stratégiája és a bővítési folyamat között. Lehetővé teszi új tagjelöltek kiválasztását, alátámasztja azon alapelvek jogosultságát, mint az egyéni teljesítmény, a differenciálás és az utolérés lehetősége.

Az elhúzódó horvát integráció sajátosságainak összegzésére kiválóan alkalmas, az új-institucionalizmus egyik kiemelkedő képviselőjének, Scharpfnak a modellje.⁴⁵ Elmélete alapján a horvát integrációban érdekelt közösségi szereplők (az egymást követő kormányzatok és az Európai Unió), az aktorok szemszögéből tekintem át a horvát integráció sajátosságait, mint az aktorközpontú institucionalizmus gyakorlati megvalósulását.

Lábjegyzetek

¹ A horvát függetlenség kikiáltásáról annak közvetlen előzményeiről lásd *Gulyás László*: Horvátország születése. A jugoszláv állam széthullása III. KAPU 2000/2. szám.

² Tudjman elnök 1967 előtti kapcsolatai Titóval segítették abban, hogy „új Titónak” titulálja önmagát, s Titóhoz hasonlóan olyan vezetőnek, aki képes az ország stabilitását oly módon biztosítani, hogy közben a nagyhatalmakat kijátssza egymás ellen. Nem ő az egyedüli vezető a Balkánon, aki Titó örökösének tartotta magát, ugyanis Slobodan Milošević 1986–89 között hasonló megnyilvánulásokat tett. Milošević szerepéről a jugoszláv állam széthullásában lásd *Gulyás László*: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest, 150–161. old.

³ Jović, Dejan (2006): Croatia and the European Union: a Long Delayed Journey. In: *Journal of Southern Europe and the Balkans*. Vol. 8., No. 1., April 2006. 85–103.; Az interjú eredetileg a Croatia Weekly lapban jelent meg.

⁴ Uzelać, Gordana (1997): Franjo Tudjman's Nationalist Ideology. *East European Quarterly*. Vol. 31., No. 4., 1997. 449–472.

⁵ A Kereskedelemről és Gazdasági Együttműködésről szóló Megállapodás nem azonos az ekkor (1993–1995 között) a közép- és kelet-európai országokkal és Szlovéniával megkötött Európai Megállapodásokkal. Minderről részletesen lásd *Maresceau, Marc–Montaguti, Elisabetta* (1996): Az Európai Unió és a Közép-Kelet-Európa közötti kapcsolatok: jogi értékelés. In: Balázs Péter–Maresceau, Marc (szerk.): *Magyarország felkészülése az EU-tagságra*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Budapest. 59–112.

- ⁶ Sanader, Ivo (1999): *Discussion Paper Croatia's Course of Action to Achieve EU Membership*. Center for European Studies, Rheinische Friedrich Wilhelms Universität, Bonn http://www.zei.de/download/zei_dp/dp_c59_sanader.pdf (2005. 10. 25.).
- ⁷ Samardžija, Višnja–Staničić, Mladen–Nikić, Gorazd (2000): Hrvatska i EU: Koristi i troškovi integriranja. *Croatia and the EU: Costs and Benefits of Integration*. IMO Zagreb.
- ⁸ Az intézet az uniós csatlakozás legfőbb kutató- és szakértői központja, mely 1996-tól IMO néven működik, s 2007-ben itt folytattam kiterjedt kutatásokat.
- ⁹ Szilágyi, Imre (2002): *Horvátország és az Európai Unió*. Teleki László Intézet Külpolitikai Tanulmányok Központja, Budapest.
- ¹⁰ Jović, Dejan (2006): i. m.
- ¹¹ Az idézet Ágh Attila Magyarország az Európai Unióban. Az aktív Európa-politika kezdetei című munkájából származik.
- ¹² Ministry for European Integration (2001) *Europa Bulletin Republic of Croatia* No. 14. January/February 2001.
- ¹³ Ministry for European Integration (2000) *Europa Bulletin Republic of Croatia* No. 9. January/February 2000. www.mei.hr/download/2002/08/28/January_February_2000.pdf (2005. 10. 25.).
- ¹⁴ Ministry of Foreign Affairs and European Integration (2006) *Croatia on the Road to the European Union*. Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica, Zagreb 9–13. <http://www.mfa.hr> (2007. 10. 20.).
- ¹⁵ COM (2000) *Report from the Commission on the Feasibility of Negotiating a Stabilisation and Association Agreement with the Republic of Croatia*. http://eurpoa.eu.int/eur-lex/en/com/rpt/2000/com2000_0311en01.pdf.
- ¹⁶ Damir Grubisa, a Zágrábi Egyetem professzorával történt személyes beszélgetés alapján.
- ¹⁷ COM (2001) *Council Decision Concerning the Signature of the SAA between the European Communities and its Member States and the Republic of Croatia on behalf of the European Community*. COM (2001) 371 final. Brussels, 9 July 2001.
- ¹⁸ COM (2001) *Interim Agreement on trade and related issues between the European Community on one hand and the Republic of Croatia on the other*. COM (2001) 429 final, Brussels, 24 July 2001.
- ¹⁹ Government of the Republic of Croatia (2002) *National Programme for the Accession to the EU - 2003*. (NPPEU) Zagreb, 2002.
- ²⁰ Ez a lépés nem egyedülálló az EU történetében, hiszen a keleti bővítés kapcsán 4 ország, a Balti államok és Szlovénia is a Csatlakozási Partnerség előtt kérte felvételét.
- ²¹ Vertheugen, Gunther (2003): Croatia in Europe: Prospects and Opportunities. 2003. november 13. Zágráb. In: *European Enlargement Newsletter* No. 12. Zagreb December 2003, Delegation of the European Commission to the Republic of Croatia.
- ²² COM (2004) *Opinion on the Application of Croatia for Membership of the European Union*. Brussels, 20 April 2004. COM (2004) 257 final. 38. valamint Ministry 2006. i. m.
- ²³ Samardžija, Višnja (2003): *Croatia's Road for EU Accession*. Global development Network. November 2003.
- ²⁴ A helyzet ellentmondásosságát maga a szerző is tapasztalta. Gotovina tábornok elfogása után Zágrábban hatalmas tüntetésre került sor, mely után egy héttel a szerző Zágrábban tartózkodott. A városban mindenhol a tábornokot hősként ünneplő plakátokba botlottam. A másik személyes élményem 2008 augusztusához kapcsolódik, amikor Splitben (Spalato) és Zadar (Zára) belvárosában több hasonló plakátot láttam Utóbbi helyszínek annyiban érdekesek, hogy Gotovinát a Split Katonai Körzet vezetőjeként a Knin elleni támadások irányítójaként a dalmát térségben láthatóan még mindig nagy szimpátia övezi.
- ²⁵ Jović, Dejan (2006): i. m.
- ²⁶ Minisrty (2006): i. m.
- ²⁷ Grabbe, Heather (2003): *The Process of EU Accession: What Will it Bring to Southeast Europe?* Global Development Network Southeast Europe, London.
- ²⁸ Drobnjak, Vladimir (2005): *Pristupanje EU je hrvatski cilj*. <http://vijesti.htr.hr/ShowArticles.aspx?ArticleID=1357> (2006. 03. 16.);

- ²⁹ 2003 júniusában volt a legmagasabb a támogatottság, amikor a lakosság 82%-a voksolt az EU-csatlakozás mellett.
- ³⁰ *Novi List* (2005): 2005. szeptember 25. www.novolist.hr (2005. 10. 25.).
- ³¹ Ministry of Foreign Affairs and European Integration (2008) *Negotiations for the Accession of the Republic of Croatia to the European Union*. <http://www.mfa.hr> (Letöltés folyamatos).
- ³² COM (2006) *Enlargement Strategy and Main Challenges 2006-2007*. COM (2006) 649 final 8 November 2006.
- ³³ EC (2006) *Council Regulation* No. 269/2006 of 14 February 2006 L 47/7269/2006.
- ³⁴ Ebben az esetben sem beszélhetünk igazi tárgyalásokról, hiszen miután az EU joganyagának átvétele minden csatlakozó állam számára kötelező, így ténylegesen ez nem is lehet alku tárgya. Arról azonban lehet tárgyalni, hogy a nehézségeket jelentő kérdésekben milyen időtartamra kérhet a jelölt átmeneti mentességet.
- ³⁵ *Ministry* (2008): i. m., valamint COM (2008) *Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009*. COM (2008) 674 final 5. 11. 2008. Brussels.
- ³⁶ The Implementation of Reform „at Home” – the Essential Precondition for Croatia’s Accession to the EU. In: *Euroforum*. Newsletter of Ministry of Foreign Affairs and European Integration. No. 17. 2007. 3–5.;
- ³⁷ 2008. január 1-jén Zágráb a fogvatkozó halállományra hivatkozva, életbe léptette ökológiai és halászati zónáját (Ecological and Fisheries Protection Zone; ZERP). Ez lényegében a határvitát is megoldotta, hiszen a szlovén hajók csak úgy juthatnak ki a nyílt tengerre, ha belépnek a ZERP területére.
- ³⁸ *Sopinska, Joanna* (2008): Coreper verifies Croatia’s opening benchmark. In: *Europolitics*. No. 3508. 11 April 2008. 10., *Sopinska, Joanna* (2008) EU opens two new chapters with Croatia. In: *Europolitics*. No. 3515. 22 April 2008. 15.; *Ministry* 2008. i. m.
- ³⁹ *Ministry* (2008): i. m.
- ⁴⁰ *Schmitt, Pál* (2008): *Horvátország parkoló pályán?* Magyar Nemzet, 2008. december 18.;
- ⁴¹ Szlovénia blokkolja az EU-horvát tárgyalásokat <http://www.euvonal.hu/index.php?op=hirek&id=5560> (2008. 12. 19.); Tűszul ejtette a határvita a horvát tárgyalást. <http://www.jogiforum.hu/hirek/19528> (2008. 12. 22.).
- ⁴² *Ministry* (2008): i. m.
- ⁴³ COM (2008a) i. m., COM (2008b) *Croatia 2008 Progress Report* COM (2008) 674, final 5. 11. 2007. Brussels.
- ⁴⁴ COM (2008a). i. m.
- ⁴⁵ Az aktor-központú institucionalizmus modelljét Fritz Scharpf and Renate Mayntz dolgozta ki. Forrás: Scharpf, W. Fritz, 2000: *Interaktionsformen Akteurzentrierte Institutionalismus in der Politikforschung*, Leske+Budrich, Opladen.

Beszámoló az MTA Regionális Tudományos Bizottság 2009. március 16-i üléséről

Az ülésen a résztvevők megvitatták az RTB **Munkaprogramját**, mely az alábbi főbb pontokat tartalmazza:

Fő szervezeti cél: fiatal minősített oktatók/kutatók bevonása az MTA köztestületbe és a regionális tudományi közéletbe.

Fő tudományos cél: a regionális mesterszakok és doktori programok tananyagának színvonalas kidolgozásához szükséges szakmai viták, együttműködések, információáramlás háttérének kialakítása.

Nagy konferenciát nem rendezünk, hanem kisebb létszámú, az interaktív véleménycsere, vitára alkalmas tudományos fórumokat, amelyeken doktorjelöltek, más akadémiai bizottságok tagjai és gyakorlati szakemberek is részt vehetnek. Elsősorban a meglevő kezdeményezések, rendezvények koordinálása áll előtérben, nem pedig újak kitalálása, elsősorban olyan feladatokat vállalunk fel, amelyekre adottak a szervezők (RTB tagok). Az RTB elnökségén kívül minél több bizottsági tagnak lehetőséget adunk a szervezésre, a tudományos közéletben való aktív részvételre, főleg albizottságok létrehozásával.

1. Információáramlás

Kéthavonta „Hírlevél” megjelentetése, melyet az RTB titkára (Káposzta József) állít össze, bekérve a regionalista műhelyekből, RTB köztestületi tagoktól az információkat, elsősorban tudományos jellegűeket (konferenciák, kiadványok, védések stb.). A Hírlevelek archiválása az MTA RKK honlapján történik.

Kör-e-mail rendszer: Hofman Dolores (titkárnő), az eseti aktuális információkat (rendezvények, könyvbemutatók, védések stb.) körbeküldi.

TÉT-ben a hírlevelek alapján RTB-rovat indítása (Káposzta József).

2. Bizottsági működés

Az MTA doktori eljárás megindításához elvárt regionális tudományi habitus vizsgálati feltételek aktualizálása (publikációs követelmények, pontozás).

Az MTA doktorainak a „regionális tudományhoz”, mint az MTA tudományági nyilván tartásához történő átjelentkezés ösztönzése az MTA Köztestületi Adatbázisában.

Bevezetjük az RTB „tanácskozási jogú állandó meghívottai” elnevezést mindazon tudományos minősítésűekre, főleg MTA doktoraira, akik eddig is részt vettek a bizottság munkájában de köztestületi tagként más bizottságban vannak regisztrálva, a regionális tudomány interdiszciplinaritása miatt őket is bevonjuk az információáramlásba (kör-e-mailek, hírlevelek) és az albizottságok munkájába.

A regionális tudományi doktori iskolákban folyó képzések szakmai feltételeiről, az elvárt ismeretkörökről RTB javaslat, állásfoglalás kidolgozása.

Könyvbemutatók szervezése, főleg több regionális műhely részvételével született (nem egy adott tanszék, avagy intézet) nivós tudományos kiadványoké.

Albizottságok, amelyek tudományos kérdések szerint szerveződnek és lehetőséget adnak az interaktív véleménycsere: legfeljebb 6–7 kellene (RTB elnökségi tagok és magas presztízsű bizottsági tagok vezetésével), albizottságon belül elvárt az erős szakmai kohézió

(albizottság tagjainak száma legalább: 6-8 fő), az MTA más bizottságaiból is jöhetnek, nem minősítetteteket (pl. doktorjelölteket, gyakorlati szakembereket) is meg lehet hívni és egy RTB tag több albizottságban is részt vehet.

3. Rendezvények

Fontos, hogy RTB szintű rendezvény ne legyen sok, elég évente max. 3 (így is nagyon sok összejövetel van), a többi rendezvényt albizottságok és regionalista műhelyek szervezik (utóbbiban az RTB társszervező): Más MTA bizottságokkal közösen szerveződők: Településtudományi, Munkatudományi, Társadalomföldrajzi, Közgazdaságtudományi stb., évente maximum egy ilyen rendezvény elég (évente döntjük el, hogy melyik bizottsággal vesszük fel a kapcsolatot).

Regionális tudományi nyári egyetem (12–15 fő PhD-hallgató, lehetőleg doktorjelöltek, jelentkezéshez dolgozatot kell leadniuk): 3–4 napos (naponta 1–1 felkért előadó), naponta más-más adott témakörrel (a felkért előadó témájához kapcsolódik) délelőtti előadás és vita, délután a témához kapcsolódó 3–4 fiatal előadása (egymást opponálják), este kötetlen szakmai beszélgetések. Célszerű lenne az MRTT-vel együtt szervezni.

„Fiatal regionalisták konferenciája” Győrött az RTB társszervező lesz (2 évente, doktoranduszoknak tartják), amely egyúttal a regionális tudományi doktori iskolák és regionalista doktori szakmai programok összejövele is.

Posztdoktori konferencia: az utóbbi 3 évben regionalista témából doktori címet szerzett minősítettek előadásai, kétfévente egyszer (előadások CD-n megjelennek), amikor nincs a fiatal regionalistáknak konferencia.

4. Albizottságok

Legfeljebb 6-7, lehetőleg mindegyik RTB köztestületi tag találjon magának albizottságot), amelyek egy-egy szűkebb tudományos téma köré szerveződve, vitatüléseket szervezve lehetőséget adnak az interaktív véleménycserére (nemcsak RTB tagok részvételével).

Javasolt albizottságok:

- Innovációkutatási' albizottság, elnöke: Varga Attila.
- Képzési' albizottság, elnöke: Lengyel Imre.
- Közigazgatási kutatási' albizottság, elnöke: Pálné Kovács Ilona.
- Kutatásmódszertani' albizottság, elnöke: Nemes Nagy József.
- Területi politikai' albizottság, elnöke: Rechnitzer János.
- Regionális szociológiai' albizottság, elnöke: Szirmai Viktória
- Régiónörtörténeti kutatások' albizottság, elnöke: Baranyi Béla.

5. Teendők 2009-ben

Albizottságok létrehozása: albizottsági elnökök, titkárok felkérése

Felelős: Lengyel Imre; határidő 2009. április 5.

Albizottsági munkaprogramok összeállítása (1–3 évre), „törzstagok” felkérése

Felelős: albizottsági elnökök; határidő 2009. április 30.

OHírlevél: az információk gyűjtése, a hírlevél rendszeres közreadása

Felelős: Káposzta József; határidő folyamatos.

Az RTB tanácskozási jogú állandó meghívottai listájának összeállítása és felkérése

Felelős: Lengyel Imre; határidő 2009. április 30.

Az MTA doktori eljárás megindításához elvárt habitus vizsgálati feltételek aktualizálása (publikációs követelmények, pontozás stb.)

Felelős: Lengyel Imre; határidő 2009. május 31.

Az MTA tudományági nyilvántartásában az MTA doktorainak a regionális tudományhoz történő átjelentkezés megszervezése és ösztönzése

Felelős: Lengyel Imre; határidő 2009. március 31.

Fiatal regionalisták konferenciája: 2009. június 4–5.

Felelős: Rechnitzer János; meghirdetés határideje 2009. február

Posztdoktori konferencia: első alkalommal Szegeden (2010 márciusában), egyúttal az MTA Szegedi Területi Bizottságának meglátogatása

Felelős: Lengyel Imre (egynapos konferencia, több szekcióval).

Nyári egyetem: Első alkalommal 2010-ben (Babátvölgyben, a gödöllői egyetem mintáuzemében, 12–15 fő PhD-hallgató): 3–4 napos (3–4 felkért előadó)

Felelős: Lengyel Imre és Káposzta József; határidő: 2009. október 31.

MTA Közgazdaságtudományi Bizottsággal közös bizottsági ülés, Paul Krugman és az 'új gazdaságföldrajz' (alternatív téma: A közgazdaságtudományi felsőoktatás dilemmái)

Felelős: Varga Attila; megszervezés (eldöntés) határideje: 2009. április 30.

MTA adatbázisaiban a tudományterület és tudományág megadása (Tolnai Márton, az MTA Kutatásszervezési Intézete igazgatója levele alapján). A hazai tudományágak közé a regionális tudomány nemrég került fel, emiatt tudományunk művelői korábban még a társtudományok (földrajz, közgazdaságtudomány, szociológia stb.) listáin szerepeltek. A regionális tudomány teljes körű hazai elfogadottságában fontos, hogy mindazok, akik a regionális tudományhoz tartozónak vallják magukat, átiratkozzanak az MTA köztestületi adatbázisában a regionális tudomány szakterületéhez. A tudományterülethez, -ághoz való tartozás nyilvántartására két adatbázis szolgál:

1. A kérdés kezelése az MTA Doktori Tanács nyilvántartása szempontjából: Az MTA doktora cím (+ a tudomány doktora fokozat, + a kandidátusi fokozat) közhiteles nyilvántartása az MTA Doktori Tanács Titkárságának feladata és jogköre. Az Ő nyilvántartásukban és közléseikben – az anyakönyvi nyilvántartáshoz hasonló kötelezettségük miatt – a tudományos fokozat, illetve cím megszerzésekor megjelölt tudományterületet kell megjeleníteniük, ezen később nem lehet módosítani.

2. A kérdés kezelése az MTA Köztestületi Adatbázis szempontjából: Az MTA köztestületének tagjait az MTA Kutatásszervezési Intézete egy köztestületi adatbázisban tartja nyilván és jeleníti meg az mtakoztest.hu honlapon. Az adatbázisban lévő köztestületi tagok szakterülete három adattal is bemutatásra kerül: 1.a tudományos fokozat szakterülete, 2. a szűkebb szakterülete 3.a tudományos bizottsághoz tartozása.

Az adatbázisban az adatok közül szabadon változtatható a szűkebb szakterület és a tudományos bizottsághoz való tartozás. A tudományos fokozat szakterülete esetében a tud-

mány doktora és tudomány kandidátusa fokozatosok (jellemzően 1994 előtti) a diplomájukban megjelölt szakterületet közölhetik. Az 1994 után szerzett MTA doktora fokozatosok diplomájában szakterület megjelölés nem szerepel, ezért Ők a Köztisztviselési Adattárban szabadon megjelölhetnek szakterületet. A PhD-fokozattal rendelkezők is megjelölhetik szakterületként a regionális tudományt.

Következő a javaslatunk: az 1994 után szerzett MTA doktora fokozattal rendelkező kollégák a köztisztviselési adatbázisban tudományos fokozatuk szakterületének megjelölését módosíthatják – PhD fokozatos kollégák – ha a regionális tudományban védtek disszertációjukat – megjelölhetik szakterületként a regionális tudományt. Fentiek alapján kérjük a kollégákat, hogy az MTA Köztisztviselési Adatbázisban módosítsák tudományterületüket.

Gulyás László

Többnemzetiségű államok keletkezése és felbomlása Közép-Európában

1. forduló: AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA KELETKEZÉSE, ÖSSZEOMLÁSA ÉS EZEK KÖVETKEZMÉNYEI

**Tudományos konferencia történészeknek, geográfusoknak, regionalistáknak
és közgazdászoknak**

Szervezők: DR. PHD, PHD GULYÁS LÁSZLÓ – Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata; DR. HABIL. MARJANUCZ LÁSZLÓ – SZTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történelem Tanszék; DR. HABIL. MARJANUCZ LÁSZLÓ – SZAB Filozófia és Történeti Szakbizottságának Magyar Történeti Munkabizottsága; DR. PHD. ZOMBORI ISTVÁN – Móra Ferenc Múzeum.

A Közép-Európai Közlemények folyóirat szerkesztősége több társrendezővel közösen háromfordulós konferenciasorozatot szervezésébe fogott a közép-európai államok 19–20. századi történetéről, gazdasági életéről és regionális fejlődéséről. Az 1. fordulóra 2009. március 6-án került sor, a második fordulót 2010. március 5-én, míg a 3. fordulót 2011. márciusában tervezzük.

Jelen beszámoló a 2009. március 6-án lezajlott első fordulót mutatja be. A délelőtti folyamán az alábbi *PLENÁRIS ELŐADÁSOK* hangzottak el:

Dr. Törzsök Erika: Néhány aktuális gondolat a nemzeti kérdésről

Dr. habil. Marjanucz László: Térképek a nacionalizmus szolgálatában

Dr. habil. Zakar Péter: Egyház és politika az Osztrák–Magyar Monarchiában

Dr. Prof. Majoros István: Közép-Európa nyomában

Dr. Prof. Szávai Ferenc: Volt-e szerepe a gazdasági tényezőknek az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában?

Dr. PhD, PhD Gulyás László: Közigazgatás és nemzeti kérdés

A délután folyamán három szekcióban az alábbi 23 szekcióelőadás hangzott el:

1. SZEKCIÓ: Osztrák–Magyar Monarchia és Magyarország

Szekcióelnök: Dr. PhD Nagy Mariann

Nagy Mariann: Állami gazdaságpolitika a peremvidékek felzárkóztatása érdekében: a felvidéki akció

Nagy Miklós Mihály: Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei

Majdán János: Közlekedésfejlesztési koncepciók az Osztrák–Magyar Monarchiában és az utódállamokban.

Pap József: Országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata az 1887–1905

Rab Virág: Hasonlóságok és különbségek. Az első világháború következményei gazdasági, pénzügyi szempontból európai és magyar összehasonlításban

Takács Gyula: Katonapolitikai kérdések Magyarországon 1918 őszén

Vörös Boldizsár: A magyar köztársaság kikiáltása 1918. november 16-án: szimbolikus helyfoglalás térben és időben

Tóth István: Az alföldi szlovákok útkeresése 1918–1921

2. SZEKCIÓ: Utódállamok 1. (Történész szekció)

Szekcióelnök: Simon Attila és Hornyák Árpád

Simon Attila: Nemzetállam-építés a két világháború közötti Csehszlovákiában

Szalai Gábor: A csehszlovák-magyar lakosságcsere hatásainak vizsgálata egy lokális (Véménd) példán keresztül

Miklós Péter: Fejezetek a csehszlovák–magyar lakosságcsere délföldi történetéből – Csanádalberti példája

Hornyák Árpád: Délszláv területi igények az I. világháború végén

Pap Tibor: A szerb Vajdaság, mint politikai cél/eszme kialakulása, formálódása, s a róla folyó diskurzusok 1848 és 1867 között

Kókai Sándor: A Bánsági Köztársaság a korabeli sajtóban és a visszaemlékezésekben

Sarnyai Csaba Máté: Az erdélyi világi katolikusok helyzetértékelése az impériumváltás után

Gottfried Péter: Hadsereg-szervezés, és a Székely Hadosztály

Vincze Gábor: Egyetemalapítási kísérlet Kolozsvárott 1920-ban

Sípos József: Kós Károly Néppártja

3. SZEKCIÓ: Utódállamok 2. (Regionalista-földrajzos szekció)

Szekcióelnök: Dr. PhD Suba János

Suba János: Nemzetiségi törekvések kartográfiai ábrázolása cseh és szlovák példák alapján.

Demeter Gábor–Radics Zsolt: Centrumok és perifériák a Monarchia szétesése után – az új határok racionalitásának vizsgálata gravitációs modellek alapján Köztes-Európában

Császár Zsuzsa–Mérei András–Végh Andor: Kisebbségi múlt és jövő Koszovóban.

Tóth Imre: Indivisibiliter ac inseparabiliter? Térszerkezeti változások egy összetartozó térségben. Ausztria és Magyarország

Bali Lóránt: Eszék és Pécs kétoldalú kapcsolatai az államszocializmustól napjainkig

Valamennyi szekcióelőadást élénk szakmai vita követte, így a konferenciaszervezők úgy érzik, hogy sikerült az eredeti célt – színvonalas szakmai fórumot szervezni a Közép-Európával foglalkozó történészeknek, regionalistáknak és földrajzosoknak teremteni – teljesíteni.

Terveink szerint a „TÖBBNEMZETISÉGŰ ÁLLAMOK...” második fordulóját 2010. március 5-én fogjuk megrendezni.

Gulyás László

ABONYINÉ PALOTÁS JOLÁN:
A földrajz közgazdasági alapjai
 SZEK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged, 2007. 146. p.

A közelmúltban jelent meg Abonyiné Palotás Jolán legújabb könyve „A földrajz közgazdasági alapjai” címmel. E munka megírásának célja az volt, hogy a társadalmi-gazdasági földrajz megértéséhez és színvonalas műveléséhez széles alapokon nyugvó közgazdasági háttérismereteket nyújtson, amelyek elősegítik és lehetővé teszik a szakirodalom megértését, alkalmazását és továbbfejlesztését. A most megjelenő tankönyv jelentős mértékben eltér a szokványos és ismert közgazdaságtan könyvektől. A szerzőt az vezérelte, hogy a tankönyv magába foglalja azokat a fogalmakat, fontos összefüggéseket, amelyeknek az ismerete a földrajztudományban való elmélyüléshez feltétlenül szükségesek.

A tankönyv 12 fejezetet foglal magába.

Az első fejezet a geográfia és a közgazdaságtan kapcsolatát öleli fel. Ez a fejezet tárgyalja a geográfia fogalmát, tárgyát és felosztását, továbbá a közgazdaságtan értelmezésének sokszínűségét, célját és viszonyát más tudományokhoz.

A második nagyobb fejezet a közgazdaságtan történetét, fejlődési irányzatait, valamint a közgazdasági iskolákat elemzi. Külön kitér a merkantilizmusra, a fiziokratizmusra, a keyenizmusra, és felsorakoztatja azokat a közgazdászokat (Adam Smith, David Ricardo, Thomas M. Malthus, Karl Marx, Leon Walras, Alfréd Marshal, John M. Keynes), akik a közgazdaságtan „születésében” fontos szerepet játszottak.

A következő fejezet a közgazdaságtan két nagy területével a mikro- és a makroökonómiával foglalkozik. Ezen fejezet bemutatja a mikro- és a makroökonómia fogalmát, főbb kategóriáit, szereplőit, továbbá a modern piacgazdaság makroökonómiai céljait és eszközeit. A szerző a jobb és könnyebb megértés érdekében számos ábrával szemlélteti a leírtakat.

A negyedik fejezet a gazdaságszerveződés problémáit, illetve a gazdaságszervezés főbb típusait mutatja be vázlatosan. A szerző az alábbi típusokat különíti el: szokásokon, ösztönökön alapuló gazdaság; tervutasításon alapuló gazdaságirányítás; piacgazdaság; átmeneti vagy vegyes gazdaság.

Az ötödik fejezet a gazdasági növekedés szűkebb és tágabb értelmezésével, a növekedés két típusával (extenzív és intenzív növekedés), a gazdasági fejlődéssel, a gazdasági fejlettséggel és a gazdasági elmaradottsággal foglalkozik. Külön alfejezet szól a makrojövedelem számbavételéről, a GDP, a GNI, az NNI alakulásáról és kiszámításáról, továbbá a költségvetési és fiskális politikáról annak alapelveiről, fogalomköréről.

A hatodik fejezet a termelési tényezőket és a gazdasági erőforrásokat mutatja be. A szerző ebben a fejezetben részletesen foglalkozik a termelési tényezőkkel (természeti erőforrások, munkaerő, tőke). Külön kiemeli a természeti erőforrásokat és osztályozza is azokat (fogyó erőforrások, megújuló erőforrások). További nagyobb egységet képvisel a munkaerő és az ahhoz kapcsolódó fogalmak tisztázása, továbbá a munkanélküliség, a munkanélküliség fajtái és a munkanélküliségi ráta területi alakulása stb. Ebben a fejezetben kapott helyet az infrastruktúra, ami a szerző szerint nem a szűkebb értelemben vett tőke része, hanem a feltételrendszer annak működéséhez. Definiálja az infrastruktúrát, mint fogalmat, bemutatja az infrastrukturális rendszereket, az infrastruktúra főbb jellemzőit, az infrastruktúra szerepét a társadalmi-gazdasági fejlődésben.

A hetedik fejezet a pénz fogalmával, kialakulásának körülményeivel, fejlődésével, elterjedésével foglalkozik. További alfejezetek mutatják be a pénzfajtákat, az aranypénz és a hitelpénz funkcióit, főbb jellemzőit. Szintén a hetedik fejezetben kerül tárgyalásra az infláció, annak fogalma, okai, általános jellemzői, védekezés ellene és az inflációs várakozás kérdése.

A nyolcadik fejezet a bankrendszer kialakulásával és fejlődésével, az egyszintű és a kétszintű bankrendszerrel, a jegybank és a kereskedelmi bankok funkcióival és a tőzsde világával is foglalkozik.

A kilencedik fejezet az ár fogalmát, az árfajtákat (pl. piaci ár, hatósági ár, szabad ár, folyó ár, monopolár, világpiaci ár, stb.) és azok főbb jellemzőit, az árindex kiszámításának módját, továbbá a cserearány mutató és az agrárolló alakulását tárja az érdeklődő olvasó elé.

A tizedik fejezet a beruházás értelmezésével (szűkebb és tágabb értelmezés), a beruházás fajtáival, annak területi alakulásával foglalkozik. A szerző a könnyebb megértés és a szemléletesség növelése érdekében a statisztikai adatokat számos kartogramon és karto-diagramon mutatja be.

A tizenegyedik fejezet a nemzetközi gazdaságtan alapfogalmaival ismerteti meg az olvasót, különös hangsúlyt fektetve a külkereskedelem kialakulására, a szabad kereskedelemre és a külkereskedelmi nyitottságra.

Az utolsó tizenkettedik fejezet a külföldi működő tőkével, annak előnyeivel, hátrányaival, továbbá a hazai külföldi működő tőkebefektetések időbeni alakulásával foglalkozik.

A most megjelent hiánypótló tankönyvet a közgazdasági kérdések iránt érdeklődők, az oktatók és a hallgatók nagy haszonnal forgathatják.

Dr. Komarek Levente

DÉVÉNYI ANNA, RAB VIRÁG (SZERK.):

Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében

Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pannónia Könyvek, Pécs, 2008. 181 o.

A világ, benne hazánk is egyre mélyebbre süllyed az általános gazdasági válsággá szélesedő pénz- és hitelválság pokoli malmának garatján. A közgazdasági kérdésekhez kevésbé értő, a média rémhíreire ennek dacára vagy épp ezért idegesen reagáló közvélemény számára a folyamat jórészt érthetetlen. Csupán a történések fatalitását érzékeli. A közgazdászok is keresik a kiutat a csapdából. A kísérletek, úgy tűnik, nem hozzák meg a várt sikert. Gyakran felmerül a kérdés, mi az oka, hogy az elmúlt évtizedek több részleges gazdasági válsága után sem lehet megtalálni a gyógyírt a legtöbbször szerint a globalizáció, a neoliberalizmus hatásaként jelentkező világbetegségekre. Vajon az előző 1929–30-as világválság idején másként volt ez? A megfelelő válasz megtalálásának szándéka vezette a Pécsen megtartott konferencia szervezőit is. A konferenciakötet címe: *Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében*. Az alcím egyértelműen közli velünk, hogy a közgazdaságtudomány már régebben is találkozott és foglalkozott a kérdéssel. A konferencián elhangzott előadások dokumentálják, hogy a 20. században kialakult az az egységes közgazdasági szemlélet és gazdálkodási mód, amely akár nemzeti, akár transznacionális szempontból tekintve elvileg alkalmas lehetne (lehetett volna) arra, hogy egy, a jelenlegihez hasonló méretű válságot megelőzzünk, elkerüljünk, kivédjünk.

A legérdekesebb, legjobban felhasználható gondolatokat Rab Virág – *Svéd diagnózis, svéd terápia. Gustav Cassel 1920-as memoranduma a világpénzügyi problémáiról* – előadása tartalmazza, mely visszavezet bennünket a két világháború közötti évtizedek korai, a háborút közvetlenül követő időszakába. Ekkor az újjáépítés, a nemzeti gazdaságok megindítása volt Európa egyetemes gondja. A transznacionális problémák már-már globális méretűvé dagadtak. A nemzeti piacok egyetemesnek látszó gondjai így váltak olyan mértékűvé, hogy a svéd Gustav Cassel, a stockholmi közgazdasági iskola képviselője az újszerű dimenziókban megtegye az első meghatározó lépéseket valamilyen megoldás felé. Kiindu-

ló pontja a háború után megváltozott pénzügyi helyzet. Ennek fő jellemzője a megnövekedett pénzínálat, az áruk kínálatának visszaesése és az áremelkedés. Cassel az infláció folyamatát az első világháború előzményeire vezette vissza. Minden háborús állam részben új bankjegyek, vagy kincstári váltók, kiterjedt bankhitelek formájában több pénzt hozott forgalomba. Így a lakosság vásárlóerejének összessége a nélkül emelkedett, hogy nőtt volna a megvásárolt árucikkek mennyisége. A piacra dobott pénzt a háborúra való készülődés szívtá fel. Cassel fontos tétele: „*A tartani kívánt pénzeszközök mennyisége mindig arányos az általános árszinttel. Az árak emelkedésének elsődleges mozgatórugója minden esetben a mesterségesen kreált vásárlóerő. Normál feltételek közt friss vásárlóerőt csak termelés és árucikkek értékesítése képes létrehozni, s az ilyen vásárlóerő nem okoz áremelkedést.*” A termelés háborús célokat szolgált, de az első világháború sem oldotta, nem is oldhatta meg a pénzügyi, gazdasági problémákat. Az öngerjesztő folyamat pedig, a részleges felismerések dacára a háború után ment tovább a maga útján.

Itt csatlakozik Cassel gondolataihoz Hornyák Árpád Adalékok a magyar jóvátétel rendezésének és az 1924. évi népszövetségi kölcsön megszerzésének jugoszláv és angol vonatkozásaihoz című előadása. Hazánk a világháború után a trianoni béke gazdasági következményeinek, a jóvátétel fizetésének satuszorításában él. A magyar miniszterelnök, Bethlen István külpolitikája, nemkülönben gazdaságpolitikája bizonyos részleteiben jól felhasználható recept a ma számára. A gazdasági kényszer hatására megindul a magyar gazdasági struktúrájának az átalakítása, nemzeti valutaváltás történik, szociális átalakulás megy végbe, egyfajta társadalmi béke megteremtésével. A közép-európai régió helyzetére a magyar állapotok ekkor a legjellemzőbbek.

Az általános jellemzők, összefüggések feltárására vállalkozott Kaposi Zoltán *Az ipari struktúra és foglalkoztatás változásai Európában a két világháború közötti időszakban* című előadása. Gazdag tényanyagával, statisztikai adataival továbbgondolásra serkent és a ma számára is felhasználható következtetésekre sarkall.

Hasonló jellegű a kis és közepes régiók szintjén vizsgálódó Nagy Mariann *Közösség vagy egyén? A száz-román régió és Dél-Erdély a 20. század elején* című előadása. Újszerű megközelítése a kisépek együttélésének, hiszen itt az ökonómiai szempont dominál. Ha hosszú évszázadok folyamán a politikai egyetértés nem jött létre, a transznacionalitás, a globalizmus korában formálódó EU-közösség kohéziójában és vonzásában meg lehet találni az egymásra utaltság és az együttélés gazdasági módozatait, útjait. Ez elvezethet a politikai egymásra találáshoz is. A statisztikai adatok bő felvonultatása meggyőző, az előadás aránylag szűkre szabott kommentárjaival tömör.

Jelenleg a bankcsődök korát is éljük. Sokféle megoldási lehetőséget próbálnak ki elkerülésükre. A bankrendszer egységes működése a gazdasági élet alapvető feltétele. Biológiai hasonlaltal élve a bankhálózat a gazdasági élet érrendszere. Pogány Ágnes a Magyar Általános Hitelbank válságának és a bankkonsolidáció módozatainak bemutatásával egyben érdekes összehasonlítási alapot kínál a ma számára.

A konferencia programjának összeállítója élt a történelmi analógia hasznos módszerével is. Három előadás kínálja erre a lehetőséget és a távlatos továbbgondolást. Harsányi Iván Portugália esetében egy Magyarországra elsősorban méreteinél és gazdasági körülményeinél fogva nagyon hasonló kis ország 1928–1933 közötti helyzetét elemzi szemléletes, a körülmények összevetésére is vállalkozó előadásában. A salazari diagnózis és terápia bemutatásával a válságból kivezető útnak, vagy legalább a kataklizma átvészelésének egyik akkori (dirigista) módozatát vázolja. A diktatúra autarchikus, állami vezényléses gazdaságpolitikája azonban legfeljebb sikeres tüneti kezelés, nagyobb időtávlatban nem megoldás, maga Salazar sem ragaszkodik hozzá utóbb mereven.

Egymásnak felelő előadások a tézis–antitézis szerkesztő logikájára építve Katus László és Szávai Ferenc előadásai. Katus László a dualizmus kori Magyarország helyzetét mutatja be. A közvélemény a dualizmust a magyar gazdaságtörténet egyik virágzó korszakaként ismeri. A történelemtudomány azonban gyakran nem hivatkozik azokra a buktatókra, akadályokra, amelyeket a korabeli gazdaságpolitika ügyesen elhárított. Katus László előadása ezért lebilincselően érdekes, tanulságos.

Szávai Ferenc is különlegességgel szolgál. A trianoni békekötés gazdasági következményeinek, a jóvátétel fizetésének szorításában vergődő kis ország számára újszerű tényezőt jelentett a Monarchia szétesésével járó gazdasági kényszerek együttese. A kettős monarchia egykori tagállamainak „könyvelésileg” is el kellett számolnia az örökséggel. Szávai Ferenc a végelszámolás buktatóinak tényszerű bemutatásával segíti a két világháború közti Magyarország helyzetének reális megítélését, miközben felhívja a figyelmünket olyan kérdésekre, amelyek hasznosan egészítik ki történelmi ismereteinket.

A modern magyar közgazdasági gondolkodás a nyugat-európai közgazdasági tudomány fő áramában a német iskola hatása alatt jött létre. Ennek hasznát az első világháború utáni Magyarország látta a szokatlanul új körülmények között. Ennek gyakorlati szempontból a Műegyetem közgazdasági karának megalakulásában és az 1920-as évek gazdaságpolitikájának formálódásában volt szerepe. Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy olyan tudós nemzedékek alakultak ki, amelyek a mai gazdaságelméleti gondolkodás létrejöttében is fontos szerepet játszottak és játszanak. Ezt a folyamatot mutatja be tudományos igényességgel Bekker Zsuzsa tanulmánya.

Összefoglalva megállapítható, hogy a *Receptek a válságra* című kiadvány, amely a Pécsen 2005-ben tartott konferencia gondosan megszerkesztett anyagát tartalmazza, szándékolatlanul is friss hozzászólás a világ gazdaság mai állapotáról szóló vitához. Éppen ezért gondoljuk, hogy érdemes lenne a szélesebb könyvpiacra is forgalomba hozni, mert lényeges, a közgazdaságtudomány és a felsőoktatás szempontjából is fontos ismereteket közvetít.

Dr. habil. Bertalan Péter PhD

GECSE GÉZA:

Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat
Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007. 383 p.

A történelem egyik legérdekesebb, a közvéleményt ma is foglalkoztató kérdése a nagy birodalmak megszületése, fennállása és bukása. A Római Birodalom történetének tanulmányozása után sem találta meg a tudomány a minden igényt kielégítő, megnyugtató választ a kérdésre.

Napjaink egyik izgalmas, a múltat, jelent összekapcsoló, a történelmi kontinuitást is igazoló, ugyanakkor a jövőbe mutató politológiai problémája a birodalmi Oroszország és az örökösének tekinthető szovjet világhatalom, majd az annak helyébe lépő rendszerváltó Oroszország sorsa. Gecse Géza a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában, 2007-ben megjelent *Bizáncról Bizáncig* címet viselő monográfiája a napjainkban világhatalmi rangját visszaszerezni akaró Oroszország nagyhatalmi örökségével és annak újbóli kifejeződésével foglalkozik. A kérdés komplexitását jelzi a kettős cím. A *Bizáncról Bizáncig* egyetemes vallástörténeti és civilizációs jellegű. Az orosz birodalmi gondolat speciális nemzeti vonatkozású, jelezve a szerző nagy ívű általános érdeklődésre számot tartó gondolkodását. Már az előszóban felállítja gondolat-ívének alappilléreit: az orosz pánszlávizmusról, a pán-orosz izolacionizmusról, az eurázsiai imperializmusról, a szovjet birodalmi gondolatról

szól a szerző. A fogalmak politikai, történelmi terjedelme nagy, ezért eszmetörténeti, ideológia történeti áttekintésre vállalkozik. Egyetemes és nemzeti történeti kitekintései az általános értékű konzekvenciák igazolását szolgálják. Az általános és az egyedi ötvözése különös ízt ad a monográfiának, érdekessé teszi az olvasó számára.

Gecse Géza arra is ügyel, hogy a bonyolult kérdés taglalásakor egy vezérgondolatra építse az egyetemes összefüggéseket. Szem előtt tartja a történelmi folyamatosságot: „*Én pánszlávizmusnak tekintem azokat a politikai elképzeléseket, amelyeknek célja Európa szláv szempontok szerinti megszervezése, illetve működtetése. Ezt a XIX. századi pánszlávok többsége többnyire a (szláv) államszövetség létrehozásával és orosz vezetéssel képzelte el. Különböző mértékben ugyan, de a pánszlávok mindegyike a szláv etnikumok mellett az (orosz) állam és ideológia (az ortodox egyház) erejére kíván támaszkodni.*”¹

Az ortodox egyház fogalmával a karizma transzcendens gondolatának birodalom szervező és fenntartó erejére hívja fel a figyelmet Gecse Géza. A vallás fogalma felvillantja Huntington híres elméletének, a civilizációk birodalomszervező erejének történelmi dimenzióját is, amely a Bizánctól Bizáncig címben elrejtve fogalmazódik meg. Az orosz államegyház kialakulása kapcsolja be az orosz térséget az európai kultúra vérkeringésébe, köti össze a görög-latin civilizációval és válik ezáltal az orosz európai kapcsolatok történelmi fundamentumává. Ezek a kapcsolatok Nyugat–Kelet dimenziójában sokféle arcot öltöttek. Fő jellemzőjük volt a dinamizmus, amelynek következménye az ambivalencia. Európa a folyamatos vonzás–taszítás állapotában volt a keletet jelentő orosz térséggel.

Közép-Európa sok kis szláv népnek közös otthona. Ezek a népek keresték azt a történelmi okot, indokot, ami összeköti őket. Így születik meg Johann Gottfried Herder 1784-ben megjelent könyvében a szlávokat a „jövő vezető európai nemzeteként” kezelő gondolat, amelynek alapja az anyanyelv ápolása.² A horvát illirizmus kisépítési nacionalizmusból eredő nemzettudati forma, amellyel Ljudevit Gaj összekapcsolja a szerbeket is. 1830-ban rövid szerb–horvát nyelvtanával a nyelvi rokonság tudományos bizonyítékát teremti meg. A pánszlávizmus apostolai a szlovákok voltak. Ján Kollár pesti evangélikus pap és Pavel Jozef Safárik a szlovák nyelvet azonosnak tekintette a csehvel. A keleti szlávok körében is erősödött az összetartozás tudata. A ruszinoknál jelentkező pánszlávizmus többnyire az oroszoknak való teljes behódolást jelentette, mivel papi értelmiségük orosznak vallotta magát. Az ukrán nyelvet Iván Katljarevcsik kezdte fejleszteni népe vándorlásáról és letelepedéséről szóló eposzával. Az ő nyomdokain haladt az ukránok legnagyobb nemzeti költője, Tarasz Sevcenko (1814–1861), akit 1847-ben a demokrata Cirill–Metód Társaságban betöltött szerepe miatt tartóztattak le a cár emberei. A társaságnak nemcsak az ukrán irodalom fejlesztése, a nemzet ébresztés volt a célja, hanem – a szláv nemzetek teljes egyenlőségének alapján – a pánszlávizmus propagandája is. Elképzeléseik szerint minden szláv nemzet saját köztársaságot alapított volna, amelynek képviselőiből közös parlament jött volna létre. Sevcenko volt társai között az első, aki nemcsak a jobbagyrendszert és az önkényuralom ellen emelt szót, hanem Ukrajna kiválását is szorgalmazta Oroszországból.³

Az orosz nagyhatalmi törekvések a XIX. században bontakoztak ki a legteljesebben. A legnagyobb létszámú szláv nemzet uralkodójának és nemzeti értelmiségének egyértelműen érdeke volt, hogy a kisépítési nacionalizmusokat analizálja, egy mederbe terelje. Gecse Géza nagy gonddal és tudományossággal mutatja be a pánszlávizmus különböző típusait, az etnocentrizmust és az államközpontú pánszlávizmust. Ügyel arra is, hogy az ortodoxia nemzet- és összetartozás tudat formáló funkcióját is bemutassa.

¹ Gecse Géza: Bizáncról Bizáncig, Nemzeti Tankönyvkiadó Budapest 2007. 14. o.

² I. m. 39. o.

³ I. m. 39–41. o.

A XIX. század a doktrinák korát (1869–1917) jelenti az orosz történelemben. Ekkor formálódik, alakul ki az orosz birodalmi külpolitika. Ez a külpolitika egyszerre Európa orientációjú és izolacionista. Ez utóbbiban csillan fel az orosz kultúra és nemzettudat fel-sőbbiség érzése.

Sajátos hajtása a pánszlávizmusnak az eurázsiai irányzat, amely a két világháború közötti időszakban éli fénykorát, de egységessé szerveződése már a századforduló után történik meg. Az eurázsiaiak képviselői azt hirdették, *„hogyan az oroszok jellemében legalább annyi az ázsiai, mint a szláv vonatkozás... az eurázsiai imperializmus képviselőinél az oroszok álltak az első helyen, akiknek nemcsak szláv, hanem ázsiai, úgynevezett turáni lelkületet is tulajdonítottak.”*⁴

A turánizmussal elérkeztünk a magyar nacionalizmus egyik összetevőjéhez, amelynek ugyanazok a gyökerei, mint a pánszlávizmusnak. A kettő között azonban éles ellentét bontakozik ki. Érdekes a pánszlávizmus magyarság képe. Ennek befolyásoló szerepe lehetett a második világháború utáni szovjet megszállás magyarellenes politikájában is. Az oroszok a XIX. század első felében tett utazásaik során információkat többnyire a magyarellenes szláv nemzetiségű vezetőktől kapták, ezért nem csoda, hogy a térségbe látogató Pogogyin 1841-es feljegyzésében a magyar olyan erőtlenné, dölőfőssé népként szerepel, amelynek érzelmi kitérőit el kell viselni, aztán kézen lehet fogni, mint a többi tatár–török származású ázsiait.⁵

Jellegzetes a magyarok megítélése a Monarchia sorsának összefüggésében is. Ebben a nagyhatalmi törekvések játszanak releváns szerepet. A dualizmus létrejöttét Akszakov magyar győzelemként értékelte. Tanulságosnak tartotta a magyarok küzdelmét, hiszen makacsságukkal még a nyakas németeken is tútesznek. Ez arról tanúskodik, hogy mekkora jelentősége van a saját nemzet erejébe vetett hitnek, és bizonyítja azt is, hogy a kultúrfő-lénység és az ehhez hasonló fogalmaknak elhanyagolható szerepük van, ha egy nép hisz önmagában. Akszakov ugyanis úgy vélte, hogy a magyar nép fiziológiailag kihalt félben van, de ezt úgy ellensúlyozza, hogy erős nemzeti szellemet fejlesztett ki, és Magyarország nem magyar lakóit asszimilálja.⁶ A dualizmus a pánszláv felfogás számára végzetes volt, mert elnémetesedéssel és elmagyarosodással fenyegette a szlávokat. A Romanov-dinasztia feladata tehát az összes szláv felszabadítása, ezért a kettős Monarchiát meg kell semmisíteni. Akszakov 1867-től kezdve a magyarokkal kapcsolatban pejoratív jelzőket használ, többek közt ázsiai barbároknak nevezi őket. A velünk együtt a Monarchiában élő valamennyi szláv nép számára veszélyt jelentettünk a pánszlávizmus zászlóvivői szerint. A pánszlávizmus egyik legjelentősebb orosz képviselője, Danyiljevskij véleménye az, hogy a Magyar Királyság hasonlít a „svéd, lengyel, a török bikanagyságúra felfuvalkodni szándékozó varangyokhoz”, amelyek Oroszország csapásai alatt mind szétpukkadnak. „A magyar brekkencs joggal reszket, mert ugyanaz a végzet vár rá, ugyanaz a kéz végez majd vele, amely az említett varangyokat megsemmisítette.” A magyarságot ellenszenves vonásokkal – arisztokratikus, létszáma kicsi, de nagyra való – jellemzi. Hasonló frazeológiával találkozunk Leontyjevnél és Lamanszkijnál.⁷

Az orosz nagyhatalmi törekvéseket jelzi a felerősödő pánszláv sajtóhadjárat Európában. A nagyorosz sovinizmus azonban a szuperkontinens, Eurázsia más térséget is célba vette. Hagyományos hatalmi törekvései miatt Konstantinápoly, Mandzsúria felé is tekintet.

⁴ I. m. 148. o.

⁵ I. m. 170. o.

⁶ I. m. 171. o.

⁷ I. m. 176–179. o.

A pánszláv gondolat legkeményebb képviselői Közép-Európában a csehek: Masaryk, Karel Kramar. Nem szabad megfeledkezni az olyan szervezetekről, mint a Slovenski Jug (Szláv Dél), a Narodna Odbrana (Nemzeti Védelem). Érdekes analógia, hogy a szerbek küldetésüket a „szláv Piemont” jelzős szerkezettel fejezi ki, érzékeltetve ezzel a délszlávok egységesítésére vonatkozó, az orosz támogatásra számító nemzeti törekvéseket.⁸ A pánszláv gondolat történelmi okok miatt a lengyelek számára idegen maradt.

Az 1917-es forradalmi fordulat és az azt követő évek az orosz birodalmi gondolat apályát jelentik. A bolsevikok elfordulnak a pánszlávizmustól, amelyet egy időre a proletár internacionalizmus és a világforradalom helyettesít. Hamar kiderül azonban, hogy „a múltat nem lehet végleg eltörölni”, ahogy a szovjet himnuszként használt Internacionálé sorai fogalmaznak. A nacionalizmus a szovjet államnacionalizmus formájában újra felüti a fejét. A második világháborút a szovjet–orosz történelem a Napóleon elleni harc eredményeire emlékezve nagy honvédő háborúnak nevezi, ahogy Kutuzov hadainak küzdelmét is hívták. Sztálinék számára újból értékessé válik a pánszláv–orosz –pravoszláv örökség. Az ortodox egyház az ateista rendszer kiszolgálója lesz. Minden egyházi közösséget utasítottak arra, hogy imádkozzanak a „bölcс vezérért”, akit „Isten helyezett nagy nemzetünk élére”.⁹ Új himnusz születik, amelyben a nagy Oroszország kovácsolta szétbonthatatlan frigyről van szó, jelezve a pánszláv érzések felébredését. Ezt a himnuszt éneklik ma is a FÁK Oroszországában.

A második világháború után szuperhatalmi pozícióba került Szovjetunió, benne szovjet-Oroszország kül- és belpolitikájának szeszélyes cikcakkjai elvezetnek a birodalom összeomlásához. Vajon megszűntek-e a régi álmok, régi vágyak? Él-e még a nosztalgia az egykori nagyság, hatalmi rang után? A pánszlávizmus veszélye fenyegeti-e tovább a FÁK keretei között és körül élő kis népeket? Az előző továbbgondolkodásra érdemes kérdésekre keresi a választ Gecse Géza könyve. Ez teszi a művet érdekessé, olvasmányossá, melynek szemléletességét az illusztrációk is elősegítik.

Dr. habil. Bertalan Péter PhD

KÓKAI SÁNDOR (SZERK.):
A Délvidék történeti földrajza
 Nyíregyháza 2006, 314. p.

A közelmúltban jelent meg Kókai Sándor szerkesztésében „A Délvidék történeti földrajza” c. konferencia kötet, amely a Nyíregyházán megrendezett tudományos konferencia előadásait foglalja magába. A kötet 22 önálló tanulmányon keresztül mutatja be a Délvidék társadalmi-gazdasági- és természetföldrajzi viszonyainak alakulását.

Az első tanulmány Boros László nevéhez fűződik, aki a Bánát szőlő- és borgazdaságának történetét tekinti át 1790-től 1920-ig. Részletesen kitér a szőlő termőterületének változására és a bortermelés alakulására, nagy hangsúlyt fektetve a filoxéravész pusztítására, amely a Bánát területét is jelentősen érintette. Munkáját jól áttekinthető térképekkel, táblázatokkal szemlélteti.

A második tanulmány Bottlik Zsolt munkája, amely a magyarországi horvát kisebbség etnikai-földrajzi sajátosságaira tér ki. Tanulmánya három részre tagolódik: 1990-es évek előtti időszak, az 1990-es évek, és végül napjaink horvát etnikai térszerkezetét tárja az olvasó elé. Mindezeket kartogramokkal és kartodiagramokkal szemlélteti.

⁸ I. m. 183–184. o.

⁹ I. m. 229. o.

A következő munka Csoma Zsigmond munkája, aki a szerémségi borvidék múltjáról villant fel egy részletes képet. Bemutatja a borvidék természeti adottságait, továbbá a bortermelés gazdasági jelentőségét e térség életében.

Frisnyák Sándor professzor munkájában a kultúrtáj kialakulását és a gazdaság térszerveződését mutatja be a középkori Magyarországon. Hangsúlyozza, hogy a kultúrtáj kialakítását-fejlesztését a korábbi geográfusok a magyarságnak tulajdonították, de az 1980-as évektől a kultúrtáj a régiók (Kárpát-medence) népeinek közös alkotásaként értékelnek. Ugyanakkor a gazdasági térszerveződés a kezdeti stádiumban spontán folyamat, amely a regionalizálás tudatos építkezéseiként lehet értékelni.

A következő tanulmány Frisnyák Zsuzsa munkája, amelyben a Délvidék árutermelő kistérségeit és a vasúthálózat területi sajátosságait tárja az olvasó elé. Munkájában bemutatja azokat a területeket, amelyeket nem érintett vasútvonal (1895), továbbá a délvidéki vasútiáru-forgalmának szerkezetét területi bontásban. Mindezeket gazdagon illusztrált kartogramokkal is szemlélteti.

Gulyás László munkája „A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái” címet viseli, amelyben kitér a Délvidék nevezéktani problémáira, és részletesen elemzi az adott térség helyzetét a dualizmus korától egészen napjainkig.

Hajdú Zoltán a Délvidék értelmezésének, lehatárolásának földrajzi problémáira, a lehatárolás és az értelmezés sokszínűségére tér ki, a különböző időkeresztmetszetekben. Hangsúlyozza, hogy „az igazi kérdés az, hogy eltérő térszemléleti, különböző érzelmi bázison az érintett területek eredményesen együtt tudnak-e működni, s közösen megtudják-e haladni a szemléleti, s egyben elválasztó vonalakat is”.

Jankó Annamária igen érdekes és értékes témát választott, amelyben a 18. századi Temesi Bánság térképezését mutatja be, különös tekintettel az első katonai felmérésekre. Mindezeket különböző méretarányú térképekkel is jól szemlélteti.

Kitanics Máté és Kolutác Andrea szerzőpáros munkája felvázolja a bunyevácok Bácskában irányuló migrációját a 16–18. században, jelentős mértékben támaszkodva az akkori összeírásokra.

Klamár Zoltán Magyarkanizsa és vonzáskörzetének etnikai térszerkezetét és gazdasági kapcsolatháló változását tárja az olvasó elé, mindezt a 20. század tükrében. Munkájában részleteiben elemzi a település és vonzáskörzetének etnikai összetételét, annak változását, továbbá kitér a természetföldrajzi adottságokra és nem utolsósorban a térség tanyatípusaira is.

Kocsis Károly munkája a mai Vajdaság etnikai térszerkezetének változásait elemzi a 15. és a 18. század vége közötti időszakban. A 15. század első felében a háborús pusztítások és az ehhez kapcsolódó menekülthullámok miatt rendkívül gyér népességű, csaknem teljesen szerb falusiak és muzulmán városiak által lakott területté vált. A 18. században az önkéntes és szervezett migrációk eredményeképpen elvesztette korábbi domináns magyar, majd szerb etnikai jellegét és ezáltal etnikai és vallási tekintetben legtarkább, multikulturális jellegű régiójává vált hazánknak.

A következő tanulmány Kókai Sándor munkája, melynek címe „A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában”. Munkájában a szerző a Bánát gazdaságának elemző bemutatását tárja az olvasó elé az 1910-es évekre vonatkozóan. Külön kitér a mezőgazdaság térszerkezetére, az aktív keresők, a szántóterület, a fontosabb mezőgazdasági termények, az állatállomány alakulására, továbbá a bányászat, a kohászat helyzetére, a banki és pénzügyi szektorra, valamint a Bánát közlekedésére is. Az elemzést jól áttekinthető táblázatokkal és kartogramokkal is szemlélteti.

Nagy Mariann az 1857-es népszámlálás adataira támaszkodva mutatja be a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság foglalkozási szerkezetét. A szerző azt vizsgálta, hogy a foglal-

kozottatottak tükrében a Habsburg birodalom egyes tartományai és régiói milyen adottságokkal indultak neki a közös piac területén kibontakozó modern gazdasági növekedésnek. Bemutatja a keresők arányának alakulását a nemzetgazdasági ágak alapján (mezőgazdaság, ipar, kereskedelem).

Nagy Miklós Mihály a Délvidék geopolitikai helyzetével, elméleti megközelítésével foglalkozik. A szerző a tanulmányban „A Délvidéket mint geopolitikai puffer” elsősorban geográfiai módszertani problémaként közelíti meg, hogy ily módon érzékeltesse, mintegy a táj más tájakhoz viszonyított védelmi funkcióján át, a katonai és a katonaföldrajzi, geopolitikai nézőpont érvényesítésének lehetőségét a történeti földrajzi kutatásokban.

Paládi-Kovács Attila munkája „Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880–1914)”. A szerző munkájában elemzi a térség természeti viszonyait és a magyar lakosság településenkénti alakulását.

Remenyik Bulcsu tanulmánya „A Dráva-szabályozás és hatása a környék mezőgazdaságára”. A szerző munkájában kitér a folyószabályozás problémáira, illetve a mezőgazdasági termelésre gyakorolt hatására.

Silling István a Dunatáj földrajzi elhelyezkedéséről, a régió (Dunatáj) településeiről (Bezdán, Kupuszina-Bácskertes, Szilágyi, Doroszló, Gombos), társadalmi-gazdasági helyzetéről nyújt áttekintő képet. A Dunatáj elnevezés a szerző szerint a történelmi földrajz kutatásaiban eddig nem fordulhatott elő, s a Vajdaságban ma zajló kutatások is csak újabban használják, s inkább a Nyugat-Bácska megnevezéssel illetik.

Sipos Anna Magdolna a Délvidék nemzetiségi összetételével, illetve a Julián Egyesület megalakulásával, iskolaszervező, könyvtártelepítő tevékenységével foglalkozik.

Suba János Magyarország déli határszakaszának történetét tárja az érdeklődő olvasó elé, különös hangsúlyt fektetve az államhatár, mint fogalom meghatározására annak tisztázására.

Süli-Zakar István–Csüllög Gábor szerzőpáros tanulmánya „A Délvidék helye és szerepe a Kárpát-medence társzerkezetében”. A szerzők a Délvidék helyzetét mutatják be az olvasó számára a történelem különböző időszakjaiban. Mindezeket igen gazdagon illusztrált térképekkel is szemléltetik.

Szulovszky János a délvidéki kisipar súlyának, szerepének alakulásáról ad tájékoztatást a 19. század utolsó harmadában. A kisipari tevékenységeket (hentes, órás, szappanos stb.) nagy részleteiben elemzi, amelyeket statisztikai adatokkal is alátámaszt.

Zsigmond Gábor tanulmányában a hajózás szerepének és jelentőségének a Dél-alföldi régióra és a Délvidékre gyakorolt hatását vizsgálja, különös tekintettel az interregionális kapcsolatokra.

A megjelent konferencia kötetet a történeti földrajz, a Délvidék iránt érdeklődők nagy haszonnal forgathatják.

Dr. Komarek Levente

HORVÁTH GYULA (SZERK.):
Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban
 MTE RKK, Pécs, 2008

Az MTA Regionális Kutatások Központja gondozza a „Régiók Európája” sorozatot, mely az európai regionális fejlődés sajátosságait, a létező regionális rendszereket, a közgazdaság különböző szintjeit, a gazdasági ágazatok kölcsönhatásait, a regionális politika és fejlesztés intézményrendszerét mutatja be.

A sorozat Horváth Gyula által szerkesztett harmadik kötete a világ legnagyobb országának – Oroszországnak – a regionális folyamatait elemzi.

Horváth Gyula nagy terjedelmű (11–62. old.) tanulmányában az utóbbi száz év oroszországi területi folyamait mutatja be. A tanulmány kiinduló pontja az Orosz Birodalom területi súlypontjainak ismertetése, míg záróköve a Regionális Politikai Minisztériumban 2005-ben elkészített „területfejlesztési stratégia” elnevezésű dokumentum. A két pont közötti folyamatok ismertetéséből nagy ívű áttekintést kapunk az orosz területi folyamatokról.

A kötet további 20 tanulmányát az orosz regionális tudomány jeles képviselői írták. Ezen tanulmányok három nagy tematikus csoportba sorolhatók:

- **A Szovjetunió széthullása és az új integráció**

Andrej Tervis egy és Leonyod Vardomszkij kettő tanulmánya.

Ez a tematikai egység a posztszovjet térség regionalizációjának, illetve és integrációjának kérdéskörét járja körül.

- **Térbeli társadalmi és gazdasági folyamatok**

Andrej Tervis kettő tanulmánya, Natalja Zubarevics, Olga Kuznyecova, Tatjana Nefjodova, Szergej Tarhov és az Irina Volhanova–Genrietta Privolszkaja–Tamara Litvinyenko szerzőhármass egy-egy tanulmánya.

Ez a tematikai egység az orosz régiók között megmutatkozó területi, fejlettségbeli különbségeket és ezek okait mutatja be.

- **A területi tervezéstől a regionális politikáig**

Vjacseszlav Szelivjorsztov kettő tanulmánya és Andrej Tervis, Szergej Artobolevszkij, Igor Pilipenko, Jevgenyij Lejzerovics, Olga Kuznyecova egy-egy tanulmánya.

Ez a tematikai egység vázolja a markáns regionális problémákat (például azt a problémát, hogy a Szovjetunió széthullása után a régiók közötti fejlettségbeli különbségek még tovább nőttek) és ismerteti, elemzi a kezelésükre kitalált, alkalmazott regionális politikai elképzeléseket.

- **Városi és rurális Oroszország**

A Grigorij Lappo-Paval Poljan-Tatyjana Szelivanova szerzőhármass, a Szergej Artobolevszkij-Tatyjana Borogyina-Olga Glezer szerzőhármass és Tatyjana Nefjodova, egy-egy tanulmánya.

Ez a tematikai egység a városi (például városi agglomerációk működése és az azokkal kapcsolatos problémák) és a rurális problémakört (például a perifériák terjeszkedésének problematikáját) járja körül.

Mint a fenti tematikából látható, a kötet tanulmányai átfogó képet adnak az orosz regionális tudomány kutatási területeiből és így hozzájárulnak, hogy a magyar regionalisták, továbbá a magyar társadalomtudósok realisabb képet alakíthassanak ki a világ legnagyobb területi kiterjedtségű országáról, Oroszországról.

Gulyás László

GULYÁS LÁSZLÓ (SZERK.):
Ne a munkanélküliséget, a munkát támogasd!
Tanulmányok a HRM és a munkaerőpiac témaköréből 1998–2008
 EETOSZ-VIKEK, Budapest, 2008., 122 oldal

Az EETOSZ-VIKEK gondozásában kerül az érdeklődők kezébe és igen jó áttekintést nyújt a HRM-tevékenységek rendszerváltás utáni átalakulási folyamatáról, a munkanélküliség kezelésének hazai és külföldi tendenciáiról, valamint a munkaerőpiac rugalmasságának kérdésköréről a szerző-szerkesztő tanulmánykötete.

A munka jó szó. Gazdag jelentéstartománya, széles asszociatív háttere lehetővé teszi, hogy beszélgetésekben, vitákban utaljunk a fontosságára, segítségével összefoglaljunk, lezárjunk elemzéseket. Már a cím megalkotásából kitűnik, hogy Gulyás Lászlónak kitűnő érzéke van ahhoz, hogy megláttassa az eddig elrejtettet, megismertesse velünk azt, amit tudunk ugyan, de nehezen akceptálunk. A kötet motiváló címével a humántőke-állomány minőségének versenyképességi tényezőként való kezelésére készíti a döntéshozókat, a humán és foglalkoztatáspolitikai szakembereket.

A kötet ajánlásában Szedlárné Gáll Ibolya, az Emberi Erőforrás-gazdálkodási Tanácsadók Országos Szövetségének elnöke azt a fejlődési ívet emeli ki, amelyet a hazai emberi erőforrás szakma 1990 óta megtett a rendszerváltás folyamatában. A szerző ezt mutatja meg a magyar témájú tanulmányaiban, míg nemzetközi témájú írásaiban a külföldi történeteket és tendenciákat elemzi.

A fő fejezetek rendkívül széles kört ölelnek fel, igazolva, hogy a HRM szakma továbbfejlesztése kiemelt jelentőségű. Szakmailag kiemelkedő, hogy az írások mindkét részből bemutatják a foglalkoztatáspolitikai problémáját: az emberi oldalról (HRM) és a munkaerőpiac oldaláról egyaránt. Kevés az ilyen átfogó hazai mű.

A résztanulmányok tanulságosak: a HRM-területéről: *Nyári gyakorlatok tapasztalatai, A munkaügyi/személyzeti szakemberek képzésének jellemzői 1945–1990, A humán erőforrás menedzserek képzésének néhány aspektusa; a munkaerőpiac területéről: A munkanélküliség kezelésének nemzetközi és magyarországi tendenciái, Folyamatok és tendenciák néhány Európai Unió ország munkaerőpiacán, Villepin kísérlete a francia munkaerőpiac rugalmasítására.* Olyan összefüggéseket tárnak fel, amelyek a munkaerőpiac terén kedvezően alakítják hazai humán erőforrás szemléletünket. Az angol nyelvű tanulmányokban is jól ötvöződik a HRM-típusú és munkaerőpiaci szemlélet. Kiemelkedő, hogy a jelentős szakirodalmi áttekintés mellett, saját kutatáson, empirián alapulnak.

Gulyás László tanulmánykötete közérthetően, élvezetes stílusban fogalmazza meg a modern társadalomtudományok és mindennapi életünk kapcsolódási pontjait. A kötet jól szolgálja a HRM szakma továbbfejlődését.

Csehné dr. Papp Imola